T.C.

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

SÜMEYYE BENLİ

AHLÂT-I ERBAA TEORİSİ VE EDEBİYATTA İŞLENİŞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. MUHİTTİN ELİAÇIK

KIRIKKALE – 2012

T.C

KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sümeyye BENLİ tarafından hazırlanan "Ahlât-ı Erbaa ve Edebiyatta İşlenişi" adlı tez çalışması, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Başkan

(Danışman)

Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK

Üye

Yrd. Doç. Dr. Fahrettin ÇOŞGUNER

Üye

Dr. Aysun SUNGURHAN

ÖZET

"Ahlât-ı Erbaa ve Edebiyatta İşlenişi" başlıklı bu çalışmada, adı geçen teorinin ayrıntılı incelenmesi bütün olarak ele alınmıştır. Seçilen şairlere ve tıp kitaplarına göre tasnif edilmiştir. Elde edilen bilgiler sonucunda oluşan teorinin on üç unsuru, benzerlikleri ve farklılıklarıyla gruplandırılmıştır.

Eski Türk şiirinde adı geçen teoriyle ilgili en çok üzerinde durulan unsur sevdadır. Diğer unsurlar şairlere göre farklılıklar göstermektedir.

Çalışmada ahlât-ı erbaa ile ilgili bilgi verildikten sonra şairlere yansıması ele alınmıştır. Teorinin on üç bölümü ayrı başlıklar halinde incelenmiştir. Ana metinde ise üç eser ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir, teori tablosuna uyumları ve farklılıkları belirtilmiştir.

Çalışmanın sonunda ahlât-ı erbaa teorisine göre ana metindeki eserlerin çizelgeleri, bu metinlerden yapılan çeviri ve çizimler verilmiştir.

ABSTRACT

In this study titled Ahlât-ı Erbaa and prossesing in littreture, detailed examination of the theory mentioned was handled as a whole. It was organised aceording to the chosen poets and the medicine books. The obtained informations were classified according to the similarities and differences of the thirteen facts of the theory.

In the old Turkish poems, the most discussed aspect is the love. The others differ from writers to writers. After giving information about ahlat-ı erbaa (in this study) the reflection of poets was examined. The thirteen parts of the theory were examined seperately. In the main text three works were studied detaliedly and their harmony and differences were determined according to the theory chart. At the and of the study the tables in the main text editing according to the ahlat-ı erbaa theory translations from the text and some drovrings were given.

KİŞİSEL KABUL/ AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım "Ahlât-ı Erbaa Teorisi ve Edebiyatta İşlenişi" adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

Sümeyye BENLİ

ÖNSÖZ

Ahlât-ı erbaa yani dört unsur; maddenin hava, ateş, toprak ve su dörtlüsüne verilen addır. Klasik Türk Edebiyatında ahlât-ı erbaa önemli bir yer teşkil etmektedir. Tıbnâmelerde esası teşkil eden bu teori şairlerin meslekleri ya da ilgi alanına girmesi nedeniyle beyitlerinde de ele alınmaktadır.

Çalışmada âhlat-ı erbaa teorisi üzerinde durularak bu teorinin ne olduğu, tıp tarihindeki yeri ve edebiyatımızda işlenişi toplu olarak verilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu bilgiler ışığında seçilen bazı şairlere göre teoriyle ilgili olan beyitler, teorinin on üç unsuru ele alınarak tasnif edilmiştir. Seçilen benzer beyitleri dipnotlarda gösterilmiştir. Ayrıca ana metinlerde üç eser teoriye ait olanlar ve teoriyi desteklemeyen bilgiler olarak ele alınmıştır.

Klasik Türk Edebiyatında konu "aşk" üzerine yoğunlaşır. Bu aşk yüzünden hastalanan âşık da başkahramanlardandır. Bu rahatsızlığı, sevgilinin güzellik unsurları münasebetiyle teoriyle ilgili birçok benzetmeye başvurulduğu gözlemlenmektedir. Bu benzetmeler ele alınırken karşılaştırmalar yapılmış ve özellikle farklılıklara dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada 15. ve 19. yüzyıllar arasında yaşayan şairlerin divanlarından bazıları incelenmiş, böylece yüzyıllara göre gelişim ve farklılıkları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Divanların Latin harfli basımları incelenmiş olup belirtilen divanlar bir bütün olarak ele alınmıştır.

Konunun yeniliği, genişliği ve benzetme unsurlarının fazla olması yüzünden her farklı bilgi için birkaç örnek verilmiş ve beyitler tek tek açıklanmamıştır. Beyitlerin yazımında alıntı yapılan kaynakların aslına sadık kalınmıştır.

"Ahlât-ı Erbaa ve Edebiyatta İşlenişi" adlı bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde genel itibariyle ahlât-ı erbaa, halk hekimliği ve bunların edebiyatta işlenişi ele alınmıştır. Devamında seçilen şairlerin beyitleri üzerinden konu ile ilgili tasnif yapılmıştır. İkinci bölümde üç ayrı metin üzerinde ahlât-ı erbaa ile ilgili

incelemeler yapılmış, farklılık ve uyumları gösterilmiştir. Üçüncü bölümde ise ana metinde incelenen iki eserin örnek metinlerine yer verilmiştir.

"Ahlât-ı Erbaa ve Edebiyatta İşlenişi" adlı çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını ve desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Muhittin Eliaçık'a değerli fikir ve tavsiyeleriyle beni yönlendirdiği için teşekkürü bir borç bilirim.

Sümeyye BENLİ

Kırıkkale - 2012

GENEL KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser.

a.g.m. : Adı geçen makale.

a.g.t. : Adı geçen tez.

bkz. : Bakınız.

g. : Gazel.

H. : Hicri.

haz. : Hazırlayan.

k. : Kaside.

M. Ö. : Millattan Önce.

öl. : Ölümü

s. : Sayfa.

vb. : Ve benzeri.

yay. : Yayınevi.

Yy. : Yüzyıl.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ…….....……1

A. TÜRKLERDE TIP VE HALK HEKİMLİĞİ…….....….4

A. 1. TÜRKLERDE TIP…….....….4

A. 2. HALK HEKİMLİĞİ…….....8

B. ESKİ TIP ANLAYIŞI VE AHLÂT-I ERBAA…….....……11

B. 1. AHLÂT-I ERBAA…….....……...11

B. 2. ESKİ TIP ESERLERİNDE AHLÂT-I ERBAA…….....…….13

BİRİNCİ BÖLÜM

A. DİVAN EDEBİYATINDA AHLÂT-I ERBAA…….....……...17

A. 1. BELLİ BAŞLI ŞAİRLERDE AHLÂT-I ERBAA…….....……...20

Dört Unsur…….....…….23

1. Hava Unsuru ve Hava Unsuru ile İlgili Kavramlar……...….....29

1. 1. Hava Unsurunun Hıltı: Kan…….....30

1. 2. Hava Unsurunun Organı: Kalp ve Akciğer…….....37

1. 3. Hava Unsurunun Mevsimi: İlkbahar…….....38

1. 4. Hava Unsurunun Yaş Dönemi: Çocukluk…….....39

1. 5. Hava Unsurunun Fizikî Özelliği: Yaş ve Sıcak…….....39

1. 6. Hava Unsurunun Rengi: Kırmızı…….....42

1. 7. Hava Unsurunun Tadı: Tatlı…….....43

1. 8. Hava Unsurunun Zamanı: Sabah…….....45

1. 9. Hava Unsurunun Karakteri: Sıcakkanlı…….....46

1. 10. Hava Unsurunun Burcu: İkizler, Boğa ve Koç…….....46

1. 11. Hava Unsurunun Musîkî Makamı: Şehnaz, Isfahân, Nevâ…….....48

1. 12. Hava Unsurunun Tedavisi: Kuru ve Soğuk İlaçlar…….....49

2. Ateş Unsuru ve Ateş Unsuru ile İlgili Kavramlar…….....53

2. 1. Ateş Unsurunun Hıltı: Safra…….....54

2.2. Ateş Unsurunun Organı: Karaciğer ve Öd…….....55

2. 3. Ateş Unsurunun Mevsimi: Yaz…….....56

2.4. Ateş Unsurunun Yaş Dönemi: Gençlik…….....56

2. 5. Ateş Unsurunun Fizikî Özelliği: Kuru ve Sıcak…….....57

2. 6. Ateş Unsurunun Rengi: Sarı…….....59

2. 7. Ateş Unsurunun Tadı: Acı…….....59

2. 8. Ateş Unsurunun Zamanı: Öğle…….....61

2. 9. Ateş Unsurunun Karakteri: Öfkeli…….....61

2. 10. Ateş Unsurunun Burcu: Başak, Aslan, Yengeç…….....61

2. 11. Ateş Unsurunun Musîkî Makamı: Rast, Hicaz, Büzürk…….....62

2. 12. Ateş Unsurunun Tedavisi: Yaş ve Soğuk İlaçlar…….....64

3. Toprak Unsuru ve Toprak Unsuru ile İlgili Kavramlar …….....65

3. 1. Toprak Unsurunun Hıltı: Sevda…….....66

3. 2. Toprak Unsurunun Organı: Dalak ve Mide…….....71

3. 3. Toprak Unsurunun Mevsimi: Sonbahar…….....73

3. 4. Toprak Unsurunun Yaş Dönemi: Erişkinlik…….....74

3. 5. Toprak Unsurunun Fizikî Özelliği: Kuru ve Soğuk……..…….....…74

3. 6. Toprak Unsurunun Rengi: Siyah…….....76

3. 7. Toprak Unsurunun Tadı: Ekşi…….....79

3. 8. Toprak Unsurunun Zamanı: İkindi…….....80

3. 9. Toprak Unsurunun Karakteri: İçine Kapanık…….....80

3. 10. Toprak Unsurunun Burcu: Terazi, Akrep, Yay…….....82

3. 11. Toprak Unsurunun Musîkî Makamı: Irak, Bûselik, Zengûle…….....83

3. 1. Toprak Unsurunun Tedavisi: Yaş ve Sıcak İlaçlar…….....85

4. Su Unsuru ve Su Unsuru ile İlgili Kavramlar…….....….88

4. 1. Su Unsurunun Hıltı: Balgam…….....90

4. 2. Su Unsurunun Organı: Beyin……..... .91

4. 3. Su Unsurunun Mevsimi: Kış…….....92

4. 4. Su Unsurunun Yaş Dönemi: İhtiyarlık…….....93

4. 5. Su Unsurunun Fizikî Özelliği: Yaş ve Soğuk…….....93

4. 6. Su Unsurunun Rengi: Beyaz…….....94

4. 7. Su Unsurunun Tadı: Tuzlu…….....95

4. 8. Su Unsurunun Zamanı: Akşam…….....96

4. 9. Su Unsurunun Karakteri: Soğukkanlı…….....96

4. 10. Su Unsurunun Burcu: Balık, Kova, Oğlak…….....96

4. 11. Su Unsurunun Musîkî Makamı: Hüseynî, Uşşâk, Nevrûz…….....97

4. 12. Su Unsurunun Tedavisi: Kuru ve Sıcak İlaçlar…….....98

B. ESKİ TIP VE AHLÂT-I ERBAA İLE İLGİLİ BELLİ BAŞLI ESERLER....102

B. 1. Molla Siyâhî'nin "Manzûme-i Tıbb"ı Hakkında…….....102

B. 2. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Marifetnâme"si Hakkında…….....107

B. 3. Muhyiddin Mehî'nin "Müfîd"i Hakkında…….....109

İKİNCİ BÖLÜM

METİNLER ÜZERİNDE AHLÂT-I ERBAA İNCELEMELERİ…….....111

1. MUHYİDDİN MEHÎ'NİN "MÜFÎD"İNDE AHLÂT-I ERBAA İNCELEMESİ

1.1. Müfîd'de Ahlât-ı Erbaaya Ait Bilgiler…….....111

1.2.Müfid'de Ahlât-ı Erbaayı Desteklemeyen Bilgiler…….....130

2. MOLLA SİYÂHÎ'NİN "MANZÛME-İ TIBB"INDA AHLÂT-I ERBAA İNCELEMESİ

2.1. Manzûme-i Tıbb'da Ahlât-ı Erbaaya Ait Bilgiler…….....141

2. 2. Manzûme-i Tıbb'da Ahlât-ı Erbaayı Desteklemeyen Bilgiler…….....150

3. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN "MARİFETNÂME"SİNDE AHLÂT-I ERBAA İNCELEMESİ

3.1. Marifetnâme'de Ahlât-ı Erbaaya Ait Bilgiler…….....155

3.2. Marifetnâme'de Ahlât-ı Erbaayı Desteklemeyen Bilgiler…….....164

4. ADI GEÇEN ESERLERİN AHLÂT-I ERBAA AÇISINDAN TABLOLARI

4. 1. Müfîd'e Ait İlaç Tabloları…….....169

4. 2. Marifetnâme'ye Ait İlaç Tabloları…….....178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. Molla Siyâhî'nin "Manzûme-i Tıbb"ının ve Muhyiddin Mehî'nin "Müfîd"inin Metinleri

1.1. Molla Siyâhî'nin "Manzûme-i Tıbb"ının Örnek Metni.....186

1.2. Muhyiddin Mehî'nin "Müfîd"inin Örnek Metni.....216

SONUÇ…….....252

ADAYIN ÖZGEÇMİŞİ…….....255

KAYNAKÇA …….....256

GİRİŞ

Dünyanın oluşumu gerçekleşirken önce cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve son olarak da insanlar yaratılır. Bu inanç doğrultusunda insan bedeninin dört unsurdan oluştuğu kabul edilir. Dört unsur ise feleklerin ve yıldızların deverân hareketi ile oluşup insanda mizaç halinde yer almaktadır. Maddenin hava, ateş, toprak ve su dörtlüsüne verilen ad ise "ahlât-ı erbaa" dır. Ahlât-ı erbaa "dört unsur", "dört ana", "dört ata" ve günümüzde "humoral patoloji" olarak anılmaktadır.

Ahlât-ı erbaa teorisi on üç kategoriden oluşur. Her unsurun bir hıltı ve bu hıltın da kendine özgü vasıfları vardır. Teoriye göre hava unsurunun hıltı kan, ateş unsurunun safra, toprak unsurunun sevda (kara safra) ve su unsurunun da balgamdır. Her hıltın zamanı, makamı, tadı… gibi özellikleri farklıdır. Kan hıltının fizikî özelliği sıcak ve yaş, safranın sıcak ve kuru, sevdanın soğuk ve kuru, balgamın ise soğuk ve yaştır.

Her insan, bedenini oluşturan bu dört hılttan birinin mizacını kendinde taşır. Bu ayrım da teori tablosunda verilen burçlara göre belirlenir. İlkbahar mevsimde doğanlara demevî, yaz mevsiminde doğanlar safravî, sonbahar da doğanlar sevdavî ve kışın doğanlar da balgamî olarak adlandırılır. Kişilerin tabiatları farklıdır ancak dört unsur bedende dengeli durmaktadır. İşte bu denge ile sıhhat, dengenin bozulmasıyla da hastalık hâsıl olur. Bu baskınlıkları anlamak için hekimler de nabzın hareketlerine, idrara ve hastalığın genel alametlerine bakmış; vukû bulan hastalığı teşhis etmeye çalışmışlardır. Teşhis edilen hastalık için ahlât-ı erbaa teorisinin tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Teoriye göre her hıltın bir fizikî özelliği vardır ve bunların baskınlıkları ancak zıddı özelliğe sahip ilaçlarla sağlanabilmektedir. Öyle ki sıcak ve yaş olan kan, soğuk ve kuru ilaçlarla tedavi edilmelidir. Sıcak ve kuru safra için soğuk ve yaş ilaçlar, soğuk ve kuru sevda için sıcak ve yaş ilaçlar, soğuk ve yaş olan balgam içinse sıcak ve kuru ilaçlar kullanılmalıdır. Ancak bu ilaçlar her zaman şerbet, pastil, koku ve macunlardan oluşmaz. Bazen de günümüzde de geçerli olan müzikle tedaviye başvurulurdu. Bu özellikle sevdavî hastalıklarda sıkça başvurulan bir yöntemdir.

Sâbit'in Sadrazam Baltacı Mehmet Paşa'ya yazdığı Ramazaniye'de iftar vakti tercih edilmesi gereken bir makamdan bahsedilir:

Her makam üstüne iftarda tercih olunur

Nâme-i nerm ile aheng-i dügâh-ı dendân

Beyit çok yönlü düşünüldüğünde ilginç bilgilere ulaşılır. İftar vaktinde insanların en çok ihtiyaç duyduğu şey sudur. Su unsuru ise soğuk ve yaş özelliklere sahip olup teorideki zamanı akşamdır. Dügâh makamı da suyun sesine benzeyen bir makamdır. Bu makamın tercih edilmesi hem unsur hem makam hem de fizikî özellik ile ahlât-ı erbaa teorisini desteklemektedir.

Ahlât-ı erbaa teorisinin Divan şiirinde ayrıntılı bir şekilde ele alınması beklenemez. Çünkü Divan şairinin amacı okuruna bire bir bilgi vermek değildir. Ancak hekim şairlerin var oluşu ve tıbba ilgi duyan şairlerin bu teoriyi beyitlerine yansıtmaları sonucu edebiyata da dâhil olmuştur. Teorinin beyitlere aktarımı da şairin tıbba olan meyli ya da bilgisi ile değişkenlik gösterir. Bu çalışmada Ahmedî, Şeyhî, Fuzûlî, Nailî, Hayâlî, Ahmet Paşa, Nev'i, Bakî, Fehîm-i Kâdim gibi birçok şairin beyitlerinden faydalanılmıştır. Ancak hekim olan Ahmedî'nin teoriyle ilgili bilgileri beyitlerde sunuşu ve uyumu ile hekim olmayan ancak tıbba ilgisiyle bilinen Fuzûlî'nin teoriyi ele alış ve yorumlayışı büyük farklılıklar gösterir.

Divan şiirinde ahlât-ı erbaa teorisi en çok sevda hıltıyla ele alınır. Kara sevdaya tutulan âşık, kendini toprak olarak nitelendirmektedir. Âşığın bedeni bitkinlikten sarı olarak ele alınır ya da baskın olan hılt yüzünden siyah rengiyle anılır. Hıltın yine baskınlığı sonucu içine kapanık âşığın gözlerinden yaş ve ciğer kanı eksik olmaz. Sevgili ise acımasız ve vefasızdır. Öyle ki kirpikleriyle attığı ok âşığın kalbine saplanır. Âşığın ölüme yaklaştıkça soğuyan ve kuruyan bedeni, sevgilinin tatlı dudağına ve şarabın hararetine meyleder. Hatta bunlara kavuşmak vuslatla eşdeğerdir. Bu sebeple âşık her zaman hüzün mevsimi olan sonbahardadır ve vuslat için baharı bekler. Çünkü bahar; aşığa sabah vakti sevgiliden haber getirecektir, işret meclisleriyle kırmızı şaraplar içilecektir ve nihayetinde kavuşma gerçekleşecektir.

Yapılan bu çalışmada ana metinlerde daha detaylı olarak ele alınan ahlât-ı erbaa teorisi, Divan şairleri incelenirken örnek oluşturabilecek sınırlı sayıda beyitlerle ele

alınmıştır. Amaç Divan şiirinde bu teorinin nasıl işlendiğiyle ilgili genel yargı oluşturabilecek bilgileri ortaya çıkarmak ve asıl metinlerde yer alan eserlerin teoriyle ilişkilerini irdelemektir.

A. TÜRKLERDE TIP VE HALK HEKİMLİĞİ

A.1. TÜRKLERDE TIP

İlk kaynakları mitolojilere kadar giden Türklerin tıp tarihine bakıldığında tıp ile eski Türklerin dini inanışları arasında bir bağ olduğu görülmektedir. Örnek olarak Yakut Türklerinin Güzellik Tanrıçası Ayzıt sağlık tanrıçasıyken Alt Türklerinde ise Tanrıça Yayık aynı fonksiyonu üstlenmiştir.[1]Bu dönem çerçevesinde koruyucu ruhların insan sağlığını etkilediği ve dönemin Türklerinin tedavide değişik bitkilerden ilaç yapımında faydalandıkları bilinmektedir. Yine bu tedaviyi uygularken dinî inanış gereği dine yön veren "Kam" ve "Baksı" tedavide devreye girer; "Otacı", "Emçi" ya da "Atasagun" adlı hekimler de tedaviyi uygulardı. Her ne kadar büyü, sihir ve dinî ayinler tedavi için kullanılsa da bunların yanı sıra bitkilerle tedavi de büyük oranda uygulanmaktaydı.

Büyük bir coğrafyanın etkisiyle farklı dillerde kaleme alınan Türkçe tıp eserleri üzerine yeteri kadar çalışma yapılmamış olup halen çeviriyi bekleyen, tozlu raflarda birçok tıp eseri vardır. Türklerde tıp tarihinin ne zaman başladığı bir süre belirsizliğini korurken "… Mevcut araştırmalar en eski Türkçe tıp literatürünün Orta Asya'da Turfan'da bulunan 10. yüzyıldan kalma, Uygur Türkçesiyle yazılmış kırk beş tomar olduğu göstermektedir. Hint ve Çin tıp literatüründen Uygur lehçesine çevrilmiş tıp reçeteleri genel olarak Materia Medica'dan ve bazı yerel ilaçlardan müteşekkildir. İçinde tıp terimleri olan (581 terim) Divan-ı Lügati't-Türk gibi eserler bir kenara bırakılırsa Türkçe tıp literatürü Hâkim Barakat'ın 13. yüzyılda (Selçuklu dönemi) Amasya hâkimi Alp Gazi'ye ithaf ettiği Tuhfe-i Mubarizi adlı eserle başlayarak süreklilik kazanmıştır. Türk tıp literatürü 14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu Selçuklu Devletleri yöneticilerinin de desteğiyle hızla artış göstermiştir."[2] Bu dönemin tıp üzerine yazılan kitaplarındaki konular ise ahlât-ı erbaa teorisine genellikle uyum göstermiş; hastalığın belirtileri, teşhisi ve tedavi yolları ile İslam tıbbı teori ve uygulamalarıyla aynı doğrultuda olduğu gözlemlenmiştir.

---

[1]http://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi
[2]http://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi

Osmanlı tıp tarihi üç dönemde incelenmektedir:

1) Klasik Dönem (1450-1730): İslam tıp teorisine dayalı çalışmaların yapıldığı, külliyelerin parçası olan büyük darü'ş-şifâların açıldığı bir dönemdir. Osmanlılar ilk hastaneyi 1399'da Sultan Orhan zamanında Bursa'da yapmışlardır (Yıldırım Darü'ş-şifâsı). İlk başhekimi Tabib Hüsnü'nün olduğu hastanenin bir baştabibi, yardımcısı, tabibi, cerrahı ve göz hekimi ve çeşiti personeli vardı. Dönemin önemli hekim ve cerrahlarından biri Şerafeddin Sabuncuoğlu (1386?-1470) eğitimini 1308'de inşa edilmiş olan Amasya Darü'ş-şifâsı'nda tamamlamış, aynı yerde hekimlik yapmış ve eserlerini de burada yazmıştır. Eserlerinde tedavi metodlarını en ince ayrıntısına kadar vermiş olan Sabuncuoğlu'nun Kitâbü'l-Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye (1465) adlı eseri Osmanlılarda kaleme alınmış tek resimli cerrahî eseridir.

Fatih Sultan Mehmed devri, tıbbî faliyet ve gelişmeler bakımından önemli bir devirdir. Fatih, sağlık işlerini organize eden ve o günün şartlarına göre çok ileri bir zihniyetin anlayışı olduğu anlaşılan Hekimbaşılık (Reisu'l-Etibba) müessesesini kurarak, başına Kutbeddin Ahmed'i getirmişti. Sultan Fatih'in oğlu II. Bâyezid ise Edirne'de Kirişhâne Mahallesi'nde bir cüzamhane ile akıl hastanesi yaptırmıştır. Evliya Çelebi, Seyahatnâme adlı eserinde Fâtih, Süleymâniye, Sultânahmed hastanelerini anlatır.

Osmanlının klasik döneminde tıp adamlarına büyük önem verilmekte, yerli tıp adamlarının yanı sıra farklı bölgelerden gelen tabibler de Osmanlıda ilgi görmekteydi. Bu dönemin tabipleri ameliyatlar yapabilmekteydi. Örneğin nebatî (bitkisel tıp) tıpla meşgul olan Altunîzâde'nin (öl. XV. yüzyıl sonları) idrar darlığı çekenlere başarılı sonda ameliyatları yaptığını Şakaik-i Numâniye'den ögrenmekteyiz.

2) Batıyı Tanıma (1730-1825) : Eğitimde yenileşme hareketlerinin görüldüğü ve Batı'daki gelişmelerin tercümeler yoluyla aktarıldığı bir dönemdir.

3) Batıya Açılış ve Modernleşme Dönemi (1825 sonrası) : 1827'de Mustafa Behçet'in çalışmalarıyla kurulan Tıbhâne-i Âmire ve 1839'da kurulan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne dönemin önemli tıp eğitimi kurumlarıdır.

Batı'da bilimin son derece ilerlediğini ve Osmanlıların çok geri kaldığını düşünen II. Mahmut, tercüme ile vakit kaybedilemeyeceğini söyleyerek hekimliğin

Fransızca okunmasını emretmiştir. 1827'de ordunun tabib ve cerrah ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önderliğinde Tıphâne-i Âmire adında bir tıp mektebi açılması yolundaki çalışmalara başlanmıştır. Mustafa Behçet Efendi bu mektebin ilk nizamını hazırlamış ve Türkiye'de modern tıp mektebinin kurucusu olmustur. Gülhane bahçesinde bulunan binalarda faliyetine başlayan Tıphâne-i Âmire'yi aynı yıl Şehzâdebaşı'nda açılan Cerrahhâne takip etmiştir. 1831-1832 tarihlerinde Cerrahhâne, Topkapı Sarayı bitişiğindeki bir binaya nakledilmiştir. 1836'da iki mektep birleştirilmiş, 1839'da da Gülhane'den Galatasaray'a taşınmış ve mektebin başına Avusturyalı Doktor C. Ambroise Bernard getirilerek mektebin adı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahâne olarak değiştirilmiştir.[3]

Osmanlılarda yazılan bazı tıp eserleri ve yazarları ise şunlardır:

- Ahmedî: Tervihü'l-Ervâh, Müntehâb-ı Şifa
- Hacı Paşa: Kitabu'l-Feride, Kitabu's-Saade ve'l-İkbal, Kitabu't-Ta'lim, Şifau'l-Eskam ve Devau'l-Âlâm, Müntehâb-ı Şifa
- Şeyhî: Kenzu'l-Menâfi'
- Mü'min b. Mukbil: Kitabu't-Tıb, Miftâhu'n-Nur ve Hazainu's-Surûr, Zahire-i Muradiye
- Akşemseddin: Kitabu't-Tıb, Maddetu'l-Hayat
- Şerafeddin Sabuncuoğlu: Cerrahiye-i İlhaniye, Mücerrebnâme
- Bedr-i Dilşâd: Kehhalnâme, Kemalnâme, Muhtasaru't-Tıb
- İbn-i Şerif: Yâdigâr-i İbn-i Şerif
- Mehmed b. Lütfullah: Müfredât-ı Tıb
- Şükrullah Şirvanî: İlyasiye fi't-Tib
- Halimî Lütfullah Efendi: Kasımiyye

[3] http://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi

- Hekimşah Mehmed Kazvinî: Asbab-u Sitteti'z-Zarûriyye, Mucez Şerhi, Nasihatnâme
- Ahî Çelebi: Risâle-i Hassatu'l-Kilye ve'l-Mesâne, Mucez Tercümesi
- Kaysunîzâde Mehmed b. Mehmed: Ed-Dürretü'l-Müntehab, Düsturu'l-Bimâristan, Düsturu't-Tıbbü'l-Misbah, Zâdu'l-Mesir fî İlaci'l-Bevâsır
- Atûfî: Hıfzu'l-Ebdân, Ravzu'l-İnsan fî Tedâbir-i Sıhhatü'l-Ebdân
- İlyas b. İsa: Müfredât
- Nidaî: Baytarnâme, Manzûme-i Tıb, Menafi'n-Nâs, Tababet-i Beşeriye ve Baytariyye
- Takiyüddin Şirazî: Enisu'l-Etıbba fi't-Tıb
- Mehmed Efendi: Menbau'l-Hayat
- Davud Antakî: Bugyetu'l-Muhtac, Ed-Dürretü'l-Müntehab, Elfiye fi't-Tıb, Letaifü'l-Minhâc, Mecmau'l-Menafii'l-Bedeniyye[4]

[4] http://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi

A. 2. HALK HEKİMLİĞİ

İnsanlığın tarihiyle eşdeğer olan halk hekimliği tarihinin, doğadaki canlıları gözlemleyerek ve akabinde bunları kendilerine uygulayarak tedaviye başladığı bilinmektedir. Doğadaki olaylarla -ki yıldızlar, Ay ve Güneş tutulmaları, şimşekler gibi- açıklanmaya çalışılan hastalıklara büyüler ve sihirler ile tedavi uygulanmaktaydı. Bunlar zamanla kutsallaşarak totem yani klan anlayışının doğmasına sebep olmuş, devrin din adamları "Kam" yani "Baksı" tarafından müzikle başlayan ayinlerle hastalıklar tedavi edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu tedavi yöntemleri sadece ayinlerle sınırlı kalmamış, zaman içerisinde "Otacı", "Emci", "Atasagun" adlarıyla anılan bitkilerle tedavi yolunu izleyen kişilerle varlığını devam ettirmiştir.

Doğayı gözleme, deneme ve yanılma yollarıyla vücuda hâkim olan kötü ruhları ve etkilerini gidermek için din adamları yerlerini "iyi ediciler"e (sağaltıcılar) bırakır. Bunlar gözlem, deneyim ve büyünün yanında zaman içerisinde bitki tedavilerini de birleştiren bir sınıfı oluştururlar.

Halk arasında "koca karı" , "ocaklı" , "efsuncu" vb. olarak bilinen ve kendine göre tedavi uygulamaları bulunan kişiler birer halk hekimleridir. Bu kişilerin yaptıkları ilaçların ve uygulamaların, hastalıkların tedavisi ile doğrudan doğruya ilgisi bulunmazken bazılarının uygulama ve ilaçlarının olumlu sonuçlar verdiği de görülmektedir. Bunlar çoğunlukla deneyimli kişiler olup tedavi yöntemlerini büyüklerinden öğrenmişlerdir. Bu kişiler tedavilerini evlerinde yapmakta ve halkın kendilerine verdikleri "ocak" , "kırık- çıkıkçı" , "ara ebesi" gibi isimler kullanmakta ve "ağırlık atmak" olarak tanımlanan bir ücret karşılığında tedavilerini yapmaktadırlar.[5]

Halk hekimliğinin tedavisinde sadece kişinin sağlık durumundaki aksaklıklar değil, nazar değmesi gibi insanlardan gelebilecek kötü etkilere ve tabiat dışı varlıkların (cinler, periler vb.) sebep olabilecekleri sakatlıklara kadar türlü bozuklukları gidermekte etkili olmuştur. Halk geleneğinde sağlığı koruma, hastalıkları tanılama ve sağaltma işlem ve yöntemlerinin bir bölümü sadece büyü niteliğindedir; ikinci bölümünde

[5] Karaarslan, Berna, "Dîvân-ı Lügati't-Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2010, s. 148-150

büyücülük ve akılcılık işlemler birbirini tamamlar. Büyücülük, nitelikte koruma ve sağaltma işlemlerine yatırlar, ocaklar, kutlu yerler ve bunların etrafında yapılan uygulamalar girer. Halk hekimliğinde tümüyle gerçekçi, akılcı yöntemler de vardır. Bunlara da çeşitli bitkiler ve hayvansal ürünlerle yapılan ilaçlar girer. Bitkiler binlerce yıldır insanlığın ilaç, yiyecek, kozmetik maddesi, parfüm özü ve boya olarak faydalandığı hayranlık verici, dikkate değer canlılardır.[6]

Modern tıbbın gelişmesiyle her ne kadar bu sınıfta bir daralma ve uygulamalarda azalma görülse de halen bu yöntemle tedavi Anadolu'da hayatına devam etmektedir. Böylece yüzyıllardır uygulanan ve bu uygulama ile biriken bilgiler kültürel mirasımızı da zenginleştirmiştir. Anadolu'da halen halk hekimliğinin ürünleri olan mesir ve padişah macunları kullanılmakta hatta festivallerle gelenek yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bunun haricinde Anadolu'da görülen halk hekimliği uygulamaları da konuyu destekleyici nitelikte olmaktadır: Akıl ve sinir hastalıklarında yatır yanındaki suda yıkanılır (Çorum). Doğumu kolaylaştırmak için kadına kocasının avucundan su içirilir (Tokat, Antalya, Sivas, İstanbul, Mersin, Isparta, Sinop). Doğumu kolaylaştırmak için kadına Kâbe toprağı konmuş su içirilir (Ordu). Doğumu kolaylaştırmak için, türbe toprağı konmuş su içirilir (Eskişehir). Çocuğun sancısını kesmek için, hocaya bıçak ağzı yazdırılır ve bu bıçağın batırıldığı su çocuğa içirilir (Trabzon). Yürüyemeyen çocuk, üç gün, hiç tartılmamış etin içine konduğu su ile yıkanır. Sonra et, üç yol ağzına gömülür. Kırk basan çocuk çeşme veya değirmen çarkından alınan su ile yıkanır (Adana, Gaziantep). Kırklama yapmak için kırk tas su sayılır. Suyun içine yeşillik, bıçak, tarak koyulur. Bu su loğusa ve çocuğun başına dökülür. Kırklama yapmak için üç yol ağzında loğusa ve çocuğun başına elek konur. Eleğin içine tarak, ayna, anahtar, makas, dua okunmuş kırk tane küçük taş konur. Üç kere bunların üzerinden su dökülür (Antalya).

Diğer bazı uygulamalar:

- Şişe çekme
- Tütsüleme
- Hacamat (Kan aldırma)

[6] Karaarslan, Berna, a.g.t. , s. 148-150.

- Muska yazma
- Mineral kullanımı
- Su ve kuş sesleri dinletme (psikolojik kökenli hastalıklarda)[7]

Sıralanan örneklerde görüldüğü gibi halk hekimliği Anadolu'nun her yerinde hayatına devam etmekte, gün geçtikçe yeni uygulamalarla yitirdiği kanı tazelemeye çalışmaktadır.

[7]http://tr.wikipedia.org/wiki/Geleneksel_Anadolu_Halk_Hekimli%C4%9Fi

B. ESKİ TIP ANLAYIŞI VE AHLÂT-I ERBAA

B. 1. AHLÂT-I ERBAA

Ahlât-ı erbaa yani dört unsur; maddenin hava, ateş, toprak ve su dörtlüsüne verilen addır. Eski tıpta insan bedeninin bu dört unsur tarafından oluştuğu kabul edilmekteydi. Sıhhat ve hastalıkların bu dört temel unsurun dengesiyle oluştuğunu belirten bu tıp teorisi; "dört unsur", "dört ana", "ahlât-ı erbaa" ve günümüzde de "humoral patoloji" adıyla bilinmektedir. Eski Mısır'a kadar giden bu anlayışta Mısırlı hekimler hastalığın sebebi olarak bünyedeki bu dört sıvının kirlenmesini görmüşler ve tedavide kirli sıvıların boşaltılması yoluna gitmişlerdir. Phythagoras'a göre doğaya dört ana yön (kuzey, güney, doğu, batı), dört unsur (ateş, hava, su, toprak) ve bunların dört fiziksel özelliği (sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk) gibi dörtlü ritim hâkimdir. Sicilyalı Empedokles (M. Ö. 492-432) bu görüşlerden etkilenerek evrenin ateş (kuru ve sıcak), hava (yaş ve sıcak), su (soğuk ve yaş), toprak (soğuk ve kuru) şeklinde esas ve tali derecede birbirine zıt dört temel öğeden oluştuğunu öne sürmüştür. Empedokles'in bu teorisi de Hippokrates tarafından benimsenip insan bedenine uygulanmış ve böylece humoral patoloji teorisi ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre insan bedeni dört unsurdan oluşan bir yapıdır.

Antik Yunan ve Roma tabipleriyle filozofları tarafından geliştirilen ve 20. yüzyıl başlarına kadar Avrupalı doktorlarca da yaygın kabul gören humoral patoloji teorisinde vücuttaki dört sıvı bileşik kaplar gibi denge içindedir ve birinin artması veya azalmasıyla vücutta hastalık ortaya çıkar. Bedenin hastalıkları da bu dört sıvıya göredir. Sevda, aklî ve psikolojik rahatsızlıklara yol açar. Kan hastalıkları kanın azalıp artmasından ortaya çıkar. Karaciğer ve ödde bulunan safranın çokluğuyla karaciğer ve böbrek hastalıkları çıkar. Balgamın dengesizliği istiska (karında su toplaması) ya yol açar. İlkbahar kanı, yaz safrayı, sonbahar sevdayı, kış da balgamı harekete geçirir. Bu sıvıların insanların karakterlerinide etkilediğinin düşünülmesi safravî (colérique), sevdavî (mélancolique), demevî (saanguin), balgamî (flegmatique) şeklinde psikolojik tiplemelere ve mahrûr (kan sıcak tabiatlı), mebrûd (safrâ soğuk tabiatlı), yâbis (sevdâ kuru tabiatlı), mertûb (balgam yaş tabiatlı) şeklinde dört niteliğe dayalı karakter tasniflerine yol açmıştır. Galen'le birlikte etkisini sürdüren, daha sonra İslam

dünyasında da yayılan bu teori 16. yüzyılda fizyoloji ve biyokimya gibi ilimlerin gelişmesiyle etkisini tekrar göstermiş, 20. yüzyıl başlarında da hormonların keşfi ve bağışıklık fikrinin gelişmesiyle daha da önem kazanmıştır. Bugün de modern tıpta kan ve safra kirliliğinin bazı hastalıklara sebep olduğu bilinerek tedavisi için kan aldırma, safra boşaltma ve müshil verme yollarına başvurulmaktadır. Doğu ve batı tıbbında 2500 sene yürürlükte kalan bu teori günümüzde de halk tıbbında yaşamaktadır. Antik Yunan tıbbında humoral patoloji, İslam-Arap tıbbında ise ahlât-ı erbaa denilen bu teori İbn-i Sina (980-1037)'nın El-Kânûn Fi't-Tıbb adlı eserinde hissî, zihnî durumlarla tavır ve rüyalar da eklenerek genişletilmiştir. İslam tıp teorisinde humoral patoloji teorisinin genel unsurları aşağıdaki çizelgede görülmektedir:[8]

Dört Unsur	Hava	Ateş	Toprak	Su
Dör hılt	Kan	Safra	Sevda	Balgam
Organı	kalp-akciğer	Karaciğer-Öd	Dalak-Mide	Beyin
Mevsimi	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Yaş Dönemi	Çocukluk	Gençlik	Erişkinlik	İhtiyarlık
Fiziki Özelliği	Yaş-sıcak	Kuru-sıcak	Kuru-soğuk	Yaş-soğuk
Rengi	Kırmızı	Sarı	Siyah	Beyaz
Tadı	Tatlı	Acı	Ekşi	Tuzlu
Zamanı	Sabah	Öğle	İkindi	Akşam
Karakteri	Sıcakkanlı	Öfkeli	İçine kapanık	Soğukkanlı
Burcu	İkizler-Boğa-Koç	Başak-Aslan-Yengeç	Terazi-Akrep-Yay	Balık-Kova-Oğlak
Musiki Makamı	Şehnaz-Isfahân-Nevâ	Rast-Hicaz-Büzürk	Irak-Bûselik-Zengûle	Hüseynî-Uşşâk-Nevrûz
Tedavisi	Kuru-soğuk ilaçlar	Yaş-soğuk ilaçlar	Yaş-sıcak ilaçlar	Kuru-sıcak ilaçlar

[8] Eliaçık, Muhittin, "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb ile Mukayesesi", Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 27/ Bahar 2010, s.134-135.

B. 2. ESKİ TIP ESERLERİNDE AHLÂT-I ERBAA

Eski tıp eserleri 19. yüzyıla kadar kabul gören humoral patoloji yani ahlât-ı erbaa teorisine dayanmaktadır. Ay ile yeryüzü arasında bulunan ateş, hava, su ve toprak tabakaları vardır ki dört unsurdan meydana gelirler. Bu unsurlar tüm cisimlerin terkibinde yer almakta ancak baskınlık gibi özellikleriyle değişkenlik göstermektedir. Hava, sıcak ve rutubetli; ateş sıcak ve kuru; toprak, soğuk ve kuru; su ise soğuk ve yaştır. Sıhhat ise bu dört unsurun dengesiyle hâsıl olur. Hastalık da bu dengenin bozulması sonucu ortaya çıkar. İnsanların yedikleri ve içtikleri bu dört unsura dönüşür. Hatta dış ortamdaki hava değişiminin ve kokuların da hıltların dengesinde etkisi olduğu görüşü yaygındır.

Eski tıp eserlerinde dört unsur incelenirken mevsimlerine, insanlarda baskın olan hıltalarına göre durumları anlatılır. Sağlığı koruma ve hastalığı gidermek için yöntemler bu eserlerde yer almaktadır.

Eski tıp eserlerinde "mikrop" kavramı bilinmediği için hastalıkların dört sınıf sebepten ileri geldiği düşünülür:

1. Maddi Sebepler: Organlar ve organlarda dolaşan yeller ile yukarıda anlattığımız dört vücut sıvısı (kan, balgam, safra, sevda) arasındaki denge veya dengesizlik bu ilk sebebi teşkil eder.

2. Fail (Yapıcı) Sebepler: Yiyecek, içecekler, bunların vücuttaki değişiklikleri, hava, havadaki zararlı buharlar, dumanlar, gazlar, bunların vücutta toplanmaları ve çıkmaları; iklim, meskenler, şehirler, istirahat ve hareket, erkeklik ve dişilik… vb. gibi daha birçok etken ikinci sınıf sebeplerdendir.

3. Surî (Görünür) Sebepler: Bunlar şekle ait sebeplerdir. Bir uzvun fazla küçük veya büyük olması veya olmaması bu sınıf sebeplerdir.

4. Tamamlayan Sebepler: Bunlar, bedende vücut sıvılarının (humor – hılt) ve organların etkinliklerine ait olan sebeplerdir. Bunların kendilerinde bir bozukluk olmasa da faaliyetlerinin bozuk olması hastalık meydana getirir.[9]

Tedavisi ise baskın olan hılt yüzünden hastalanan mizaca, zıddı ilaçlarla sağlanır. Ya da baskın olan hıltı boşaltıcı yöntemlere başvurulur: Kan alma (fasd), hacamat, hukne (lavman), kusturma, müshil… Eski usullerle dağlama ve şişe çekmeye de yer verilir. En ilginci ise tedavi için kullanılan ancak hastalık yapıcı olan örümcek ağının kanayan yaraya basılması gibi tehlikeli yöntemler de uygulamışlardır.

İlaçlar da sıcak ve soğuk; kuru ve rutubetli olarak ayrılmış, bu özelliklerden yalnız birine sahip olan ilaçlar basit, birden fazlasına olanına da birleşik ilaç adı verilmiştir.

Birkaç eserle örneklendirilecek olunursa Cerrah Mesûd'un Terceme-i Hulâsa-i Tıp eserinde "Adem'in yüce bir makamda ve 15 türlü cüzden meydana getirildiği söylenip bu cüzlerin kan, safra, balgam, sevda, deri, sinir, damar, et, yağ, kas kemik, kıkırdak, tırnak ve kıl olduğu belirtilmiştir. Hekimlerin dört unsurun dört ahlâta karşılık geldiğini bilerek sıcak ve yaş olan kanı sıcak ve yaş olan havaya; safrâyı sıcak ve kuru olan ateşe; soğuk ve yaş olan balgamı soğuk ve yaş olan suya; soğuk ve kuru olan sevdayı soğuk ve kuru olan toprağa benzettikleri söylenmiş ve Allah'ın bu dört erkanı sebeb kılarak Adem'i bir damla nutfeden yaratıp akıl ve canla onu yükselttiği anlatılmıştır."[10]

Bazı eski tıp eserleri sadece kuru bilgi ile sınırlı kalmaz, eserin göze de hitap etmesi için çizimlere de yer verilir. Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun "Cerrâhiyetü'l-Hâniyye" adlı eseri en tanınmış olanlarındandır. Meşhur oluşunun sebebi ise tıbbî aletlerin şekilleriyle birlikte orijinal insan figürlerinin yer almasıdır.[11]

Türk bilim tarihi, özellikle tıp alanında yetiştirdiği sayısız bilim adamıyla dikkat çekmiştir. Tıp tarihine ait birçok eser üzerinde çalışmalar yapılmıştır fakat bu

---

[9] Kaya, Emel, "Muhyîddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme- Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri", Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008, s.21-22.
[10] Eliaçık, Muhittin, a.g. m. , s. 141.
[11] Bekmez, Hasan, "Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme- Metin-Sözlük)", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009, s. 9.

çalışmaların çoğu 16. yy. a kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemden sonraki eserlere yeterince ilgi gösterilmemesi, dilin gittikçe ağırlaşmasına bağlanabilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

A) DİVAN EDEBİYATINDA AHLÂT-I ERBAA

Divan şiirinde tabâbet denilen tıp ilmi, sağlık ve sağlıkla ilişkilendirilen konular, tabip olsun olmasın bütün şairleri etkilemiştir. Bu mazmunlarla birlikte hasta ve yakınlarındaki gözlemlediği ruhsal durumlar, hekim ve hasta ilişkisi, hastane ortamı, hastalıklar, tedaviler, ilaçların terkip ve kullanımı, müzikle tedavileri gibi konular şiirlerde yer almıştır.

Divan Edebiyatı'nın tarihsel birikimi tıp açısından tahlil edildiğinde, şairlerin iki sınıfa ayrıldığı görülecektir. Bunlardan ilki, tabâbeti bilen ve hekîmliği meslek olarak icrâ eden şairlerdir. Bu grup içerisinde temâyüz eden Ahmedî, Şeyhî ve Şânîzâde'nin yanında, Bedr-i Dilşâd (öl. ?), Akşemseddin (öl. 864/1459), Ahî Çelebi (öl. 930/1523), Beşiktaşlı Yahya Efendi (öl. 978/1570), Nidâî, Emir Çelebi (öl. 1048/1638), Şâbân Şifâî (öl. 1116/1704), Münşî (öl. ?), Tokatlı Mustafa (öl. 1196/1781) ve Abdülhak Molla (1201/1786-1270/1853)'nın isimlerini burada zikredebiliriz. Bunlar her şeyden önce meslekleriyle alâkalı tıbnâme ismiyle nitelendirebileceğimiz meslekî mesnevîler yazmanın yanında, Divan şiirinin diğer türlerinde de eserler kaleme almışlardır. Bilhassa diğer türler dediğimiz kaside, gazel, terkîb-i bend gibi temel klâsik türlerde yazdıkları eserlerde, tabâbete ilişkin terminoloji, ilaç isimleri ve tedâvi şekilleri gibi hususları Divan Şiiri'nin mazmûn dünyasına taşımışlardır. İkinci grupta bulunan şairler ise, tabâbet konusunda uzmanlaşmamış olmakla beraber, okudukları kitaplardan ve birinci gruba giren şair-hekîmlerin eserlerinden yararlanarak eserlerinde tıbba ilişkin değerlendirmeler yapan ve mazmûnlar kullanan şairlerdir. Divan şairlerinin kahır ekseriyetini bu ikinci grup içerisinde ele almak mümkündür. Zîrâ tabâbetten edebî forma intikal eden mazmûnların kullanımı, teşbîh ve istiâre gibi söz ve mânâ sanatlarında sağlık konularından yararlanılması, hekîmliği ile nüfûz ederek âdetâ mitsel kişilik kazanan şahıslara ve eserlerine telmih gibi hususları pek çok şairde görmek mümkündür. Bu noktadan olmak üzere, ünlü şair Fuzûlî, hekîmlik mesleğine müntesip olmamakla birlikte, gerek Türkçe Divanı'ndaki sıhhatle ilgili mazmûnları kullanmasındaki mahareti ve gerekse Farsça kaleme aldığı Sıhhat u Maraz isimli mesnevîsinde geleneksel tıbba dâir yaptığı değerlendirmeleriyle dikkati çeker. Sıhhat u

Maraz, bazı kaynaklarda Hüsn ü Aşk, Rûh-nâme ve Sefâret-nâme-i Rûh isimleriyle de anılmaktadır.[12]

Şairlerin tabibliği gözetilmeksizin Divan şiirine kazandırdıkları eserleri tıp açısından dört grupta incelemek mümkündür. Bunlar:

1. Tıp ilmini öğretmek maksadıyla yazılan manzûm eserler.

2. Tıp ile ilgili müstakil bir eser olmamakla birlikte, bir bölümünde tabâbete ve tıbbî unsurlara dair tahlil ve değerlendirmeler yapılan eserler.

3. Doğrudan doğruya tıpla ilgili olmamakla birlikte, sağlık problemini sosyo-kültürel çerçevede ele alan manzûmeler.

4. Tıp ilmine dair unsurlardan oluşan mazmûnların kullanıldığı manzûmeler.

Birinci gruba giren eserleri, tıbnâme olarak isimlendirmek mümkündür. Bu gibi eserler didaktik üslup ile kaleme alınmış olup okuyucuya tabâbet ilmini öğretmeyi amaçlamaktadır. İkinci gruba giren eserler ahlâkî ve tasavvufî öğretileri ihtivâ etmekle birlikte, tıp ilmine, tabîpliğe ve hastanelere dair değerlendirmeler içermektedir. Bu guruba giren en önemli örneklerden birisi Nâbî'nin Hayriyye'sidir. Hayriyye'de şair, yazıldığı dönemin ilim anlayışı ve meslekî durumuna dair bilgiler verirken, tıp ilmiyle alâkalı olarak da başlı başına bir bölüm kaleme almıştır. Üçüncü gruba giren eserler, müstakil birer manzûme olmakla birlikte mürettep divanlar içerisinde de değerlendirilmesi mümkün olan nazım şekilleriyle kaleme alınmışlardır. Bu türden eserleri, sıhhâtnâme adıyla değerlendirmekteyiz. Dördüncü gruba giren eserler ise, bütünüyle divan külliyâtıdır. Diğer bir ifâde ile bu grup içerisinde, tıp ilminin unsurları ile hastalık, hasta ve tabip gibi diğer unsurlardan yola çıkılarak oluşturulan mazmûnların kullanıldığı bütün edebî ürünler kastedilmektedir. Bu türden mazmûnlar, şiirsel duyarlılıkla tıp ilminin kesiştiği noktayı tebellür ettirmektedir. [13]

Tüm bu bilgiler ışığında Divan edebiyatında ahlât-ı erbaanın ele alınışı konusunda genel bir yargıya varılacak olunursa "tıbnâme" açık olarak belirtilmekte ve

---

[12] Kemikli, Bilal, "Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi", Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Sayı:1, s. 19-36, 2007, s. 22.
[13] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 24.

öğretilmektedir. Ancak yoğunluk tıp ilmine dair değil çoğunlukla dolaylı bir biçimde şiirlerde yer almaktadır.

Divan şiirinde hastayla ilgili hususlar yanında sarılık, sıtma, sinüzit, baş ağrısı, yaralar, kırıklar, üşütme, zehirlenme ve kan kaybı gibi sağlığı tehdit eden hastalıklardan ve bunların tedavi metodlarından da söz edilir. Özellikle göz hastalıkları ve tedavisi ile akıl ve ruh hastalıklarıyla ilgili konulara sıkça rastlarız.[14]

Günümüzde bu rahatsızlıklarla ilgili özellikle doğru beslenmenin önemi vurgulanmaktadır. Ahlât-ı erbaa teorisi de çoğu zaman bu amaç doğrultusunda kullanılmıştır. Özellikle baskın olan hıltların zıddı tedaviyle baskınlıklar giderilmekte, aynı özellikteki gıdaların perhizi önerilmektedir. Modern tıbbın sağlıklı beslenme prensibi geçmişte de "Sağlığın başı perhizdir." atasözüyle yer almış, az ya da yeterli beslenmenin önemi tüm tıp kitaplarında ele alınmıştır. Fuzulî de bu konuyla ilgili şu dizelere yer verir:

Marîz-i ârıza-i naksdur nüfus-ı tamâm

Kimine fa'ide perhiz ider kimine gıdâ[15]

[14] Yeniterzi, Emine, "Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Hususlar", Konya, 1990, s. 94.
[15] Tarlan, Ali Nihat, Fuzûlî Divânı Şerhi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 19.

A.1. BELLİ BAŞLI ŞAİRLERDE AHLÂT-I ERBAA

Divan şiirinin kendine özgü bir tıp terminolojisi bulunmaktadır. Öyle ki Divan şiirinde hastane için dârü'ş-şifâ, şifâ-hâne; hasta için sayru, hasta, bîmâr, pür-derd, mariz, sakîm, alil ve mübtelâ; doktor karşılığında tabîb, hekîm, cerrâh, mu'âlic, fassâd ve haccâm (kan alan); tedaviyle ilgili olarak tedbir, teşhis, nabz, müdâvâ, tîmâr, ihtimâ; hastalıklar için maraz, illet, sudâ', humâr, teb, hummâ, şîrpençe, hafakân, yerekân, zükâm, remed ve sebel; yara karşılığında yine yara, zahm, dağ; ilaçlar için de ilâc, dermân, devâ, şifâ, merhem, fetîl, ma'cûn, şerbet, dârû, habb, eczâ, ot, em, tiryâk ve müferrih kelimelerini görüyoruz. İlaçların konulduğu kaplar dürc ve hokka olarak belirtilirken, kullanılan malzemelerden de nîşter zikredilir. Ayrıca hekîm tedavisinden ümit kesildiği vakit ya da hastalıktan korunmak için müracaat edilen veffâk adı verilen muskacı; muska anlamında nüshâ, ta'vîz, hırz, hamâyil ve bâzû-bend tabirlerine rastlıyoruz.[16]

Hastalığa sebep olan durumlar ahlât-ı erbaadaki dört sıvının yani kan, safra, sevda ve balgamın dengesini kaybetmesine bağlanır. Bu hastalıkların sebebi de çoğu zaman sevdadır:

Tabi'at inhirâfin gör hevâ-yı 'ışkdan tende

İlâc it düşmedin sâkî mizâcum istikâmetden[17]

Hastalık hâsıl olduğunda hemen hekîme danışılır ve hekîm de hastanın nabzını tutarak muayeneye başlardı. Hıltlardaki dengesizliğin sebebini anlamak için öncelikle hastanın nabzı kontol edilir, nabzın atış şekline göre mizacın durumu, dolayısıyla hastalık teşhis edilirdi. Nev'î bu konuyla ilgili bir beyitinde:

[16] Yeniterzi, Emine, a.g.m. , s. 88.
[17] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 343.

Sararmış çihresi teb-lerzeden şâh-ı çenârînün

Tabîbâ nabzını tutsan aceb bilsek nedür derdi[18]

Ahmedî ise şairliğindeki başarısı kadar hekîmlikte de yeteneklidir. Ahmedî divanında hekîmlikle ilgili, birçok unsur yer almaktadır:

"İş fesâdı niredendir bile râst

Tâ ilâcı ana lâyık kıla râst

Hastanun bilinse gerek derdi ne

Tâ devâ nef' ide anun derdine

Nabz kaarûre çü bilmeye tabîb

Sayru-y-andan olmaya sıhhat nasîb

Çünki bilinmeye kim nedir maraz

Ne sebeb zâil olur u ne araz

Çün hekîm anlamaya nedür mizaç

Nice assı kıla ettügi ilâç"[19]

Ahmedî'nin Tervîhü'l-Ervâh adlı tıpla ilgili eseri üzerinde incelemeler yapan Dr. Bedii N. Şehsuvaroğlu da bu eserin fihristini çıkararak onun iyi bir hekîm olduğu sonucuna varmıştır. Şair bu eserinde çeşitli hastalıklardan ve tedavi şekillerinden söz etmektedir.[20]

[18] Sefercioğlu, Nejat, " Nev'i Divânı'nın Tahlili", Akçağ Yayınları, Ankara, s. 512.
[19] Kurdoğlu, Veli Behçet, "Şair Tabîbler", İstanbul, Baha Matbaası, 1967, s. 38.

Yapılan bu çalışmada incelenen şairlerin ahlât-ı erbaa teorisiyle ilgisi olabilecek beyitler ele alınmıştır. Teoride bulunan on üç kategori ayrı başlıklar halinde incelenmiş, şairlerin beyitlerindeki benzerlik ve farklılıklar mukayese edilmiştir. Ancak bu çalışma bir antoloji niteliğinde olmadığı için ilgili olabilecek her beyite yer verilememiştir.

[20] Erdem Günyüz, Melike, "Ahmedî Divânı'nın Tahlili", Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 625.

DÖRT UNSUR

Ahlât-ı erbaa yani dört unsur, insan bedenini oluşturan ve maddenin hava, ateş, toprak ve su unsurunun adıdır. Ahlât-ı erbaanın eski tıptaki ve tıbba istinâd eden ilimlerdeki mevkii çok mühimdir. Hele edebiyatta dikkati çekecek mahiyettedir. Şairlerimiz bu hıltlardan her birini mazmunlarının icâbına göre kullanmışlardır. [21]

Divan edebiyatında ise bu teoriyle ilgili birçok mecaz ve teşbihlere rastlanır. Bunun sebebi şairlerin bir kısmının tabip olması, bir kısmının tıbba ilgi duyması veya dolaylı olarak bu konuyla ilgili mazmunlardan faydalanmasıdır. Şairin bu teoriyle ilgili bilgi ve tecrübesine dayalı olarak ya tıbnâmelerde ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ya da divanlarda bazı bölümlerde adı geçmiştir. Ancak bir genellemeye tabii tutulacak olunursa şairler teorideki bölümleri benzetme unsurlarıyla daha çok kullanmışlardır. Sebebi ise divanlarının bire bir bilgi verme amaçlı yazılmamasından kaynaklanır.

Dört unsurdan altı cihan ve âlemdeki varlıklar oluşur ki belli orandaki birleşiminden maddeler hâsıl olur. Tabaka halinde tablolarla belirtilen dört unsur sırasıyla en üste ateş, altında hava, onun altında su ve en alt tabakada toprağı barındırır. Divan şiirinde bu sebebiyetle dört unsur "dört ana" veya "dört ata" olarak tabir edilmiş ve şiirlerde yer almıştır.

"Yedi necm iki kevn ü altı cihet

Dörd ata tokuz ana üç mevlüd"

"Anun 'izz ü celâl ü kadr ü bahtıyçun-durur kâyim

Tokuz âbâ vü dörd ana üç oglı-la yidi ahter"

[21]Onay, Ahmet Tâlât, "Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar", haz: Prof. Dr. Cemal Kurnaz, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996, s. 90.

"Bu üç mevlüd ü dörd ana tokuz ata ki görürsin

Kamusı anı dir rûşen dime kimse nihân söyler."[22]

Anâsır-ı erbaanın birbirleriyle değişik oranlarda karışması sonucu üç cins varlık meydana gelir. Üç oğlan, üç mevâlid, üç mevlûd tabirleriyle anılan bu varlıklardan ilki madenler, diğer ikisi ise bitkiler ve hayvanlardır:

Üç oğlanı ki ma'den ü hayvândur u nebât

Bu dört ana-durur iden ol tokuz ata" [23]

Râtib Ahmed Paşa, Divanında dört unsuru bir arada kullanır. Ona göre aşk; hava, toprak, ateş ve su arasındaki bağdır:

"Ne 'aşk râbıta-i bâd u hâk ü ateş ü âb

Ne 'aşk zâbıta-i mihr-i âsümân-ı kebûd" [24]

Ahmedî de dört unsuru beyitlerinde bir arada kullanan şairlerdendir. Düzensiz leff ü neşr ile dört unsur zıtlarıyla eşleştirilmiştir:

"Sücûd ider âna hâk ü muradınca yürür âteş

Eger sudur eger yildür senâsında revân söyler"[25]

---

[22] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 138.
[23] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s.160.
[24] Kılıç, Yasin, "Râtib Ahmed Paşa Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1996, s.117.

Nev'î ise dört unsuru organlarıyla ele alır. Gözde gözyaşı barınır ki su hıltındadır. Ağlamaktan helak olan aşığın da gözyaşı hem tükenir hem de tabiatı itibariyle aşığın mizacı kurudur. Bunu aşığın bedeninin "gubâr" yani toprak unsuruna dâhil olmasıyla açıklanabilir. "Gönlün hevâdan vazgeçmemesi" de hem aşk hevesi hem de kalbin hava unsuruna ait olmasıyla ilişkilendirilebilir.

"Dîdemün âbı tükendi sîne pür-âteş henüz

Ten gubâr oldı dahı gönlüm hevâdan geçmedi" [26]

Aşağıdaki beyitte hem âşık hem de sevgili aynı su ve topraktan yaratılmış olmalarına ve özde aynı yaratılış cevherlerine sahip olmalarına rağmen, sevgilinin âteşli bir huya sahipken, gönlün havaî bir huya sahip olduklarını söyler:

"Ne hikmetdür ki dilber 'âteşî-hû dil hevâyidür

Egerçi 'aşk-ı fıtratde bir âb u hâkdendür hep" [27]

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi dört unsur tek tek sıralanabilir şiirlerde. Ancak her divanda bu kadar net gösterilmediği, dolaylı yollarla verilmek istendiği veya telmihlerde yer aldığı görülmektedir:

Merhem koyup unarma sinemde kanlu dâğı

Söndürme öz elünle yandurduğun çerâğı[28]

---

[25] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s.139.
[26] Sefercioğlu, Nejat, a.g.e. , s. 396.
[27] Felek, Özgen "Fehîm-i Kadîm Dîvânı'nın Tahlîli", Yayınlanmış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007, s.574.

Bu beyitte dört unsur vardır: kan hıltı ile su; sine "insan" ile toprak unsuru; söndürme ile hava unsuru ki "üflenerek söndürülür"; yandurduğun tabiriyle de ateş unsuru ele alınmıştır.

Bu sanat için Nâilî'nin:

Yem-i âteş-fürûş-ı dilde oldukça sükûn peydâ

Eder her dâğ-ı hasret dilde bir girdâb-ı hun peyâ[29]

Gazelinin matlaı en güzel misallerinden biridir.

Deniz, yem: su; âteş-fürûş: ateş; dil "insan": toprak; denizi dalgalandıran: hava; girdâb: yine su. [30]

Beyitlerde anlam ilgilerinden yola çıkılarak ahlât-ı erbaa işlenmiştir. İnsan ve kainâtın özünü oluşturan dört unsur yeryüzü yaratıldıktan sonra yaratılır. Anâsır-ı erbaa'nın tabiatları:

Küre-i nâr: Yâbis ve hâr

Küre-i havâ: Hâr ve râtıb

Küre-i mâ': Râtıb ve bârid

Küre-i hâk: Bârid ve yâbis[31]

Önce cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve son olarak da insan yaratılır. Bazen bu dört unsurun bu oluşumu ile ilgili bilgilere rastlanır.

---

[28] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 680.
[29] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 680.
[30] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 680.

"Hoş menzil idi dehr degülmisse fenâsı

Hoş mahrem idi 'ömr olurmisse bakâsı

Bir mâr dürür heft-ser ü çâr-düm anun

Her demde hezâr ola tapun bigi gıdâsı"[32]

Şeyhî'nin bu beyiti "Feleklerin, yıldızların deverân hareketi anâsırı istihâle ettirir. Anâsırın imtizaç ve izdivacından ibtidâ madeniyat sonra nebâtat ve nihayet hayvânât vücuda gelmiştir. Hayvan kemâlini bulduğu zaman da insan zuhûr etmiştir." şeklinde açıklanabilir.

Feleklere Âbâ-yı seb'a-i ulviyye, anâsır-ı erbaa ya da Ümmehât-ı Erbaa-i Süfliye denir.

Dört unsurun Divan şiirinde yer alırken teori tablosuyla uyumu dikkate değer bir husustur. Şairler bazen bu uyumu yakalarken bazen de teori tablosunda uyum sağlamayan bilgilerle kaynaklarda yer alırlar.

"Yârum havâyî su gibi ben ana mâyilim

Ol âteşî mi'zâc dürür ben de hâkiyem"[33]

Teoriye göre zıtlıklarla tedavi esas alınır. Beyitte sevgili ateş, aşk, toprak mizacında gösterilir. Klasik şiirdeki mazmunlarda âşık, toprak mizaçlıdır ve sevgilinin dudağına meyleder. Bu doğaldır; çünkü toprak, kuru ve soğuk olan sevda hıltını barındırır, tedavisi ise zıddı olan hava (sıcak ve yaş) unsurundaki kan yani dudaktır. Farklılık buradan kaynaklanır ki ateş ve toprak birbirine zıt değildir. Bu farklılığa en güzel örneklerden biri ise Sıhhat u Maraz'da ortaya çıkar. Eser baştan sona kadar hıltlar,

[32] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 235.
[33] Kurnaz, Cemal, "Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili", Milli Eğitim Yayınevleri, Türk Edebiyatı Dizisi, 2001, s. 494.

unsurlar algorik kahramanlıklarıyla örülüdür. Ancak tabib olmayan Fuzulî eserde teoriyi uygularken yanlışlıklara düşmüştür. "Ruh adlı temiz kişi, padişahlığı -birbirine karışarak vücuda sebep olduklarından ahlât-ı erbaa adıyla anılan- kan, safra, sevda, balgam adlı dört kardeşe verilen insanlık âlemine ayak bastığında beden adlı bir diyar görmüş, ona âşık olup evlenmiş ve sıhhat adlı bir çocuk doğmuştur. Ruh, beden ve sıhhati yanına alıp memleketi teftişe çıktığında işlerini ümid, korku, mahabbet, adavet, ferah ve gam adlı altı memurun yaptığı gönül şehrine gelmiş, çok beğendiği ümîd, ferah ve mahabbeti yanına alıp sevmediği adavet, korku ve gamı ise kovmuş, onlar da oradan kinle ayrılmışlardır. Ruh, kan, safra, sevda, balgamı meclisine çağırıp sevdâyı başa, safrâyı öde, kanı karaciğere, balgamı da akciğere oturtmuş, ancak daha sonra bu hıltlar sürekli şarap içip böbürlendiklerinden ruhun hatırı bozularak onları azarlamıştır. Gönül şehrinden sürülen adavet, korku ve gam ise bu fırsatı değerlendirip sıhhatin saltanatını yıkmaya and içmişlerdir."[34] Prof. Dr. Muhittin Eliaçık'ın bir makalesinde bu konuyla ilgili: "Humoral patoloji teorisini anlatan yukarıdaki tabloya göre Sıhhat u Maraz'da dört hıltın bulunduğu organlar safra ve sevda dışında farklıdır. Bu tabloda kan karaciğerde değil kalp veya akciğerde, balgam da akciğerde değil beyindedir. Özellikle balgamın Sıhhat u Maraz'da çok farklı yerde olması dikkat çekicidir. Ayrıca, konuların içinde sevdanın bulunduğu organın baş olduğu yönünde işaretler vardır. Bu da önemli bir farktır."[35] şeklinde ele alır.

1. Hava Unsuru ve Hava Unsuru ile İlgili Kavramlar

Dört unsurdan biri olan hava, klasik şiirde ağırlıklı olarak mecazlar ve benzetmelerde kendini gösterir. Genellikle aşk, heva ve heves üçlüsü kullanılarak belirtilmiştir. Nadir olarak teori tablosuyla ilgili bilgilere rastlanılır:

"Ger havâ serdlik idüp kâfur ide hâki ne gam

[34] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 133.
[35] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 142.

Âna ki âb-ı huşg içini tolu nûr-ı ter kılur"[36]

Hava, hıltı olan kanın baskınlığıyla verilmektedir. Havanın hıltı kan artınca tedaviyi kâfûrda buluyor. Ahmet Talat Onay'a göre: "Kâfûr, Hindistan'ın cenûbunda yetişen bir ağacın zamkıdır ki beyaz renkli, ağır kokuludur. Şehveti ve kanı keser."[37]

Hava unsurunun hıltı olan kan baskınlığı ve bunun alametlerinden baş ağrısı Selmân Sâvecî'nin bir beyitinde şöyle ele alınır: "Ey gönül, âşıklık yolunda melâmetten üzülme. Hevâ ve heves hastalarının başı daima ağrır."[38]

Nitekim her beyitin teori tablosuna uymadığı da aşikârdır:

"Saçun (sevdâsı) uş beni kara toprag idüp her dem

Dilümde od u başumda havâ vü gözde âb eyler"[39]

Beyitte siyah saç (kuru ve soğuk) ile kara sevda (kuru ve soğuk) ilişkilendirilir. Şair sevdanın unsuru olan toprakla kendini açıklar. Renk itibariyle kara zülf, kara sevda ve kara toprak güzel bir tenasüp içinde yer alır. Kalp, kan hıltında ve hava unsurundadır; ancak kalp ve ateş ilişkilendirilip teoriye uyum sağlamaz. Kalp, sıcak ve yaş; ateş ise sıcak ve kurudur. Hararet bakımından örtüşse bile biri yaş biri kurudur. Buna benzer bir hata baş ve hava ile ilgili yapılır. Hava unsurunun organı, kalp ve akciğerken beyin gösterilerek yine bir farklılık daha ortaya çıkmıştır.

[36] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 174.
[37] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 296.
[38] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 31.
[39] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 90.

1. 1. Hava Unsurunun Hıltı: Kan

Dört unsurdan havanın hıltı olan kan, klasik şiirde dem ismiyle daha çok zikredilir. Tadının tatlı olması, renginin kırmızılığı ve ilkbahar mevsimi ile bağ kurularak şiirlerde gül, dudak ve yanağın kullanımında benzetme unsuru olarak sıkça yer alır. Aşığın; rakibinden, sevgilinin bakışından veya vefasızlığından yararlanmasıyla ya ciğer kanı dökülür ya da kanlı gözyaşıyla kendini gösterir. Yine hayat sıvısı olması dolayısıyla hasta aşığın, sevgilinin dudağına benzettiği kana her daim ihtiyacı vardır ve sürekli bu meylini dile getirir. Yine şarabın hararet vermesi, rengi ve tadı dolayısıyla kan ile anıldığı görülür.

Kan hıltının teori tablosuyla tam uyumlu beyitlerinde ise aşık sevdaya tutulur. Sevda, teori tablosunda kuru ve soğuktur. Âşık, sevgilinin dudaklarını ister ki vuslatı böyle değerlendirir. Dudak da renk, rutubet, tat dolayısıyla kan hıltındadır, yaş ve sıcaktır. Ahlât-ı erbaa teorisine göre hastalıklar zıtlıklarla tedavi edilir ki bu mazmun teoriyle örtüşür.

Leblerüñ yâdına kan içdügi ‘âşık ne ‘aceb

Ayaguñ topragına cân u cihân virdi bu gün[40]

Yanak ve dudak, kırmızı rengi ile Divan şiirinde sıkça anılır. Özellikle dudak hem kırmızı hem de tatlıdır. Bu sebeple kana teşbih edilir. Aynı özellikleri barındıran ilaçlar ise hıltların baskınlığını arttırır. Bu sebeple beyitte âşık, dudak ve yanağı hatırladıkça hem kavuşamadığı için üzülmekte hem de aynı özelliğe sahip olduğu için sevda hıltını arttırdığı dile getirilmektedir:

Lâle yanaguñ gonce lebüñ yâdına her dem

Tolar gözümüñ câmına hûn-ı ciger iy dost[41]

---

[40] Çalışkan, Hüsamettin, “Şeyhî Divanı’nda Seçilen Elli Gazelin Şerhi”, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2009, s.153.

Şeyhî, kara sevdaya tutulan aşığın dermanı olarak sevgilinin dudaklarını işaret etmektedir. Sevda soğuk ve kurudur ki tedavisi kana teşbih olunan dudaklardadır:

"Şifâ umar lebinden haste cânum

Bilür derdine dermân menzilidür"[42]

Kan hıltının organları kalp ve akciğerdir. Ciğer, kanın menbaı olarak beyitlerde yer alır. Özellikle sevgilinin yan bakışları, cefası aşığı yaralar ve ciğer kanı döker:[43] Bu beyitte ciğer ve kan eşleştirmesi teoriye uygundur ama aşkın kalp ile ilişkilendirilmesi teoriye uyum sağlamaz. Aşk, sevda hıltı ile ilgili ve toprak unsurundadır, kalp ise kan hıltında yani hava unsurundadır.

"Teşne cânum kan yudar lâ'line karşu eylemez

Gamzen (ok)ından hazer benzer susadı kanına"[44]

Ciğerdeki kan bazen de gözyaşı ile dökülür, bu olay gözün kanlanması, kan çanağına dönüşmesi şeklinde de tasavvur edilir:

"Kanlu ciğerde toldı bu gün uş hevâ-yı 'ışk

Gamlu gönülde zahmet ider hem belâ-yı 'ışk"[45]

---

[41] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 153.
[42] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 27.
[43] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 390.
[44] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 102.
[45] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 28.

Şarabın tabiatı sıcak ve yaştır. Kan yapıcı olarak bilinir. Kan hıltıyla aynı özelliklere sahip olması ile beyitlerde sıkça anılır. Sevda ise soğuk ve kuru bir tabiata sahiptir. Sevdavî olanlara kan yapıcı şarap ilaç olarak kullanılmalıdır. Ancak beyitte hem kara sevdanın dermansız bir hastalık olduğunu vurgulamak hem de şarabın sadece kan yapıcı olduğunu belirtmek için aşığın hastalığına derman olamayacağı belirtilir:

Dediler gam giderür bâde çoh içdüm sensüz

Gam-ı hicrana müfîd olmadı ol kan olmuş [46]

Özellikle Şeyhî'nin göz hastalıklarıyla ilgilenen bir tabip olması beyitlerine de bu ilgisini ve tecrübesini yansıtmasına sebep olmuştur.[47]

"Bîmâr gözler dem-be-dem hasta ciger kanın döker

Şeyhî didügi bu imiş (bîmâr)a tîmâr eyleyem"[48]

Kanlanmış gözü tîmâr eylemek gerekir. Yaralanmış yere pamukla merhem sürülmesi tîmâr olarak anılır ki Divan şiiri ve genel kanaatte bu rahatsızlığı tîmâr eylemek kâfurla olur. Kâfûrun da soğuk ve kuru olmasıyla kan çekici özelliği vardır:

"Bîmâr idi gözleri ile (nergis)

Gül yüzüni gördi ter getürdi"[49]

[46] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 327.
[47] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 237.
[48] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 101.
[49] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 99.

Sudâ' baş ağrısı demektir:

Olur yürekde ol hafakân u cigerde baş

Başda sudâ u dilde leken sinede verem[50]

Eski tıp kitaplarında baş ağrılarının çeşitleri ve ondan kurtulmak için önerilen reçeteler oldukça fazladır. Bunlardan biriside gül suyu ve güzel kokulardır. Ahmedî de gönül ve can derdine, kan baskınlığından oluşan baş ağrılarına; soğuk ve kuru olan misk ve gül koklatmanın devâ olacağını söyler. Teorideki zıddı ilaçlarla tedavi yöntemine uygundur:

Zülfün kokusudur dil ü cân derdine devâ

Müşg ile gül kohusı nedür illet-i sudâ[51]

Gül, klasik şiirde en çok işlenen unsurların başındadır. Sevgiliye, sevgilinin dudağına ve yanağına benzetilir. Bu teşbih renk, tat ve güzelliği doğrultusunda gerçekleşir.

Âşığın ahı, gözyaşı güllerini al eyleyerek, sevgilinin semti gülşenine dağıtmıştır. Feryadı goncanın başını ağrıttığından bülbül, gözyaşını nergis kâsesine gülâb etmiştir. Gül suyunun baş ağrısına iyi geldiği anlaşılmaktadır:

"Kâse-i nergiste etdi gözlerin yaşın gülâb

Gördü bülbül goncanın başın ağırdur nâleler" [52]

---

[50] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 639.
[51] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 639.

Gülün ateşe düşerek baş ağrısını tedavi ettiği bildirilir. Ateşe düşmek manasında gül yapraklarının kaynatılarak şerbet haline getirilmesi ve tıpta kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Terceme-i Hulâsa-i Tıb'da karakter özellikleri: "Kan baskın olmanın alameti benzi kızıl, bedeni sıcak, kol damarı dolu ve tez atar, bevli de kızıl ve sığ olmaktır (sıcakkanlı)[53]. Kanın baskın olma alametlerin içinde nabzın tez atması önemlidir; çünkü eskiden tabipler ilk teşhiste nabzı el ile yoklama yolunu seçerlerdi. Kalbin kanla dolması ve bu baskınlık sonucu çarpıntı oluşması şu beyitte örneklendirilir:

" Lâle bigi yahıldı ciğeri 'ışkun odına

Yaprah bigi yüregüm anun-çun hafakândur"[54]

Kan, gül, bahar ve vuslat aşağıdaki beyitte güzel bir tenasüp içinde yer almakta ve kan ile gül renk bakımından tamamlanmaktadır:

Vaslundan ayru nola kanun tökelse gül gül

Men gül-bün-i belâyem bu fasldur bahârum[55]

Beytinden hafakân hastalığında dem imtilasını yani o bölgede kan toplanmasını gidermek için kan aldırmak gerektiğini yahut başka türlü macunların hastaya verildiğni görmekteyiz. Bu beyitte sonbaharda rüzgarın kimi sarı ve kimi kırmızı olan yaprakları dökmesi dallarda hafakandan meydana gelen kan imtilasını gidermek için hazırladığı bir ilaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

[52] Kurnaz, Cemal, a.g.e. , s. 381.
[53] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s.143.
[54] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 470.
[55] Tarlan, Ali Nihat Fuzûlî, Divânı Şerhi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 470

Budahlarun hafakânın dem imtilâsından

Gidermeğe zer ü yâkut hevâ ider ma'cûn"[56]

Kan imtilasına (dolgunluk ya da baskınlık) hacamat çözümü ise şu beyitlerde ortaya çıkar:

"N'ola urur-sa gamzen yüregüme nişter

Dem imtilâsına çâre hacâmat-ıla durur"

Beytinde Ahmedî gamzeyi aşığın yüreğine vurulan bir neşter olarak tahayyül etmekte ve bunu da hacamat olarak düşünmektedir. Hacamat, bir şişe ya da boynuz ile vücudun bir organına kanı topladıktan sonra bunu neşter ve mengene denilen aletlerle vücuttan atma işidir. Baskın olan hıltın giderilmesi için fazla olan kanın akıtılması gerekir.

Beytinde kusmanın (kay) da imtilâdan kurtulmanın bir çözümü olduğunu görmekteyiz:

"Ol kadar mihrün şarâbın nûş ider gündüz güneş

Kim yürek bigi imtilâdan ider her gece kay"[57]

Zehirlenme ve yaranın enfekte olmasını önlemek, vücuttaki ağrıları dindirmek ve sarılığı tedavi etmek için kan aldırılır. Bâkî, yüzünün içinde bulunduğu sıkıntılar ve dertler dolayısıyla solgunlaştığını, adeta sarılık olduğunu söyleyerek, yok yere kanının dökülmemesini istiyor. Böylece sarılık hastalığına yakalanan kimsenin durumunu tasvir

[56] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 635.
[57] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 635.

ettiği gibi, geleneksel tıptaki tedavi yöntemini de göstermiş oluyor. Sarılık hastalığının kandan değil safradan kaynaklandığını da bu beyitle belirtmiş olur:

Zerd oldı yüzüm derd ile san kim yerekândur

Lutf eyle begüm dökme benüm yok yire kanum [58]

1. 2. Hava Unsurunun Organı: Kalp ve Akciğer

Kalp ve akciğer; hava unsurundan ve kan hıltındandır. Bu hıltın azalması ya da artması sonucu, bu organlarda hastalıklar meydana gelir. Divan şiirinde kalp ile ilgili teoriden farklı düşünceler yer almaktadır. Genelde sevdanın gizli evi olarak gösterilen kalp teori tablosunda yanlış eşleştirmeye maruz kalır:

"Derdiz ki devâ şifte-i sıhhatimizdir

Aşkız ki nihân-hâne-i sevdâda nihanız"[59]

Aşk sevgi; sevda ise aşkın ileri derecesidir. Sevda, kara sevdâ, deliliğe yakın aşk, melankolidir. Yani hastalıktır. Sözü edilen derd ise delilik hastalığıdır. Çünkü şîfte aynı zamanda divâne anlamına gelir. Böylece şîfte (delilik), sevda (melankoli) arasında delilik bakımından bir ilişki kurulmuştur. [60] İskender Pala sevdanın organını açıklarken "Sevda, kalpte bulunan siyah bir sıvının aslıdır. Bunun artması yahut eksilmesi ile sevdavî hastalıklar denilen sinir ve akıl hastalıkları doğar."[61] şeklinde ifade eder. Kalpteki siyah nokta yani süveyda nedeniyle hılt ve organ eşleştirmesinde bu sebeple farklılıklar yer almaktadır. Beyitte sevdanın gizli evi olarak kalp kastedilmektedir.

---

[58] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 31.
[59] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 31
[60] İpekten, Haluk, "Nâilî Hayatı, Sanatı, Eserleri", Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 198.
[61] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 223.

Akciğere, beyitlerde sadece ciğer olarak rastlanır. Bu da karaciğer ve akciğer organlarının hıltıyla ilgili yorum yapmayı güçleştirir. Sevgilinin yan bakışının okları daima ciğeri yaralar ve kan döker. Bu özelliğinin de bir etkisi olarak ciğer, kanın membaı olarak gösterilir:

"Ciğerde cem' olalı kanlu kanlu peykânun

Derûn-ı sînemi gördüm enâra benzetdüm"[62]

Beyitte aynı zamanda kan ve nar renk bakımından bir teşbihle verilmiştir. Kan, ciğer, sine, renk bakımından teoriye uyum sağlamaktadır.

1. 3. Hava Unsurunun Mevsimi: İlkbahar

İlkbahar hava unsurunun mevsimidir. Klasik şiirde "bahar" olarak yer alan ilkbahar; gül mevsimi, vuslat, meclislerin kurulduğu vakit olarak sıkça anılır. İlkbahar, kan hıltında olması sebebiyle özellikle teori tablosuna uyumlu tenasüpleriyle dikkat çeker ki şarap (rengi kırmızı, tadı tatlı, kan yapıcı), dudak (rengi itibariyle kana teşbih edilir, yaştır, tadı tatlıdır, can bağışlayıcıdır), gül (kuru-soğuk özelliğe sahip olmasına rağmen rengi itibariyle kan ile adı anılır), sabah (ilkbahar mevsiminin hava hıltındaki vakti sabahtır ve rüzgar ile sevgiliden haber getiren postacının teşbihidir) ile birlikte anılır:

Bahâr mevsimidür hem-dem-i sabâ olalum

Gül ile dost kohusına âşinâ olalum[63]

---

[62] Solmaz, Süleyman, "Necâti Hayatı, Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları", Ankara, 2005, s. 130.
[63] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 285.

Bahar mevsimi fizikî özelliğiyle sıcak ve yaştır. Kışın soğukluğu bahar mevsiminin gelişiyle kırılır. Beyitte aynı zamanda su unsurunun soğukluğu teoriye uyum sağlar.

"Isınup cümle kulûb âb-ı bürûdet gitdi

Cilve-rîz olsa aceb mi dönerek arz u semâ"[64]

Yine bu mevsimin özelliği nedeniyle kan hıltının artışı görülür. Bu artışı dengelemek için bahar mevsiminde kan alınması da bir adet olarak zikredilmektedir.[65]

1. 4. Hava Unsurunun Yaş Dönemi: Çocukluk

Çocukluk, hava unsurunun yaş dönemidir. Divan şiirinde çocuk kavramı teori tablosundan ziyade aşığın çocuk gibi kandırılması, Hintli çocuğa (siyah-köle ilişkisi nedeniyle) benzetilmesi, yüzük oyunlarıyla geçmektedir. Ancak ahlat-ı erbaaya kaynak olabilecek bir beyit, bu çalışmada adı geçen şairler arasında bulunmamıştır.

1. 5. Hava Unsurunun Fizikî Özelliği: Yaş ve Sıcak

Kan hıltının tabiatı sıcak ve yaştır. Hekimler hıltların mizaçlarının bozulmasıyla ortaya çıkan rahatsızlıkları tespit etmek için ilk önce hastanın nabzını yoklar. Nabız tutarak nabız ölçme geleneği Divan şiirinde de yer alır:

---

[64] Macit, Muhsin, "Nedim Hayatı, Eserleri ve Sanatı", Akçağ Yayınları, Ankara, 2010, s. 116.
[65] Kurnaz, Cemal, a.g.e. , s. 485.

Şem'-i pür- sûz gibi od duta barmaklarını

Bu hararetle eger nabzuma yapışsa tabîb[66]

Zâtî, bu beyitte hararetinin arttığını ve nabzını kontrol etmek isteyen tabibin de bunu fark edeceğini açıklar. Zira kan hıltının baskınlığında damarlar sıcak olur ve nabız hızlıdır. Nitekim bu yöntem günümüzde de kullanılmaktadır.

Bu resme gözyaşı cigeri bahr-ı hûn ider

Kanlu cigerde katre kadar nem bulınmadı[67]

Şarabın rengi kırmızı, tadı tatlı, fiziki özelliği de sıcak ve yaştır. Bu sıralanan vasıflarıyla kan hıltının özelliklerini bire bir taşımaktadır. Dolayısıyla şarap da içildiğinde hararet verir ve kan hıltını arttırır:

Veh ne sâhirse ki oddan su çıhardun sudan od

Terledüp ruhsârunı gül gül kılanda tâb-ı mül[68]

Kan hıltının artmasıyla oluşan humma, bu beyitte şarabın verdiği hararetle ele alınmıştır:

Işkdur ol neş'e-i kâmil kim andandur müdâm

Meyde teşvîr-i harâret neyde te'sîr-i sadâ

---

[66] Tarlan, Ali Nihat, "Zâtî Divânı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967, s.68.
[67] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 237.
[68] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 439.

Ali Nihat Tarlan bu beyiti şöyle yorumlar: "İnsan dört unsurdan mürekkeptir: Toprak, su, hava, ateş. O halde tam neş'etten bu dört unsuru anlayacak ve bunları ikinci mısrada arayacağız. İkinci mısrada "mey" vardır. Mey'in bir ismi de âb-ı âteşin'dir. Yani ateş gibi su, mey kelimesinde su ve ateşi buluyoruz. Nâilî'ye göre şarap daha şairane ele alınır. Şarap, yaş ve sıcak özellikleriyle bire bir verilmiştir:

Neyleriz sahbâyı biz ol lâ'l-i nâbın mestiyüz

Âb ü âteşden muhammer bir şarâbın mestiyüz[69]

Beste-i zencîr-i şevkündür nesim-i ter-mizâc

Teşne-i câm-ı visâlündür muhît-i huşg-leb[70]

Fuzulî bu beyitte dört unsuru bir araya getiriyor.

1. Toprak-Huşk-leb(Sahil)
2. Su – Okyanus- ter mizaç
3. Ateş- şevk, hararet
4. Hava-nesîm, rüzgar

Aynı zamanda tabayi-i erbaâ da vardır:

1. Yubûset- Kuruluk, toprak
2. Rutûbet- ıslaklık, muhit ve nesim
3. Hararet- şevk
4. Bürûdet- toprak, toprağın tabiatı soğuktur.

[69] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 16.
[70] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 16.

Bu suretle yaş, kuru, râtıb ve yâbis ne varsa ter- mizaç, huşg-leb ona âşıktır demek istiyor.[71]

1. 6. Hava Unsurunun Rengi: Kırmızı

Kan hıltının rengi olan kırmızı, birçok beyitte dolaylı olarak yer alır. Rengi sebebiyle dudak, yanak, gül ve şarap ile tenasüp içindedir. Sayılan bu tenasüp unsurları da yaş ve sıcak olması sebebiyle teori tablosuna uygun seçilmiştir. Nitekim gülün fizikî özelliği kuru ve soğuktur fakat rengi itibariyle teşbihlere konu olur.

Aşığın gözleri kırmızıdır çünkü her daim ciğerden kanlı yaş döker. Böylece teoriyle alakalı renk, organ ve hılt uyum sağlar:

Çihre-i zerdin Fuzûlî'nün dutupdur eşk-i âl

Gör ana ne rengler geçmiş siphr-i nîl-gûn[72]

Bir göz hastalığı olan remed[73] Divan şiirinde rengi dolayısıyla yer almaktadır:

Hayâl-i çeşm ü izârınla çeşmimi kan bürüdü

Sarıldı bak yine bir âl şâle dîdelerim[74]

Göz sağlığını korumanın en eski yöntemi sürmedir. Sürme, günümüzde olduğu gibi sadece kozmetik bir ürün olarak kabul edilmemiş; gözü kuvvetlendiren, göze

[71] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 108.
[72] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 522.
[73] Remed: "Göz ağrıma, göz ağrısı, tıp ıslahınca göz kapağını dahilen setreden örtünün iltihabı demektir. (Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 406.)
[74] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 406.

parlaklık veren ve görüşü artıran bir iksir olarak düşünülmüştür. Remed (göz ağrısı), sebel (bulanık görme), göz yaşarması ve göz kanlanmasını gidermek için sürme, eskilerin tabirle "göz otu"dur. Sevgilinin ayak tozu da sürme olarak telakki edilmiştir.

Sürmeden başka bir de tûtyâ kullanılır. Tûtyâ, göz otu yahut aynı adla anılan bir maddedir.[75] Gözdeki kırmızılık ve kanı almak için eskiden tûtiyâ kullanılırdı. Çünkü tûtyâ tozdur ve toprak unsurundandır. Fizikî özelliği soğuk ve kurudur. Sıcak ve yaş olan kanı kesmek için teoriye göre doğru tedavi uygulanır. Selmân Savecî de bu konuyla ilgili beytinde bunu şöyle ele almaktadır:

"Ey ayağının toprağının tozu, benim gözümün tûtiyâsı olan güzel! Senin dîdârının en hakir tozu benim gözümün kan bahasıdır."[76]

1. 7. Hava Unsurunun Tadı: Tatlı

Kan hıltının tadı tatlıdır. Bu ilişki dolayısıyla dudak, şarap, bal ve şeker gibi unsurlarla anılmaktadır.

Gamın acı şarabı, hafif akıllı olanlar için şeker gibidir. Akıl, aşık için ağır bir yüktür. Teoriye göre tatların da zıddıyla tedavi sağlanır. Tatlının zıddı acıdır ve ele alınan beyit bu bakımdan teoriye uyumludur:

"Sebük-hüşâna şekerdür şarâb-ı telhî-i gam

Girândur 'âşıka bâr-ı hıred keselleyelüm"[77]

Çâre umdum lâ'l-i şîrînünden eşk-i telhüme

Telh güftâr ile aldun cân-ı şîrînüm menüm[78]

---

[75] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 32.
[76] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 169.
[77] Kılıç, Yasin, a.g.t. , s. 79.
[78] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 501.

Gözyaşı hakikatte acıdır. Dudağın bir vasfı da tatlı ve şirindir. Bu beyitte acının tatlıdan medet umması söz konusudur. Fakat çare bulunamamaktadır. Bu çaresizliğin sebebi teori tablosunda acının safrada (sıcak ve kuru), tatlının kanda (sıcak ve yaş) olmasına bağlanabilir. Ya da âşığın kara sevdaya tutulması ve bu hastalığa çare bulunamamasıdır.

Sevgili, can bağışlayıcıdır. Tatlı da kanın tadı olduğu için hem dudak hem de dil ile bağdaştırılmıştır. Aynı zamanda kan da can bağışlayıcıdır. Verilen bu bilgiler ışığında dudak, renk, tat, hılt eşleştirmesi ile teoriye uyum sağlayan bir beyittir:

"Nigârâ bir lebi şîrîn şeker-güftâr imişsin sen

Zebânundan yağar şekker ne tatlu yâr imişsin sen"[79]

Sevgilinin dudağının tadından yola çıkan Şeyhî, bu tatlılığı söz oyunlarıyla daha da fazla ortaya koymaktadır:

Yüzüñ letâfeti şems ü kamerde bulına mı

Lebüñ halâveti şehd ü şekerde bulına mı[80]

Sevgilinin yüzünün hoşluğunun Ay'da ve Güneş'te olmadığını, dudağının tatlılığının da bal ve şekerde bulunmadığını söyler. Zaten bal ve şekerdeki tatlılık oranı ile dudak kıyaslanamaz. Ancak aşkın neticesinde bu sözler dile getirilir. Farklılığın çıktığı yer ise bal ve şekerin sıcak ve kuru, dudağın kana teşbihi itibariyle sıcak ve yaş

[79]Sipahi, Ferit, "Zâtî Divânı'ndan Yetmiş Beş Gazelin Şerhi (1004-1078)", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2002, s. 135.
[80] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 204.

olmasıdır. Bu birliktelikte fiziki özellikler farklılık gösterse de tat benzerliği uyumu yakalanmaktadır.

"Kand ve şekerin lezzetinden hiç bahsetme. Zira benim arzum senin tatlı dudağındır." [81]

Hafız'ın bu sözlerinde belirtilen âşık, kara sevdaya tutulmuştur ki sevda soğuk ve kurudur. Şairin beyitte "şekerden bahsetme" tabiri bu yüzdendir. Zıtlıklarla tedavide şeker (kuru ve sıcak) sevdanın ilacı değildir. Sevdaya ilaç olan dudak (yaş ve sıcak) yani kandır.

"Zâtî cihânda bilmezem şîrîn-zebân 'aşıklarun

Kand-i mükerrer sözine ben teşne kanda kanayın"[82]

Tatlıya meyilli olması, aşığın kana susaması; sevdaya tutulmasındandır. Sevda kuru ve soğuk; kan yaş-sıcaktır ve tedavisi teori tablosuna uyum sağlamaktadır.

1. 8. Hava Unsurunun Zamanı: Sabah

Kan hıltının zamanı olan sabah; Eski Türk Edebiyatında ahlât-ı erbaa teorisinden ziyade güllerin açma vakti, sabah esen rüzgarla sevgilinin zülfünün kokusunu ya da sevgilinin haberini getirmesi gibi vasıflarla yer almaktadır.

Şiirlerde sabah; genellikle bahar, kan ve gül ile tenasüp içindedir. Bu özelliğiyle teori tablosundaki zaman, mevsim, renk, hılt ve tedaviye uyum sağlamaktadır:

Bahâr mevsimidür hem-dem-i sabâ olalum

[81] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 146.
[82] Sipahi, Ferit, a.g.t. , s. 37.

Gül ile dost kohusına âşinâ olalum[83]

Fuzûlî, sabah vakti sevgilinin zülfünü dağıtmasını ya da akşam vakti yanağını arz etmesini ister. Bu istek ile soğuk ve kuru olan saç zıddı olan sabah vaktine, kırmızılığıyla anılan yanak da zıddı olan akşamla verilir. Teoriye uygun olarak verilen sabah ve akşam zıtlığı beyitin tümüne hâkimdir:

Subh-dem zülfün dağıt yâ şâm arz-ı ârız et

Koyma subh u şâm arasında tarik-i ihtilâf[84]

1. 9. Hava Unsurunun Karakteri: Sıcakkanlı

Kan hıltının sıcakkanlı karakteri, beyitlerde bire bir geçmemekle beraber sevgilinin dudağının kana teşbihi ve mâşuğun hararete sahip olmasıyla yer almaktadır. Sevgili; kendinde bu özelliği barındırarak güler yüzlü, herkesi kendine hayran bırakacak kadar cana yakın ve sıcakkanlı olarak tasvir edilebilir.

1. 10. Hava Unsurunun Burcu: İkizler, Boğa ve Koç

Güneşin bir yılda takip ettiği düşünülen yörüngenin içlerinden geçtiği belli sembollerle gösterilen on iki takım yıldızlarından her birine burç denir. Burçlar hareketli felek tabakalarından sonra yer alan Atlas feleğindedir ve sabit olduklarından bunlara sabite denir. [85]

[83] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 285.
[84] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 365.
[85] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 85.

Burçlarla gezegenler arasında beyt adı verilen bir ilişki daha vardır. Her burç bir veya iki gezegenin ev ve hanesinde yani beytindedir. Yalnız Güneş'in ve Ay'ın bir evi vardır. Güneş'in beyti Esed; Ay'ın beyti Seretan; Utarit'in beyti Sünbüle ve Cevza; Zühre'nin beyti Sevr ve Mizan; Merih'in beyti Hamel ve Akrep; Müşteri'nin beyti Hut ve Kavs; Zühal'in beyti Delv ve Cedî'dir.[86]

Ahmedî bu beyitte Cevza'yı yani İkizleri sevgilinin atının nalını başına taç yapmış olan feleğin altın kemer kuşanmış muhafızı olarak tasvir etmiştir. Bu burcun rengi beyaz ve sarı olduğu için şair, özellikle taç ve altın kelimelerini kullanmıştır.[87] Ancak İkizler burcu kan hıltında olduğundan rengi kırmızı olmalıydı ki bu sebeple teori tablosundaki renge uyum sağlayamamaktadır.

"Atınun na'lin felek anun-çun itmiş tâc-ı ser

Tarf-ı zer bağladı cevzâ ana oldı cândâr"

Cevza yani ikizler Utârid feleğindendir. Haluk İpekten, Utârid'in rengini karışık tabir eder. Ancak A. Nihat Tarlan, Utârit'i gök mavi olarak belirtir. Sarı Güneş'e, beyaz ise Zühre'ye ait olarak verilir. Bu noktada üç farklı görüş ortaya çıkar. Sarı ve beyaz renklere hâkim olan, karışık renkleri barındıran ve gök mavisi ile anılan bir burç. Bu farklılık gezegen; gezegenin burç ve renkleri konusundaki görüş ayrılıklarını da ortaya çıkarır.

Bu burçlar, Divan şiirinde ahlât-ı erbaa teorisiyle uyumundan ziyade kasidelerin nesib bölümlerinde doğa tasvirlerinde yer almaktadır.

[86]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 86.
[87]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 88.

1. 11. Hava Unsurunun Musîkî Makamı: Şehnaz, Isfahân, Nevâ

Müzikle tedavinin geçmişi çok eskilere dayanır. Eskiden özellikle dinî ayinlerin vazgeçilmez bir parçası olan müziğin hastaları iyileştirici gücü zamanla ortaya çıkmış, ruhsal bozukluklara iyi gelmesinin keşfedilmesiyle tıp alanında kabul edilmeye varan bir sürece doğru yol almıştır."[88]

Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin eserinde çocuk psikiyatrisi bakımdan makamlar varak 87'de ele alınır. Isfahân makamı ile ilgili "Nagamât-ı Isfahândan dahi iras-ı fatânet (zihin açıklığı) ve etfale ihdâs-ı zekâvet (zeka veren) tecdîd-i hatır (gönül yenileyici) ve temhîd-i naşir (düzgünlük verici) idüp emrâz-ı bâride ve yâbiseden (soğuk ve ateşli hastalıklardan) vücut hıfz ve hiraset eder (korur).[89] Kan hıltından olan Isfahân'ın sıcak tabiatı gereği soğuktan kaynaklanan hastalıklara iyi geldiği belirtilerek teori tablosuna uyum sağlar. Nevâ makamı ile ilgili Gevrekzâde Hasan Efendi: "Bu makam-ı dilnüvaz (gönül okşayan makam) dahi vakt-i büluğa (büluğ çağına) reside olmuş (ulaşmış) ma'suma (çocuğa) arız olan illet-i ırku'n-nisa ve vev'-i vereke (kalça ağrısına) menâfi-i külliyesi (tam faydası) olup efkâr-ı fasîdeyi (kötü fikirleri) nagamât-ı mezkurün (adı geçen nağmelerin) terânesinin idâmesile (devamlı söylemekle) zâil olup ve sürur-ı hatıra (gönül sevincine) menfaat-i kesiresi (pek çok yararı) şâmildür."[90] der. Nevâ, kan hıltındandır ve sıcak tabiatı dolayısıyla soğuk ve kuru sevdanın ortaya çıkardığı kötü fikirleri gidermesi teori tablosuna uygundur.

Sandın eğlence nevâ nevha-i pür-sûz-ı dili

Şâhnâzım ne gelir nâle-i uşşâk sana[91]

---

[88] Giray, Hayriye Serenay, "Çağlar Boyu Müzikle Tedavi ve Uygulandığı Hastalıklar", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kocaeli, 2008, s. 8.
[89] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 59.
[90] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 58-59.
[91] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 215.

Şair büyük bir ustalıkla iki anlamı da verebilecek bir beyit oluşturmuştur. Diğer bakış açısıyla ise kalpteki hararet dolu inilti, Nevâ makamının eğlencesidir ve sevgili onu Uşşâk makamının sesi sanmıştır. Teori tablosunda kalp, hararet ve Nevâ makamı hava unsurunda oldukları için yapılan tenasüp teoriye uyum sağlamıştır.

1. 12. Hava Unsurunun Tedavisi: Kuru ve Soğuk İlaçlar

Ahlât-ı erbaa teorisine göre her hıltın kendine ait bir fizikî özelliği vardır. Kan, yaş ve sıcak; safra, kuru ve sıcak; sevda, kuru ve soğuk; balgam ise soğuk ve yaştır. Bu özellikleri göz önünde bulundurulup zıddı özelliklerle tedavi sağlanır. Bu tedavi yöntemine göre kan hıltı sıcak ve yaştır, tedavisi de zıddı olan kuru ve soğuk ilaçlarla yapılmaktadır. Bu zıtlığı belirtmek ve tedavisini vurgulamak için aşağıdaki beyit örnek gösterilebilir. Birinci dizede kara sevdaya tutulan aşığın, kırmızı renkli yanağı görünce kuru tabiatı rutubetlenir. Aynı zamanda kırmızı renge hâkim olan kandır, tabiatı da sıcak ve yaştır. İkinci dizede bu tabiata dikkat çekerek ateşin de kanın da hararetli olduğunu ve birbirlerine tedavi olamayacaklarını belirtir:

"Göricek gül ruhunı su serpilür cânumuza

Kişi hod âteş ile def'-i harâret idemez" [92]

Kan hıltının hararete sahip olması yüzünden aynı özellikteki sıcak nefesin hıltın mizacını arttırması doğaldır. Bu sebeple Ahmedî soğutucu bir ilaç istemektedir:

Isı nefeslü yâr hemin demüm arturur

[92] Sefercioğlu, Nejat, a.g.e. , s.181.

Niçe ki yalvarup dir-isem derdüme kıl em[93]

Divan şiirinde ilaçlı tedavi açısından geçen en önemli mazmûn tiryâktır. Tiryâk, zehirlenmeye ve bazı hastalıklara karşı kullanılan mâcun, panzehir ve afyon anlamlarında kullanılmaktadır. Mâcun olarak ilk defa Yunanlı hekim Mitridat'ın bulduğu sanılan tiryâk, sancı ve öksürüğü keser, yılan ve akrep sokmalarında panzehir olarak kullanılır. Panzehir anlamındaki tiryâk, bazı şiirlerde tiryâk-ı erbaa olarak da geçmektedir.

Yılanın zehri yayıldığı yere hararet verir, bunun için soğuk kuru olan tiryâk en etkili çözüm olarak görülür. Divan edebiyatında bu olay çoğu zaman sevgilinin saçlarının yılana benzetilerek gönlünü yaralamasıyla tiryak gibi olan dudakla tedavisinde ele alınır. Zehir de kan hıltı gibi hararetlidir. Hâfız, aşığın kalbinin yılan zehriyle yaralanınınca soğuk ve kuru tabiatlı tiryâkı şifâ olarak, teorideki tedaviye uyumlu bir şekilde ele almıştır:

" Zülfünün (yılan)ının sokup yaraladığı gönlümüzü dudağının tiryak şifahanesine at."[94]

Hastaların tedavi edildiği yer darü'ş-şifâdır ki sevgilinin evi ve dudağı benzetilen olmaktadır. Yaranın merhemle tedavi edildiği, pamuk ve fitil konulduğu, çeşitli şerbet, ilaç (dârû) verildiği belirtilir. Zehrin panzehiri tiryaktır. Yılan zehrinden yapılan tiryâk, yılan sokmalarına karşı da kullanılır:

"Kahrunu lütfe edegör tedbîl

Mârdandur tabî'at-i tiryâk" [95]

[85] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 642.
[94] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 82.
[95] Kurnaz, Cemal, a.g.e. , s. 179-180.

Aşağıdaki beyitlerde sürmenin gözü kuvvetlendireceği ve gözden akan suyu kestiği açıkça ifade edilmiştir. Yine soğuk ve kuru olan sürmenin, sıcak ve yaş tabiatlı kana teoride tedavi için uygunluğuyla açıklanabilir:

Cemâlün iştiyâkında gözüm kan yaş döker n'ola

Ayagunun tozından sen gözüme tûtiyâ kılsan[96]

Tûtyânın soğuk ve kuru olmasıyla kanı kesici özelliği Selmân Savecî'de de yer alır:

"Ey ayağının toprağının tozu benim gözümün tûtiyâsı olan güzel! Senin dîdârının en hakir tozu benim gözümün kan bahasıdır."[97]

Tımar, yaranın üzerini temizleyerek merhem sürmektir. Bazen pamuk veya ketenden hazırlanmış fitiller gazlı bez gibi kullanılarak merhemle birlikte yaranın üzerine sarılmaktadır. Soğuk ve kuru olan kâfûr, sıcak ve yaş tabiatlı kana ilaçtır:

Sîne-i pür-zahma kim sarmağa cân virmez seni

Benzer ol nâzüg-beden kâfûrî hoşter merheme [98]

Aşağıdaki beyitten ise cerahat için kâfûr otunun merhem olarak kullanıldığını anlıyoruz. Gönüldeki cerahat o kadar sıcaktır ki, eğer kâfûr otu dahi o yaraya merhem olsa uçuk kabartısı döker:

"Dilde cerâhatüm o kadar germ kim Fehîm

[96] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 645.
[97] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 169.
[98] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 32.

Kâfur olursa merhemi teb-hâle-hîz olur” [99]

Tiryâk, panzehir demektir. Yılandan korkanın kendini tiryâke çekeceğinden bahisle, aşığın yılana benzeyen rakibi görünce sevgilinin dudağının vasfını okuduğu belirtilir.

Ergavan, kırmızıya meyilli bir çiçektir. Eski tıbba göre tabiatı soğuk ve kuru olduğundan şerbeti sarhoşu ayıltır, mahmurluğu giderir; şarabı ferahlık verirmiş.

Zamâne gussaları bî –girân imiş bildik

Velî devâsı mey-i ergavân imiş bildik[100]

Unnâb bir çeşit kırmızı, güzel kokulu dağ yemişidir. Çekirdeği dövülüp su ile içilse ishali keser. Eski tıbba göre kanı soğuttuğu ve tasfiye ettiği için şarabı pek makbuldür:

Sâkî sunuver şarâb-ı unnâb

Kim kaynadı kan dem-i mebden[101]

Üzümün şekeri çok ve tahammürü fazla olduğu için şairin üzüm şarabından kanı kaynamıştır. Unnâbda şeker az olduğu ve kanı soğutmak hassası bulunduğu için harareti teskin maksadıyla unnâb şarabı istiyor.

[99] Felek, Özgen, a.g.t. , s. 285.

[100] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 125.
[101] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 129.

2. Ateş Unsuru ve Ateş Unsuru ile İlgili Kavramlar

Ahlât-ı erbaa teorisinde dört unsuru oluşturanlardan biri de ateştir. Ateş unsurunun hıltı olan safra, fizikî özellik bakımından kuru ve sıcaktır.

Eski Türk edebiyatında ateş, önemli bir yere sahiptir. Âşık olanın gönlündeki aşk, vuslat, ayrılık, keder gibi unsurlar; yakıcı olması yönüyle hep ateşle bütünleşir. Sevgilinin cevriyle âşığın gönlü aşk ateşiyle kebap olur. Âşığın yakıcı ahının etkisiyle, bu ahın oluşturduğu ateşin dumanı semayı kaplar. Ateş ve su ilişkisi içinde âşığın içinde yanan ateşi söndürmek için gözyaşları devamlı surette akarak o ateşi söndürmeye çalışmaktadır.[102]

"Bu kâfidir ki yüzünün arzusu ile benim gözümü ve gönlümü suya ve ateşe boğmuşsun!"[103]

Ne var ki Eski Türk edebiyatında "ateş" teori tablosu uyumundan ışığından ziyade aşk ateşi kavramıyla yer alır. Verdiği hararetle genelde âşığın kalbindeki ateş ile beyitlerde görülmektedir.

2. 1. Ateş Unsurunun Hıltı: Safra

Ateş unsurunun hıltı olan safra, fizikî özelliği gereği kuru ve sıcaktır. Tadı ise acıdır. Beyitlerde "safra" kelimesi nadir olarak geçmekle birlikte tadı ya da hararetiyle yer almaktadır. Fuzulî bir beyitinde:

Lâl-i nâbun sıfatı şehd-i musaffâdur lîk

Acı etmiş anı safrâ-yi hased sahbâya[104]

---

[102]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 158.
[103] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 116.
[104] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 584.

Lâ'lin sıfatlarından biri tatlı oluşudur. Rengi itibariyle de şaraba benzer. Şarap ise acıdır. Şarap rengi itibariyle lâ'le benzediği halde onun gibi tatlı değildir. Bu yüzden haset safrası onu acılaştırmıştır. Safra da acıdır. Safra sarı, şarap ise kırmızıdır. Bu özellikleri göz önünde bulundurulursa organ, tat ve hılt eşleştirmesi teoriye uyum sağlamaktadır.

Bazen de safranın verdiği hararet ve bunun suyla teskini beyitlerde yer alır:

"Sünbülün (sevdâ)sı bagrumı yakardı lâle-veş

Kılmasa teskin-i safrâ nârdânı çeşmümün"[105]

Safra; sıcak ve kurudur, ateş unsurundandır. Zıddı ise soğuk ve yaş olan su unsurundur. Bu beyitte ateşin su ile teskini teoriye uyumlu olarak ele alınmıştır.

Aynı özellikte olan bir ilaç kullanımı baskın olan hıltın daha da artmasına ve rahatsızlığın ilerlemesine sebep olur. Bu nedenle zıt özelliklerle tedavi gerekir:

Sarardı şehd-i kelâmdan ehl-i derd yüzü

Müzeyyed-i illet-i safrâ olur şifâ-yı asel[106]

Hararetli hastaların solup sararması tabî'idir. Ve bu özelliğiyle safranın rengiyle uyum sağlar. Ancak bal da sıcak ve kuru bir özelliğe sahiptir ki tedavi olarak aynı özellikteki safra hıltına yanlış yiyecek seçilmiştir.

[105] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 90.
[106] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 215.

2. 2. Ateş Unsurunun Organı: Karaciğer ve Öd

Ateş unsurunun organları olan karaciğer ve öd, sıcak ve kuru bir tabiata sahiptir. Birçok beyitte karaciğerin hararetinden bahsedilmiş hatta âhın yakıcı dumanından ciğer kebap olmuştur. Ancak "öd" yapılan bu araştırmalardaki şairlerde nadir olarak ele alınmıştır.

Çâkerî bir beyitinde ciğeri dağlamaktan bahseder:

Tabîba devâ itme dâğ-ile bana

Ki sâd dâğ vardur cigerde nihânî [107]

Yaranın dağlanması, ateşle gerçekleşir. Şair de zaten ciğerin bu özellikte olduğunu ve bunun deva olmayacağını bildiriyor. Gerçekten de tedavide zıtlık esastır ve aynı özellikle tedavi olmaz.

2. 3. Ateş Unsurunun Mevsimi: Yaz

Ateş unsurunun mevsimi olan yazın, teori ile ilişkilendirilebilecek örnekleri incelenen şairlerde sınırlı sayıdadır:

Tâlib-i germiyyet-i aşk olduğum 'ayb eylemen

Kim fakîr olan sevinür her kaçan kim yaz olur"[108]

[107] Kuzu, Fettah, "15. Yüzyıl Şairlerinden Çâkerî Divânı'nın Tahlili", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010, s.107.

Âşık, sevdaya düşmüştür; tabiatı soğuk ve kurudur. Âşıkların yani kara sevdaya tutulmuşların mevsimi sonbahardır ki yazı da sıcaklığı ile beklemesi doğaldır.

2. 4. Ateş Unsurunun Yaş Dönemi: Gençlik

Ateş unsurunun yaş dönemi gençliktir. Yapılan bu çalışmada incelenen şairler arasında ahlât-ı erbaa teorisiyle örtüşen beyite rastlanmamıştır. Dolaylı olarak şiirlerde sevgilinin taze yanağı ve dudağı ile ilişkilendirilip gençlik ibaresi yakalanabilir. Fakat belirtildiği gibi bire bir teoriye bağlanabilecek beyite rastlanmamıştır.

2. 5. Ateş Unsurunun Fizikî Özelliği: Kuru ve Sıcak

Ateş, teori tablosunda kuru ve sıcaktır. İncelenen beyitlerde ciğerin, ahın yakıcı dumanıyla kebap olduğu belirtilmişti. Bu bilgilerin haricinde dikkat çekici unsur ise "ateş (od) ve gönül" birlikteliğidir. Kalp, kan hıltındadır; sıcak ve yaştır. Ancak ateş ile hararet bakımından ilişkilendirilmiştir:

(Suya) susuz bigi haddüne gönlüm

Odadur nitekim pervâne teşne[109]

[108] Solmaz, Süleyman, a.g.e. , s. 98.
[109]Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 11.

Beyitte kalp, susuz kalma ile kuru özelliğine, ateş ile hararete sahip olur. Ancak kuru ve sıcak, karaciğer ve öd organlarının özelliğidir. Aynı özellikle bir tedavi hastalığı arttırır:

Muhakkak ol saçı reyhâna eyledüm(ta'lîk)

Ol od ile oluram ben dahi (gubâr) dirîg

Ateş sıcak ve kurudur. Reyhan uyku getirici, sıcak ve kurudur. Eğer ki tedavi reyhan ile olursa âşık iyice yanar. Ateşin daha da yükselmesinden korkularak doğru tedavinin zıttı olduğunu vurguluyor.

Beyitte ateşi teskin edici olarak sirke yer alır. Ateş unsuru fizikî özelliğiyle sıcak ve kurudur, onu teskin ediciler de soğuk ve yaş tabiatlı olmalıdır. Ancak incelenen eserlerde iki farklı görüş yer almaktadır. Birincisi Muhyiddin Mehî'nin "Müfîd" eserinde sirkenin özelliği soğuk ve kuru olarak belirtilmiştir, teoriye göre tedavi edici olamaz. İkinci farklı fikir ise Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme'sinde yer alır. Marifetnâme'de sirke, sıcak ve yaş özellikleriyle verilmektedir. Bu bilgilerle yine tedavi edici olamaz.

Bezm-i germâ-germ iken gelmiş rakîb-i türş-rû

Sirke dökmüş üstüne ol odu teskîn eylemiş

Ciğerin kuru olmasından bahseden Şeyhî ise:

Bu resme gözyaşı cigeri bahr-ı hûn ider

Kanlu cigerde katre kadar nem bulınmadı[110]

Ciğerin fizikî özelliği kuru ve sıcaktır. Şairin "ciğerde katre kadar nem bulunmaması" ifadesi iki şekilde ifade edilebilir. İlki ciğer zaten kurudur ve nem olmaması doğaldır. Diğeri ise gözlerden her daim akan ciğer kanı yüzünden kanın kalmamasıdır.

.

2. 6. Ateş Unsurunun Rengi: Sarı

Safra hıltının rengi teori tablosunda sarıdır. İncelenen beyitlerde sarı, teoriyle ilgili olarak ya sonbaharla ya da âşığın yüzünün rengiyle birlikte anılır. Ancak âşık, sevdaya düşünce yüzü sarı değil; sevdanın rengi olan kara olmalıdır. Bu konu teori tablosundan bir farklılık olarak ele alınabilir.

Sevgilinin dudağının meyinden ayrı kaldığı için yüzünün sarardığını ve sevgilinin ayva tüylerinin onu sevdalara uğrattığı tasavvuru, sonbaharın âşık olarak düşünülmesine sebep olur:

"Sevdâlara uğratdı hatun köhne bahârı

Zerd oldı firâk-ı mey-i la'lünle izârı"[111]

Bu beyitte renkler ve mevsim ile ilgili ahlât-ı erbaa teorisinden farklılık söz konusudur. Sarı, ateş unsurundadır ve ateş unsurunun mevsimi yazdır. Sonbahar ise toprak grubunda ve siyah rengine aittir.

---

[110]Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 237.
[111] Sefercioğlu, Nejat, a.g.e. , s. 389.

2. 7. Ateş Unsurunun Tadı: Acı

Safra hıltının ahlât-ı erbaa teorisindeki tadı acıdır. Yapılan bu çalışmada beyitler genellikle acı ve tatlı zıtlığıyla[112] ele alınmıştır:

"Felek câm-ı neşâtın telh eder Cemşîd-i vakt olsa

İlâc olmaz humâr-âlûde-i idbâra meylerle"[113]

Şarap, gerçekten de safraya ilaç olamaz; çünkü ikisinde de hararet vardır.

Gözyaşının tuzlu olması kadar acılığı da beyitlerde ele alınır. Gözyaşı rutubetli bir tabiata sahip olması ile kuru tabiatlı safranın tadıyla anılması dikkat çekicidir:

"Çün beni acıtdı acı yaşum eyle dökeyin

Yir yüzünde her ne kim var ise yek-sân acısun"[114]

Dudak, renk ve tat itibariyle kan hıltında yer alır. Acı tat ise safraya aittir. Teorideki zıt tedavi, tatlarla belirtilmeye çalışılmıştır:

"Gayrı meclisinde şarâb-ı telh değmiş la'lüne

Zâtî'ye gösterdi devrân ah kim cân acısın" [115]

---

[112] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e, s. 142.
[113] Macit, Muhsin, a.g.e. , s. 140.
[114]Sipahi, Ferit, a.g.t. , s. 161.
[115] Sipahi, Ferit, a.g.t., s.162.

"Şûr-âbeye Furât diyilen diyârda

Nice revân idem 'aceb âb-ı zülâli ben"

Beytinde şair Furât kelimesini tevriyeli kullanarak hem bir ırmak ismi hem de "tatlı, hoş su" anlamını kastetmektedir. Şûr-âbe ise "acı su" demektir. [116] Teorideki acı ve tatlı zıtlığı başka bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

2. 8. Ateş Unsurunun Zamanı: Öğle

Yapılan bu araştırmada, safranın zamanı olan öğle ile ilgili ahlât-ı erbaa teorisiyle bağdaştırılacak bir beyite rastlanmamıştır. Zamanlarda ağırlıklı olarak sabah ve akşam üzerine yoğunlaştırılmıştır.

2. 9. Ateş Unsurunun Karakteri: Öfkeli

Eski Türk edebiyatında ahlât-ı erbaa teorisindeki on üç kategoriden her birine aynı oranda ilgi gösterilmemiştir. Beyitlerde daha çok dört unsur, dört hılt, organları, mevsimleri, fiziki özellikleri ve tedavisinden bahsedilmiştir. Bu sebebiyetle ateş unsurunun karakteri ile ilgili, incelenen beyitlerde teori tablosuyla bağ kurulabilecek bir beyit yer almamıştır.

[116] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 144.

2. 10. Ateş Unsurunun Burcu: Başak, Aslan, Yengeç

Sekizinci felekte sabit yıldızlar vardır. Bunlar 12 burç halinde birleşmişlerdir: 1. Hamel (Koç), 2. Sevr (Boğa), 3. Cevzâ (İkizler), 4. Seretan (Yengeç), 5. Esed (Aslan), 6. Mizân (Terâzî), 7. Akrep, 8. Kavs (Yay), 9. Cedî (Oğlak), 10. Sümbüle (Başak), 11. Delv (Kova), 12. Hût (Balık) burçları. [117] Ateş unsurunun burçları ise Başak, Aslan ve Yengeç'tir.

Aslan burcu Güneş gezegenine aittir. Dördüncü felekte olan Güneş; Şems, Mihr ve Hurşid adlarıyla anılır. Haluk İpekten, Güneş için: "Göğün sultanıdır. Sa'd-ı evsat, orta uğurludur. Sarı renge hâkimdir. Devrinde doğanlar zeki, güçlü, başarılı olurlar."[118] demektedir.

Yengeç burcu Ay gezegenindedir. Birinci felekte olan Ay (Kamer veya Mâh) "Güneş sultanının veziridir. Sa'd-ı muravassıt, orta uğurludur. Beyaz renge hâkimdir. Etkisinde doğanlar kararsız, zayıf, hayalci ve kendilerini beğenmiş olurlar."[119] Ay, ateş unsurunda olmasına rağmen beyaz renge hâkim olarak gösterilmektedir. Fakat ateş unsurunun rengi sarıdır. Teori tablosuyla uyum sağlamayan renk eşleştirmesi söz konusudur.

Başak burcu da Utarit'e aittir. İkinci felekte olan Utârid (Debîr, Tîr, Merkür, Sekendîz) bazen uğurlu, bazen uğursuzdur. Güneş sultanının kâtibidir. Karışık renklere hâkimdir. Etkisinde doğanlar zeki, hassas, neşeli ve sanatçı olurlar. [120]

İncelenen şairlerin beyitlerinde ahlât-ı erbaa teorisinin bilgilerinden ziyade, ay ve güneş sevgilinin güzellik unsurları olarak işlenmiştir.

---

[117] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.
[118] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.
[119] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.
[120] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.

2. 11. Ateş Unsurunun Musîkî Makamı: Rast, Hicaz, Büzürk

Ateş unsurunun makamları Rast, Hicaz, Büzürk'tür. Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin eserinde Rast makamı ile ilgili : " Bu makamın nağme ve teranesile illet-i dimağıyeden naşi olan emü's-sıbyan ve faliç tabir olunan illete tedbir ve tedavi olunur.[121]" Rast makamı sıcak ve kuru, zıttı ise soğuk ve yaştır. Beyin soğuk ve yaştır ve beyinle ilgili çocuk hastalıklarında Rast makamı önerilmektedir. Fizikî özelliklerin zıddıyla yapılan tedaviyi makam özelliklerinin zıddıyla da uygulanmaktadır. Eski Türk Edebiyatındaki beyitlerde ise diğer makamlar tenasüp içinde yer almaktadır.

Bu beyitte âşıklar, o ay yüzlü sevgilinin yanağında saçını görüp bestenin çemberindeki kaideyi mahûr bulurlar. Beyitte görülen anlam, âşıkların sevgiliye baktıklarında güzelliğine hayran kalmalarıdır. Diğer anlam ise sevgilinin yüzü aya benzetilir ve zülf de siyahlığıyla yüzü yani Ay'ı kapatır. Böylece Ay tutulması gerçekleşir. Beyit, bu bilgiler ışığında ahlât-ı erbaa teorisine göre incelenecek olunursa, Rast makamı ateş unsurundadır. Ateş unsurunun gezegeni de Ay'dır. Âşıkların sevgilinin yüzünü Ay'a benzetmesi Rast makamı ile ilişkilendirilmiştir. Yeni bestenin usulünü "mahûr" bulmaları ise dikkati çeken en önemli bölümdür. "Mahûr" makamı "Arel-Ezgi-Uzdilek sistemindeki tarife göre Çargâh makamının Rast perdesindeki şeddidir." Ki Mahûr'un karar sesi Rast'tır. Aynı zamanda Uşşâk'tan bahsederken bir diğer mânâ balgam hıltının makamıdır. Soğuk ve yaş olan balgam ile sıcak ve kuru olan ateş yani Rast ve Uşşâk birbirinin zıddıdır ki beyitte geçen Ay ışığı ve tutulması da bu ilişkiye bağlanabilir.

Görüp zülfün ruhunda rast ol mehpârenin uşşâk

Usûl-i çenber-i nevbesteyi mâhûr bulmuşlar[122]

---

[121] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 58.
[122] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 390.

Gevrekzâde'nin eserinde Hicaz makamı için : "Bu makamın nâmesi etfâle vâk'î olur usr-ı bevl (idrar zoru) nef-i azimesi (büyük yararı) olup ve rical-i kebirenin (büyük erkeklerin) tahrik-i bağı (şehvetinin tahriki) hususunda dahl-i azimi (büyük etkisi) olup ale'l-husus makamı mezburı (adı geçen makamı) tarena eyleyen mahbube-i dilaram (gönül alan sevgili) ve sada-yı hoşendam (düzgün bir ses) ola."[123]şeklinde ele alınır. Gevrekzâde Hasan Efendi'ye göre Büzürk makamı : **"**Bu makamın nagâmı (nağmeleri) dahi magz (beyin) ve kulunç ve etfalde bais olan (ortaya çıkan) emrâz-ı haddeye (şiddetli hastalıklara) menâfi-i azimesi (büyük yararı) olup ve tasfiye-i vehn (kuvvetsizliği ortadan kaldırmak) ve istikâmet-i fikre (düşüncenin yönüne) dahl-i umumi (genel etkisi) ve def'i sevdayi (sevdayı def edici) ve havf-ı bîm (tehlikeden korkma) hususunda makam-ı mezbur (adı geçen makam) devâ-yı cismi olur."[124] bilgilerine değinilmektedir. Büzürk, sıcak ve kuru olan safra hıltındadır; zıddı olan soğuk ve yaş yani balgam hıltının rahatsızlıklarını def edicidir. Ancak zıtlıkla tedavi yolunda "def'i sevdayı" tabiri ile farklılık görülmektedir. Sevda kuru ve soğuktur; tedavisi sıcak ve yaş ilaçlarla yapılmaktadır.

2. 12. Ateş Unsurunun Tedavisi: Yaş ve Soğuk İlaçlar

Safranın fizikî özelliği sıcak ve kurudur. Tedavisi ise soğuk ve yaş ilaçlarla yapılmaktadır. Ancak yapılan bu çalışmada yaş ve soğuk ilaçlarla ilgili teori tablosuyla ilgili birkaç bilgiye rastlanılmıştır.

İbn-i Sîna'ya göre menekşe yağı, kuru uyuz ve egzamaya sürülürse iyi gelir. Menekşe, kandan mütevellit baş ağrılarında koklanırsa ağrıyı keser.[125] Menekşenin tabiatı yaş ve soğuktur. Safradan kaynaklanan rahatsızlıklara bu özelliğiyle tedavi olarak gösterilebilir. Ancak kandan kaynaklanan baş ağrılarına iyi geldiği belirtilir. Kan da yaş ve sıcaktır. Teori tablosundaki zıtlıklarla tedaviye uyum sağlamamaktadır.

---

[123] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 59.
[124] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 59.
[125]Çetinkaya, Fadime, "Nef'î Divanı'nda Bitkiler ve Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Aralık 2008, s.114.

Yârin benefşe zeyn olalı la'l-i nâbına

Can verir oldu halk benefşe şarâbına[126]

3. Toprak Unsuru ve Toprak Unsuru ile İlgili Kavramlar

Toprak, anâsır-ı erbaanın dört unsurundan biridir. Hıltı sevda olduğu için "toprak olmak", "kara toprak", "sevgilinin ayağına toprak olmak" gibi tabirlerle şiirlerde sıkça yer alır. Fizikî özelliği kuru ve soğuk olduğu için benzetme unsurları da (saç gibi) aynı özellikteki unsurlardan seçilir.

Âşık, sevdaya düşer ve bu sebeple tabiatı kuru ve soğuk olur. Âşık bu özelliğiyle genellikle kendini "toprak" olarak nitelendirilir:

"Ben kara toprağ idüm can virdi bûyundan sabâ

Hey ne cân-perver kıyâmet dil-rübâsın bilmedüm"[127]

Sabah rüzgârının sevgilinin kokusuyla âşığa can vermesi teori tablosuyla uyum sağlamaktadır. Toprak ve hava zıtlığı çerçevesinde, sabah vakti kan hıltının zamanıdır; yaş ve sıcaktır. Bu özelliğiyle aşığın kuru ve soğuk bedenine can bağışlayandır.

"Günâhum bu ki ey dil-ber varub yolında hâk oldum

Keremler eyle billâhi benüm gel geç günâhumdan"[128]

---

[126] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 213.
[127] Karabey, Turgut, "Ahmet Paşa Hayatı", Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010, s. 134 .
[128] Sipahi, Ferit, a.g.t. , s. 64.

Beyiti iki şekilde düşünmek mümkündür: İlki âşığın, sevgilinin yoluna toprak olması yani ölmesi, değersiz kalması; ikincisi sevgiliye sevdalanıp toprak unsurunda yer almasından kaynaklanır.

3. 1. Toprak Unsurunun Hıltı: Sevda

Toprak unsurunun hıltı olan sevdâ, kuru ve soğuktur. Divan şiirinde incelenen beyitlerde en fazla ele alınan hıttır. Eski Türk şiirinde âşık ve maşuk üzerine yazılmış birçok beyit olması dolayısıyla bu hıltla ilgili de birçok örneğe rastlamak mümkündür. Bu sebeple yapılan bu çalışmanın amacı doğrultusunda sadece küçük bir bölümü ele alınmıştır. Hastalık (bîmâr, sayru) hali aşığa aittir. Ayrıca sebel, remed, kara su inmek gibi göz hastalıkları, baş ağrısı, sıtma, kuduz ve delilik başlıca hastalık çeşidi olarak zikredilir. Bunlardan kuduz rakip ile ilgilidir. Bu hastalığın köpek ısırmasıyla insanlara geçtiği belirtilir. Delilik ise aşığın ve gönlünün hastalığıdır. Mecnun kelimesinin lügat manasıyla oyun yapılır. Delilerin zincire vurulması, ilkbahar ve ay başlarında hilali görünce deliliğin şiddetlenmesi, onların köpükler saçarak konuşması, halkın onlarla eğlenmesi ve bazen taşa tutması, delilerin ayla konuşması gibi hususlar bu münasebetle anılır. [129]

Sevdavî vücutta sevda oranının fazla olmasından kaynaklanan bir hastalıktır. Osman Şevki bu hastalığın belirtilerini şu şekilde sıralamaktadır: "Bu hastalığa yakalanan kişinin bünyesi zayıf düşer, uykusu gelmez. Kötü düşüncelere kapılır, kanı siyahlaşır ve katılaşır. Vücudu kıllanır, uykusunda korkulu şeyler görür. Akıl hastalarında sevdanın galip geldiğine inanılırdı. Çünkü sevdanın miktarı aklın dengesini gösterir."[130]

Bir diğer hastalık belirtisi yüzün sararmasıdır. Özellikle aşk hastalığının en önemli belirtilerinden birisidir.

---

[129] Kurnaz, a.g.e, s. 179-180
[130] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 636.

Kimi sarardı şol âşık bigi kim

Kıla işini yârun hicri der-hem[131]

Bu beyitte dikkat çeken unsur sevda hıltının baskınlığıyla hastalanan aşığın bedeninin sarı olarak betimlenmesidir. Öyle ki "…Sevda baskın olmanın alameti bedeni siyaha mail, gövdesinde kıl uzun, bünyesi zayıf, bevli siyah ve sığ olmaktır (içe kapanıklık)" şeklinde verilir.[132] Bu bilgiye dayanarak ve birçok tıp kitabındaki yaygın görüşe göre aşığın yüzü ve bedeni siyah olmalıdır ki renk bakımından teoriyle uyuşmaz.

Âşık divan şiirinde genellikle "cünûn" olarak tabir edilir. Cünûn bir akıl hastalığıdır. İslam tıbbında hastalık "söz ve fiillerin nadir haller dışında normal cereyan etmesini engelleyen akıl bozukluğu" şeklinde tanımlanmıştır. Fıkhî olarak cünun olmak kişiyi bazı mükellefiyetlerden alıkoyduğu için kişinin temyiz gücünden yoksun kalıcı nitelikte olup olmamasına bakılır. Aşkın âşık üzerindeki tesirlerinden birisi onun aklını başından alarak cünûn kılmasıdır.

Yine uş cân u gönül 'ışkuña cân virdi bu gün

Âkl sevdâya düşüp dîni revân virdi bu gün[133]

Şeyhî'nin bu beyitini "Bugün, işte yine akıl sevdaya düşüp dini hemen bıraktı ve can ile gönül de aşkına can verdi."[134] şeklinde yorumlamak mümkündür. Sevdavî olanların sevda hastalığına tutulmaları ve zihinlerinin karışıklığı dile getirilir.

"Derdiz ki devâ şifte-i sıhhatimizdir

[131]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 641.
[132]Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 143.
[133]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 631.
[134]Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 223.

Aşkız ki nihân-hâne-i sevdâda nihanız” [135]

Aşk sevgi; sevdâ ise aşkın ileri derecesidir. Sevdâ, kara sevdâ, deliliğe yakın aşk, melankolidir. Yani hastalıktır.

Nâilî bu beyitte sevda (siyah) ve nihân-hâne (gönül) kelimeleriyle gönlün içindeki siyah nokta süveyda anlatmak istemiştir. Ne var ki teori tablosunda sevda hıltının organı mide ve dalaktır. Açıklanan dert ise delilik hastalığıdır. Şiftenin kelime anlamlarından biri de deliliktir. Şifte (delilik) ve sevda (malihûlyâ) arasında delilik ile ilgili bir bağ da kurulmuştur.

Ahmedî kendi mizacının sevdavî hastalıklardan dolayı bozulduğunu söyleyerek bunun için sevgiliden derhal kendisine deva bulmasını istemektedir:

“Dut ki dârûlar kamusı sende vardur n’idesin

Sıhhate çünkim mizâc olmaya kâbil iy tabîb” [136]

Kara sevda ile mizacının bozulduğunu belirten bir diğer şairde Fuzûlî’dir. Fuzûlî’ye göre iyi tabîb, hastalık nüksetmeden hastasının sağlığını korumasını bilendir. Bu bakımdan Fuzûlî’nin sâkî olarak nitelendirdiği tabibden, aşk dengesiyle bozulan vücûdunda hastalık yerleşmeden tedavi talep etmesi manidârdır.

Tabî’at inhirâfın gör hevâ-yı ışkdan tende

İlâc it düşmedin sâkî mizacum istikâmetten [137]

[135] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 198.
[136] Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 628.
[137] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e, s. 219.

Fuzulî'nin bu yaklaşımı, koruyucu hekimliğin geçmişte de mevcut olduğu düşüncesine götürmüştür. Fuzulî, "Ey sâkî, vücûdumda aşk hevesi sağlık dengemi bozdu. Tamamen hastalanmadan bana ilaç ver" derken, aşkın ahlât-ı erbaanın müvâzenesini bozduğuna işaret etmektedir. Aşk, iyileşme bilmeyen bir hastalıktır.[138]

Sevdaya tutulanların dermanının olmaması da şairlerin divanlarında işlenen bir diğer konudur. Bu hastalıktan kurtulma şansı yoktur, öyle ki doktorlar bile çaresiz kalır:

"Dün tabibe derd-i dilden bir devâ sordum didi

Gam yimeden özge bu derdün devâsın bilmedüm[139]

Ahmet Paşa'nın bu beyitinde âşığın doktora derdini sorduğunu ancak gam çekmekten başka bir ilaç bilmediğini belirtir.

Sevda hıltının rengi siyahtır. Sevgilinin saçları da siyahtır. Aynı özellikleri taşımaları yüzünden âşık, sevgilinin zülfünü gördükçe sevdası artar. Teoriye hem renk hem de fizikî özellik bakımından uyum sağlar. Bu çaresizlik içinde kara sevdaya tutulan âşık ölümü ister:

Mariz-i 'ışk ukd-i zülfün eyler ârzû zirâ

Mu'âlicler bu mühlik derde müşkildir devâ derler[140]

Kara safra yani sevdanın artmasıyla sadece kara sevda (malihûlyâ) değil başka hastalıklarda ortaya çıkmaktadır. Cüzzam İslam tıbbında salgı teorisiyle açıklanan, kara safranın vücuda yayılarak diğer hıltlara etkisi sonucunda fizyolojik dengenin

[138]Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 26.
[139]Karabey, Turgut, a.g.e., s. 136.
[140]Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 218.

bozulmasına, saç, kaş ve tırnakların dökülmesine, parmakların düşmesine ve nihayet kötürümlüğe yol açtığı kabul edilen bulaşıcı bir hastalıktır.

"Cüzzâm-ıla barası bî-gümân zâyil idüp

İderdi ekmeh-i binayı câvidân 'İsi"

Baras da cüzzamın bir çeşidi olup en müzmin ve ileri derecedeki haline denir. [141]

Leken ise pelteklik demektir. Âşıklık alametlerinden birisi de âşığın dilinin tutulması ve konuşamaz olmasıdır:

"Olur yürekde ol hafakân u ciğerde baş

Başda sudâ' u dilde leken sinede verem"[142]

Eski tıp kitaplarında sersemin karşılığı menenjit olarak geçmektedir. Nil Sarı bir makalesinde bu hastalığı zihinsel hastalıklardan birisi olarak almış ve incelemiştir. Ser-sâm-ı sevdâyı ise divanelik, aşüftelik olarak nitelendirerek hastalığın özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: Hasta iyi uyuyamaz, hayaller görür, korkuyla uyanır, gözleri kanlıdır, gözlerinin beyazı zaman zaman sarıya döner, göz hareketleri yavaştır, göze bir şey kaçmış gibi gözden yaş akar, anlamsız konuşmalar yapar, ateşi yükselir, ağzı kurur, boynunda bir sancı varmış gibi hisseder. Ahmedî de beyitinde "ser-sâm-ı sevdâ" olarak ele alır:

Başı olmış hasmunun ser-sâm-ı sevdâ

Devâdur ana ma'cûn-ı mekâmi[143]

---

[141]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 632.
[142] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 27.

3. 2. Toprak Unsurunun Organı: Dalak ve Mide

Sevda hıltının organları dalak ve midededir. Dalak ve midenin fiziki özelliği de kuru ve soğuktur. Ahlât-ı erbaa teorisinde tabloya göre mide ve dalak, sevda hıltında olmasına karşın Divan edebiyatında sevda hıltı, çoğunlukla kalp ve beyine yerleştirmiştir. Bu durum, teori tablosunda büyük farklılıklara yol açmaktadır. Sıhhat u Maraz'da sevda dalağa, safra öde, kan karaciğere, balgam da akciğere oturtulmuştur. Terceme-i Hulâsa-i Tıb'da dört hılt yukarıdaki tabloya uygun olup kan akciğerde, safra karaciğer ve ödde, balgam başta, sevda dalak ve midededir.[144]

Bu konuyla ilgili Prof. Dr. Muhittin Eliaçık'ın makalesinde dikkat çekici bir diğer tespit de : "…Konuların içinde sevdanın bulunduğu organın baş olduğu yönünde işaretler vardır. Bu da önemli bir farktır."[145] şeklinde belirtilir.

Âşık, mâlîhûlyâ yani kara sevdaya kapılmıştır. Muhyiddin Mehî'ye göre kara sevda kötü fikirlerden olur. Kişi korkulmayacak nesnelerden korkar, sayıklar, kederli olur, karanlık yerde yalnız kalır, insanlardan kaçar, hemen sinirlenir, onun endişe ettiği şeylerde kötü işler olur ve daima beyhude sözler söyler. Bunun sebebini ise sevdanın beyne galip olmasına bağlar. Fuzûlî Divanı'nda da sevdanın başta olduğunu belirttiği beyitlere rastlanılmaktadır:

Keşf-i esrâr-ı melâhat cevher-i tîğindedür

Kim alur başlardaki sevdâ cemâlinden nikab[146]

---

[143]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 636.
[144]Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 143.
[145]Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s.142.
[146] Tarlan, Ali Nihat, a.g.t. , s. 95.

Bazen de sevdanın renginin karalığı, aşığın hisleri sebebiyle gönül söylenerek sevda hıltı kalpte gösterilmiştir. Hatta "kara sevda" ifadesinden yola çıkarak kalpte bulunan siyah nokta yani "süveyda" ile eşleştirilmiştir.

"Derdiz ki devâ şifte-i sıhhatimizdir

Aşkız ki nihân-hâne-i sevdâda nihanız"

Aşk sevgi; sevda ise aşkın ileri derecesidir. Sevda, kara sevda, deliliğe yakın aşk, melankolidir. Yani hastalıktır. Nihân-hâne-i sevda gönüldür. Çünkü aşk gönülde gizlidir. Beyitte sevda (siyah) nihân-hâne (gönül) kelimeleriyle gönlün içindeki siyah nokta süveyda anlatılmak istenmiştir. Sözü edilen derd ise delilik hastalığıdır. Çünkü şîfte aynı zamanda divâne anlamına gelir. Böylece şîfte (delilik), sevdâ (melankoli) arasında delilik bakımından bir ilişki kurulmuş. Ancak belirtildiği üzere sevdanın organı kalp değil dalak ve midedir.[147]

'Işkuñuñ sevdâsı dilden gitmese tañlama kim

Genc-i bî-haddüñ makâmı kandasa vîrânedür[148]

3. 3. Toprak Unsurunun Mevsimi: Sonbahar

Divan edebiyatında iki mevsimin adı sıkça telaffuz edilir: Biri bahardır ki gül mevsimidir ve sevgilinin kokusunu (gül kokusu) sabah rüzgârlarıyla aşığa ulaştırır, eğlence ve içki meclisleri bu mevsimde kurulur, kan hıltının mevsimi olmasıyla hem can bahşeden hem de sevda hıltının zıddı olan bir mevsimdir. Bir diğer mevsim

[147]İpekten, Halûk, a.g.e. , s. 198.
[148]Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 173.

sonbahar ise "köhne bahar" tabiriyle aşığın halini anlatmak için beyitlerde geçer. Sonbahar sevda hıltının mevsimidir, soğuk ve kurudur.

Hazâna irdi temâmet bu cismümüñ bâgı

Gözüme bakma direm nev-bahâra sen gideli[149]

Şeyhî'nin bu dizelerde ilkbaharı istememesi doğaldır. Birinci sebep sonbahardan sonra zaten kış gelir. Diğer sebep de ümitsiz olan âşık, dermansız bir dert içindedir ve derdinin çaresi olmadığını bilmektedir. Kara sevdanın çeresinin olmadığı hem Eski Türk edebiyatı hem de birçok tabip tarafından bildirilir. Bu sebepten olsa gerek sevda hastalarına iyi gelebilecek baharı istememektedir.

Bazen de âşıklığın Divan edebiyatındaki alametlerinden olan yüz sarılığı ile sonbahardaki yaprakların sarılığı eşleştirilip beyitlerde yer alır. Hayâlî Bey Divanı'nda âşığın sararmış yüzü, zaferan ve hazan mevsimi ile birlikte ifade edilmektedir:

"Sararmış çihremi sanmam ki reng-i zâferândur bu

Mahabbet âleminde dostum fasl-ı hazândur bu" [150]

Ancak sonbahar, sevda hıltının mevsimidir ve sevda "siyah" tır. Bu özelliği ile alınmayan sonbahar, eşleştirmesi bakımından teori tablosundan farklılık gösterir.

3. 4. Toprak Unsurunun Yaş Dönemi: Erişkinlik

Sevda hıltının yaş dönemi "erişkinlik" tir. Ancak teori tablosu ile eşleşebilecek bir beyit incelenen şairlerde bulunamamıştır. Dolaylı olarak ele alınan erişkinlik, aşığın

[149]Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 201.
[150] Kurnaz, Cemal, a.g.e. , s. 369.

sevda ile olgunlaşması, dermansız bir dert olan "kara sevda" nın yüzünden ölüme yaklaşması… gibi belirlemelerle gösterilmiştir.

3. 5. Toprak Unsurunun Fizikî Özelliği: Kuru ve Soğuk

Sevda, fiziki özelliğiyle kuru ve soğuk bir özelliğe sahiptir. Divan şiirinde bu özelliği âşıkların zayıflıkları sebebiyle "kuru cisim" olarak sıkça geçmektedir. Bu özellik ahlât-ı erbaa teorisiyle de uyum gösterir. Öyle ki "kara sevda" sevda hıltının artmasıyla ortaya çıkan "mâlîhûlyâ" diye de bilinen ve âşıkların tutulduğu bir hastalıktır. Yani "kuru cisim" benzetmesi doğrudur.

Fuzulî, sevgiliyle kavuşma meclisini hatırladıkça kuru cisminin var olduğu sürece feryat edeceğini belirtir:

Ney kimi her dem ki bezm-i vaslunı yâd eylerem

Tâ nefes vardur kuru cismümde feryâd eylerem[151]

Fuzulî'nin bir başka beyitinde yine kuru cisim olarak ele alınır:

Ney-i bezm-i gamem ey âh ne bulsan yele ver

Oda yanmış kuru cismümde hevâdan gayrı[152]

Bazen de beyitlerde bu fiziki özellik "kuru da'vâ" ya da "kuru sevda" şeklinde geçmektedir:

---

[151] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s.478.
[152] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s.648.

"Egerçi subh-ı sâdıkdur gözünden ister (âb-ı rû)

Degüldür (çeşme)si çün ter ne hâsıl kuru da'vâdan"[153]

Âşık, kâkülün "kuru sevda"sını çeker. İki kaşı da alnına yazılmış "kara yazı"dır. Bu örnekte "sevda" kelimesi siyah manasıyla kâkül, "kara yazı" da yine renk itibariyle kaş ile uygun kullanılmıştır:

"Çekmek içün kuru sevdâlarını kâkülünün

Kara yazu imiş alnımda benüm bu iki kaş" [154]

3. 6. Toprak Unsurunun Rengi: Siyah

Sevda, "kara safra" ya da "kara sevda" tabirleriyle sıkça dile getirilir. Sevda hıltının rengi de siyahtır. Divan şiirinde birçok beyitte bu renge rastlamak mümkündür. Sevgilinin beni, saçları, gözleri siyahtır; âşık "kara sevda" ya düşmüştür ve bunları gördükçe sevdası artmaktadır. Çünkü hepsi aynı özelliğe sahiptir ve aynı özellik hıltın baskınlığını arttırır:

"Rû-siyâham şöyle kim 'aks-i rûhumdan rûz-ı haşr

Tîre vü bî-hat olan levh-i sevâbumdur benüm" [155]

[153] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 114.
[154] Kurnaz, Cemal, a.g.e. , s. 215.
[155] Felek, Özgen, a.g.t. , s.489.

Şeyhî'nin aşağıda verilen beyitinde ise gönül, sevgilinin uzun saçlarından dolayı deliye dönmüştür; cân da onun parlak güzelliğinin mumunda pervâne olmuştur. Saçın siyahlığı ve fizikî özelliği sevda hıltıyla aynıdır. Bu benzerlikle saçı gören aşığın mizacındaki denge bozulup sevda hıltı artar. Sonuç olarak kara sevdaya tutulur ve delilik belirir.

Dil müselsel zülfünüñ sevdâsıla dîvânedür

Cân münevver hüsnünüñ şem'inde bir pervânedür[156]

Hayalî Bey'in aşağıdaki beyitine göre güneş, sevgilinin yüzüdür. Zülf ise siyahlığıyla sevgilinin güneş gibi olan yüzünü kapatandır. Beyitte Güneş tutulması şeklinde tasvir edilen bu benzerlik ahlât-ı erbaa teorisiyle de uyuşmaktadır. Öyle ki zülf; siyah ve kurudur, siyahtır, aynı özelliklere sahip olduğu için sevda hıltı arttırıcıdır:

"Sanma yolunda gizlenür ikide bir güneş

Sevdâ-yi zülf-i yâr ile girdi kara çula"[157]

Saç siyahtır, sevda mülkü de siyahtır:

Mûy-i jülîdemdedür cem'iyyet-i esnâf-ı gam

Mülk-i sevdânun budur gûyâ sevâd-ı a'zamı[158]

[156] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 2009.
[157] Kurnaz, Cemal, a.g.e. , s. 216
[158]Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 665.

Âşık sevgiliye bir türlü kavuşamaz. Bu da feleğin bir oyunudur. Zaten aşığın bahtı da bu sebeple bir türlü ona gülmez. Bu özelliğiyle "baht" beyitlerde sıkça "kara" kelimesiyle birlikte yer alır:

" Gitmez hevâ-yı zülfi dahı geldi hatt-ı yâr

İrdüm bu kara günlere baht-ı siyâh ile"

Âşıklık alametlerinden olan sarı ve solgun yüz, bazı beyitlerde siyah olarak yer alır. Sevgilinin saçlarının ucuna özendiğinden dolayı Hıta miskinin yüzü kara ve ciğeri kan dolmuştur:

"Kan oldugı budur ciğer-i misk-i Hıtânun

Öykündi ser-i zülfüne oldı yüzi esved" [159]

Sevda hıltı toprak unsurundadır. Renkleri de siyah olduğu için "kara toprak" ifadesi Divan şiirinde yer alır. Aynı zamanda teori tablosunun dışında "ölüm" kavramını da karşılar:

"Saçun (sevdâsı) uş beni kara toprag idüp her dem

Dilümde od u başumda havâ vü gözde âb eyler"[160]

[159] Karabey, Turgut, a.g.e. , s. 176.
[160]Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 90.

Âşık, kendini kara toprak olarak nitelendirmekte ve kan hıltının zamanı olan sabahla can bulduğunu belirtmektedir. Teoriye göre de sevda hıltının tedavisi de sıcak ve yaş ilaçlarla yani sabahın özellikleriyle sağlanmaktadır:

"Ben kara toprağ idüm can virdi bûyundan sabâ

Hey ne cân-perver kıyâmet dil-rübâsın bilmedüm"[161]

Sevda hıltının kalbe de yerleştirildiğini renkleri dolayısıyla "kara sevda", "siyah nokta", "süveyda" ifadelerinin bir arada verildiği bir önceki bölümlerde zikredilmişti. Sevdanın yanlış organa yerleştirilmesiyle gönlün kararması arasındaki bağ beyite şu şekilde yansır:

"Sâkîyâ öldüm meded ah ü figân ü naleden

Dil karardı guşadan sun bâde-i gassâleden"[162]

Divan şiirinde bazı bitkiler renkleri dolayısıyla "kara sevda" ile ilişkilendirilirler. Sevginin güzellik unsurları beni ve zülfü bu benzetme içinde yer alır:

Dâğlardur odlu gögsümde karası kopmamış

Yâ sebât-ı ışk içün od üzre bir nice sipend[163]

Beyitte çörek otu sadece renk ve şekil bakımından sevda ile ilişkilendirilebilir. Zira çörek otu fiziki özellik bakımından sıcak ve kuru, sevda ise soğuk ve kurudur.

---

[161] Karabey, Turgut, a.g.e. , s. 134.
[162] Sipahi**,** Ferit, a.g.t. , s. 77.
[163] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 180.

3. 7. Toprak Unsurunun Tadı: Ekşi

Sevdanın tadı teori tablosuna göre ekşidir ancak incelenen beyitlerde teori tablosuna uygun bir eşleştirme bulunamamıştır. Daha çok aşkın "acı şarabından içmek" kara sevdaya düşen âşık için ele alınmıştır. Fuzûlî'nin alegorik eseri olan "Sıhhat u Maraz" ında sevdaya ait özellikleri tespit eden Prof. Dr. Muhittin Eliaçık: "Sevda öbür hıltlara üstün gelince Akl'ın tedbiriyle, hıltların fiziki özelliklerinin zıddı ilaçları verilmeye başlanmıştır. Sevda'ya ait özellikler sırayla: zeytin=ekşi, anber=siyah, kanûn=buselik, zengule, kâfur= keskinlik, sonbahardır".[164] diye belirterek zeytinin ekşiliğini sevda ile ilişkilendirip teori tablosuyla uyumlu bir bilgiye yer vermiştir. Zeytinin tuzsuz olursa fizikî özelliği soğuk ve kurudur. Bu bilgiyle aynı zamanda tabiatlarının da örtüştüğünü belirleyebiliriz.

3. 8. Toprak Unsurunun Zamanı: İkindi

İkindi, sevda hıltının teori tablosundaki zamanı olmasına rağmen incelenen beyitlerde bu ilişkiye rastlanmaz. İncelenen beyitlerde Fuzulî, âşıklığın alametlerinden olan sarı yüzü, akşam güneş batmaya yakın bir vakitle yani ikindi ile ilişkilendirmiştir:

Germdür şâm ü seher mihrünle çarh-ı lâciverd

Geh sirişk-i âl eder izhâr ü geh ruhsâr-ı zerd[165]

[164] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 144.
[165]Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 178.

3. 9. Toprak Unsurunun Karakteri: İçine Kapanık

Sevdavî, vücutta sevda oranının fazla olmasından kaynaklanan bir hastalıktır. Osman Şevki, bu hastalığın belirtilerini şu şekilde sıralamaktadır: "Bu hastalığa yakalanan kişinin bünyesi zayıf düşer, uykusu gelmez. Kötü düşüncelere kapılır, kanı siyahlaşır ve katılaşır. Vücudu kıllanır, uykusunda korkulu şeyler görür. Akıl hastalarında sevdanın galip geldiğine inanılırdı. Çünkü sevdanın miktarı aklın dengesini gösterir.[166]"

Ser-sâm-ı sevdayı ise divanelik, aşüftelik olarak nitelendirerek hastalığın özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır: "Hasta iyi uyuyamaz, hayaller görür, korkuyla uyanır, gözleri kanlıdır, gözlerinin beyazı zaman zaman sarıya döner, göz hareketleri yavaştır, göze bir şey kaçmış gibi gözden yaş akar, anlamsız konuşmalar yapar, ateşi yükselir, ağzı kurur, boynunda bir sancı varmış gibi hisseder."[167] Bu bilgiler doğrultusunda bunalımlı ve içine kapanıklıktır denile bilir.

"Kara sevda", "melankoli" veya diğer adıyla "malihûlyâ" ya kapılan âşık zamanla konuşma yetisini de yitirmeye başlar. Leken pelteklik demektir. Âşıklık alametlerinden birisi de aşığın dilinin tutulması, konuşamaz olmasıdır:

"Olur yürekde ol hafakân u ciğerde baş

Başda sudâ' u dilde leken sinede verem"[168]

Aşığın bu içine kapanık, depresyonlu hali Bâkî tarafından da ele alınmış ve akarsu başında istirahat etmesi tavsiye edilmiştir:

Hurrem olsa gam değül eşk-i revânum görse yâr

[166]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 637.
[167]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 637.
[168]Erdem Günyüz, Melike, a.g.t. , s. 635.

Âdeti tefrîh-i rûh etmekdür akar sularun[169]

3. 10. Toprak Unsurunun Burcu: Terazi, Akrep, Yay

Sevda hıltının burçları Terazi, Akrep ve Yay'dır. Akrep burcu Merih feleğindedir. Üçüncü felekte olan merih Mirrîh, Behrâm, Mars, Sâkıt adlarıyla da anılır, "sultanın ordu komutanıdır. Nahs-ı asgar, küçük uğursuzdur. Kırmızı renge hâkimdir. Etkisinde doğanlar sert, güçlü, kavgacı olurlar.[170] Bu bilgiler ışığında teori tablosuyla renklerde uyumsuzluk yaşanır. Sevda hıltının rengi siyah, burcu olan Merih ise kırmızı renkte gösterilmektedir. Uğursuzlukları ise Aşığın kara bahtı veya içine kapanık karakteriyle ilişkilendirilebilir. Yay burcu ise Müşteri feleğindedir. Altıncı felekte yer alan müşteri Bercis, Hürmüz, Jüpiter, Çulpân isimleriyle anılır. Güneş sultanının kadısıdır. Sa'd-ı ekber, büyük uğurludur. Mavi rengine hâkimdir. Etkisinde doğanlar zarif, yumuşak, mütevâzi, talihli ve güzel konuşan insanlardır." [171] renk bakımından teoriye uyum sağlamaz çünkü sevda siyah renge hakimdir. Terazi burcu Zühre feleğindedir. Üçüncü Felekte yeralan adlarıyla anılır " Zühre, Nâhid, Venüs, Erendiz, Çobanyıldızı ve Kervankıran Sultanın çalgıcısı ve oyuncusudur. Sa'd-ı asgar, küçük uğursuzdur. Yeşile hâkimdir. Etkisinde doğanlar güzel, zarif, aşka ve zevke düşkün, sanatçı olurlar.[172]" yine renk ile ait olduğu hılta uyum sağlamaz.

Sevgili, kara sevdaya tutulmuş âşığın meclisini şenlendiren, soğuk tabiatını ısıtan Güneş'tir. Ancak Güneş, ateş unsurundadır. Hararet vermesi bakımından uygun fakat teori tablosuyla zıtlık içerisindedir. Uyum ise kuru ve soğuk tabiatlı aşığın, güneşin yani sevgilinin sunduğu yaş ve sıcak şarapla meclisinin şenlenmesidir:

"Bezm-i ayşın Zöhre'nün germ itmeğe sâkî-sıfat

[169] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 35.
[170] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.
[171] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.
[172] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106

Âbgûn akdâh içinde gezdürür âzer güneş"[173]

Ali Nihat Tarlan: "Zühre yıldızının tabiatı bârid ve râtıb olup müennes-i leylîdir. Zühreye bakan sevinir."[174]

Zühre'yi tabiat olarak soğuk ve yaş şekilde ele almaktadır. Ancak Zühre feleğinde Terazi burcu vardır ve Terazi sevda hıltının burcudur. Bu bağlamda teori tablosuyla ilişkilendirilince Zühre'nin soğuk ve kuru bir tabiatının olması gerekir.

Yay burcu Müşteri gezegenindedir ve sevda hıltının burcudur. Bu sebeple fiziki özelliği soğuk ve kurudur. Yine Ali Nihat Tarlan: "Bercis: Müşteri yıldızı olup altıncı küredir. Tabiatı i'tidâl üzere har ve râtıbdır. Müzekker-i nehârîdir. Güzelliği saâdeti kendisi için satın aldığından bu yıldıza 'Müşterî' adı verilmiştir."[175] Müşteri yıldızının tabiatına sıcak ve yaş diyerek teori tablosundan farklı bir yaklaşım izlemektedir.

Merih feleği savaş ile sıkça alınır. İki zülfün Akrep'e teşbihi dikkat çekicidir. Akrep burcu Merih feleğindedir ve savaşçı bir yapısı vardır. Zülf hem siyah hem de aşığı yaralayan, sevdasını arttıran bir ögedir. Çoğu zaman zülf hazineyi koruyan ejderhaya, âşıkların asıldığı dar ağacına ve yılana benzetilir:

"Ey sen ki; iki zülfün (akreb)e ve yüzün aya benzer, sefere çıkma ki Ay akreb burcundadır."[176]

3. 11.Toprak Unsurunun Musîkî Makamı: Irak, Bûselik, Zengûle

Sevda hıltının makamları Irak, Bûselik ve Zengûle'dir. Eskiden uygulanan bir yöntem için Serrac: "Eskiler sevda (histeri) hastalığını hoş nağmelerle (tib-i savt) ile

[173] Turgut, Karabey, a.g.e. , s. 64.
[174] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 123.
Zühre: Hâdimlere, hatunlara, çalgıcılara ve havâ ve heves erbabına mensubdur.
[175] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 248.
[176] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 193.

tedavi ederlerdi. Bu sayede hastanın illeti zail olur ve sıhhate kavuşurdu." [177]demiştir. Âşık, kara sevdaya tutulur yani sevda hıltı baskınlık gösterir ve hastalanır. Bundan önceki başlıklarda çoğu zaman bu hastalığın ilaçla tedavisinin mümkün olmadığı, çaresiz kalındığı belirtilmişti. Bu durum için müzikle tedavi devreye girmiştir. Hatta Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin musîkî makamlarının hangi çocuk hastalıklarına iyi geldiğini gösteren tasnifi de bu durum bakımından dikkat çekici bir konudur.

Irak makamı için: "Kezalik işbu makam-ı ırak ile dahi etfalün (çocukların) sersam (menenjit) ve ilel-i hafakan (hafakan hastalığına) nef'i kesiri (çok yararlı) olduğu bi'l-ittifak-ı hukemadır. (hekimler birleşmiştir)"[178] diye ifade eder. Sevda kuru ve soğuktur, Irak makamı da sevda hıltında olduğundan aynı fiziki özelliğe sahiptir. Ahlât-ı erbaa teorisine göre hastalıklar zıddıyla tedavi edilebilir. Bu bilgiye dayanarak kan baskınlığı sonucu oluşan hafakan hastalığına iyi gelmesi teoriye uygundur.

Zengûle de sevda hıltındadır, soğuk ve kuru fiziki özelliğe sahiptir. Yaş ve sıcak özelliğe sahip hastalıklara iyi gelmesi gerekir. Zengûle makamı için: "Bu makam ise masumun emraz-ı kalbiyyesine (kalp hastalığı) nafi ve illet-i sersam (menenjit hastalığı) ve dimagiyye (beyine ait) vesair ilel-i a'zaiyyeden (ve diğer organların hastalıklarından) naşi hadis olan teferrür-ı kalp (kalbi ferahlatma) ve inti'as-ı ruhi (ruhun hastalıklarından kurtulmasını) cami ve ateş-i mi'de (mide harareti) ve harareti kebedi (karaciğer ateşini) yok eder."[179] der. Soğuk yapısıyla hararetten kaynaklanan hastalıklara iyi gelmesi teoriye uygundur ama beyinin özelliği de soğuktur, bu farklılıkla teoriye ters düşmektedir.

Buselik makamı da baştan sona soğuktan kaynaklanan hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Oysa ikisi de aynı özelliğe sahip olanlar tedavi değil, hılt baskınlığıyla rahatsızlığa sebep olurlar.

Divan şiirinde makamlar genellikle tenasüp içinde yer alır:

---

[177] Ak, Şahin Ahmet, Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 128.
[178]Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 58-59.
[179]Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 59.

"(Muhayyer) oldı âhumdan cihânda küçek ü büzürg

Kaçan ('Uşşâk) içinde ben ser-âgâz-ı (Hicâz) itsem

Yâr-ı muhâlifun komazın (perde)sin bana

Ger Rûm u ger ('Irâk) u (Sıfâhân) (makâm)dur"[180]

Kanun, Fuzulî'nin Sıhhat u Maraz'ında ele alınırken "Sevda öbür hıltlara üstün gelince Akl'ın tedbiriyle, hıltların fizikî özelliklerinin zıddı ilaçları verilmeye başlanmıştır. Sevda'ya ait özellikler sırayla: zeytin=ekşi, anber=siyah, kanun=buselik, zengule, kâfur= keskinlik, sonbahardır."[181]şeklinde geçmektedir:

"Ne derdine devâdur 'âşıkun mutrib Şifâ Kânûn

Virür emrazına çengünde amma kim şifâ kânûn"

"Âşığın derdine ne şarkıcı (ne de) Şifâ Kânûn devâdır. Ama dertlerine elindeki kanun şifa verir.[182]" çünkü kânun, buselik makamındadır ve aynı özelliklerle tedavi sağlanamaz.

3. 12. Toprak Unsurunun Tedavisi: Yaş ve Sıcak İlaçlar

Sevda hıltının fizikî özelliği soğuk ve kurudur. Ahlât-ı erbaa teorisine göre tedavisi yaş ve sıcak ilaçlarla mümkündür.

[180]Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 177.
[181]Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 144.
[182]Sipahi**,** Ferit, a.g.t. , s. 251.

Sevgilinin dudakları renk itibariyle kana benzetilir. Kan da sıcak ve yaştır. Sevda hıltı baskın olan aşığın tabiatı kuru ve soğuktur. Vuslatı tedaviyi sevgilinin dudaklarında arayarak teorideki tedaviye ve uyum sağlar:

"Teşne cânum kan yudar lâ'line karşu eylemez

Gamzen (ok)ından hazer benzer susadı kanın"[183]

Tedavi için birçok bitki ve maddeler kullanılırken; Zaruretler memnu olan şeyleri mübah kılar." Gereğince dinen haram kabul edilen yiyecek ve içeceklerin zorunlu hallerde ilaç gayesiyle kullanılması şairler için de konu olmuştur:

Sôfî şarâbı içsek olur mı mizâc içün

Dirler olur halâl harâmı ilâc içün [184]

Şarap, yaş ve sıcaktır. Kanı arttırıcı özelliği vardır. Bu sebeple kara sevdaya tutulan âşık derdi için şarap istemektedir:

"Eğer muradımı vermiyorsan bari dudağından bir yudum şarap ver. Zira senin Âb-ı Hayâtından bir yudum (kan) içmek istiyorum."[185]

Za'ferân (safran), Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre sıcak ve yaştır; toprak unsuruna yani kuru ve soğuk olan sevdaya ilaçtır:

Hâk-ı derün müferrih-i cândur ilâc ana

Âsâr-ı müşg ü hasıyet-i za'ferân kodı

[183] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 102.
[184] Yeniterzi, Emine, a.g.e. , s. 97.
[185] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 135.

Bâki, safrandan divanında sadece iki beyitte bahsetmiştir. Safranın bir toplanma mevsimi vardır, o da sonbahardır. Safran daha çok rengi ve kokusuyla ele alınmıştır.[186]

Susam, fiziki özelliği bakımından sıcak ve yaştır. Sevdavî hastalıklara, göğüs ağrısına, ses kısıklığına iyi gelir. Suyu ile saçlar yıkanırsa saçlar uzar.[187]

Unnâb (üzüm içi), yaş ve sıcaktır. Kırmızı rengi ve kan çekmek için kullanılan bir meyve olduğundan sevda ile zikredilir.

"La'lün hayâline 'inebî perdede gözüm

'Unnâbı oldı dökdügi yaş eyle kim 'ineb"[188]

Eftîmûn "Bu isimle mâruf bir nebât çiceğidir. Türkçe'de gelinsaçı derler. Hâr u yâbis ve sara illetine nâfidir." Eski tıbbın balgam, safra, dem ve sevda diye ayırdığı mizaçlara ait hastalıklarda sevda hastalıklarını tedavi hususunda bu çiçek kullanılmıştır.[189] Sıcak ve kuru olan eftîmûn, soğuk ve yaş olan balgam unsurunun ilacıdır. Ancak sevdanın ilacı olarak gösterilmektedir:

Bu nîlî hokkada encüm değil sevdâ-yı devrân

Müzehheb habb-ı eftîmûn ile tedbîr eder mehtâb

Benzetirse ne aceb zülfünü eftîmûna

Bu hayâl âşık-ı dil-hasteye sedâdandır[190]

---

[186] Erdoğan, Murat, "Bâkî Divânı'nda Bitkiler ve Çiçekler", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Elazığ, 2007, s. 133.
"Za'ferân: (Safran) asabı tahrik edip insana neşve verir."
[187]Çetinkaya, Fadime, "Nef'î Divanı'nda Bitkiler ve Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Aralık 2008, s. 129.
[188]Erdem, Günyüz Melike, a.g.t. , s. 195.
[189] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 209.
[190] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 123.

Ahlât-ı erbaadan sevdâya ilişkin rahatsızlıklarda tedavi için Ferrî Mehmed de eftimonu tavsiye eder:

İllet-i sevdâyı dâfi' çünkü eftimûndur

Ya niçin hâlüm gam-ı zülfünle diğer-gündur[191]

Ancak bu tedavide teoriye uyumsuz olan hem eftimonun hem de sevdanın tabiatının kuru olmasıdır. Öyle ki teoriye göre zıddıyla tedavi mümkündür.

4. Su Unsuru ve Su Unsuru ile İlgili Kavramlar

Dört unsurdan biri olan suyun hıltı balgam, fiziki özelliği soğuk ve yaştır. Divan şiirinde "suya susamak", "gözyaşı", "ateş ve su zıtlığı", "yüreğine su serpmek", "Ab-ı Hayat" gibi kalıplarla sıkça yer alır. Şeyhî, dört unsuru bir arada verirken gözyaşı ve su birlikteliğiyle bu hıltı açıklar:

"Saçun (sevdâsı) uş beni kara toprag idüp her dem

Dilümde od u başumda havâ vü gözde âb eyler"[192]

Kalp; hava unsurundadır, kan hıltındadır, fizikî özelliği yaş ve sıcaktır. Beyitlerde dikkat çeken husus gözyaşının kalpteki ateşi dindirmesidir. Kalp organının da fizikî özelliğinde hararet vardır:

[191] Yeniterzi, Emine, a.g.e. , s. 96.
[192] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e, s. 116.

“ ‘Ârız-ı dil-berden ey çeşmüm haber vir gönlüme

Yüreğine su serp ol pijmürde-hâtır yanmasun”[193]

Necâti’nin bu beyti iki manada düşünülse bile tedavi yanlıştır. “Gönül hastası” yani kalp rahatsızlığı onlarda sıcak ve yaş olan kan baskınlığı söz konusudur. Tedavisi soğuk ve kurudur. Sevdaya düşen âşık olarak kastedilirse kuru ve soğuk mizaçlı âşığın, soğuk ve yaş sudan tedavi beklemesi düşünülemez.

“Vasla mani’ yoğ idi olmasa seylâb-ı sirişk

Kamudan geçdi gönül hastası mâdan geçemez”[194]

Divan şiirinde “ateş ve su” zıtlığı birçok beyitte ele alınır ki Ahmet Paşa da bir beyitinde şöyle açıklar:

“Bir nazar kıl Ahmed’e ey nûr-ı çeşm-i kâinât

K’âb-ı lütfundan olubdur ebr gibi ter güneş”[195]

Güneş gezegeni ateş unsurundadır, sıcak ve kurudur. Su ise soğuk ve yaştır. Zıt özellikler olması ile baskınlığı gidermesi teori tablosuyla uyumludur.

[193] Sipahi, Ferit, a.g.t. , s. 146.
[194] Solmaz, Süleyman, a.g.e. , s. 108.
[195] Karabey, Turgut, a.g.e. , s. 121.

4. 1. Su Unsurunun Hıltı: Balgam

Su unsurunun hıltı olan balgam, fizikî özelliği bakımından soğuk ve yaştır. Balgamın yeri teori tablosunda beyindir. Fakat Sıhhat u Maraz'da dört hıltın bulunduğu organlar safra ve sevda dışında farklıdır. Bu tabloda kan karaciğerde değil kalp veya akciğerde, balgam da akciğerde değil beyindedir.[196]

Terceme-i Hulâsa-i Tıb'da karakter özelliklerinde balgam baskın olmanın alameti ise "…Benzi ak ve semiz, bedeni ılık, kol damarı gevşek ve zayıf, bevl rengi ak olmaktır (soğukkanlı)."[197] olarak anlatılır.

Yine Sıhhat u Maraz'da balgama ait özellikler "…ham şarap= tuzlu, üç telli tanbur=Hüseynî makamı, inci=beyaz, nilüfer=kış, sudur."[198] şeklinde dile getirmektedir. Ne var ki incelenen diğer beyitlerde bire bir "balgam" kelimesi ile ilgili bir ifadeye rastlanılmamıştır.

4. 2. Su Unsurunun Organı: Beyin

Beyin, fizikî özelliği sebebiyle soğuk ve yaştır. Bünyesinde balgamı barındırır. Ancak Divan edebiyatında sevdanın baskınlığı sonucu "cünûn" olan yani "mâlîhûlyâ" hastalığına yakalanan âşığın başında daima sevda vardır. Daha çok şu iki mânâda kullanılmaktadır: Birincisi kara sevda yüzünden aklını kaybeden âşık, diğeri de sevdanın beyne galip olmasıyla ortaya çıkan hastalıktır:

Şeyhî'nin bu tezi destekleyen bir beyiti ise:

"Hâli hayâli virdi halel 'akl u fikrime

[196] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 142.
[197] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 142.
[198] Eliaçık, Muhittin, a.g.m. , s. 144.

Sevdâ hücum ider niçe divâne olmayam"[199]

Fuzulî de sevdanın hücumu yani baskınlığı sonucunda oluşan delilikten bahseder:

Reh-i ışkunda olman teng-dil sevdâ hücumundan

Tarik-i saltanat her kim dutar gavgâya hû eyler[200]

Fuzulî, sevdanın bir beyin hastalığı olduğunu ve ser-geştenin de sersem hastalığı olduğunu bildirir. Sevda hıltı mide ve dalaktadır, ancak beyinde gösterilmiştir. Teori tablosuna uyum sağlamasa da sevda hıltının baskınlığında sevdanın başa çıkarak deliliğe yol açması birçok tıp kitabında ve Divan edebiyatı şiir anlayışında hakîmdir:

Vâdi-i ışkda sevdâ ile ser-geşte idüm

Gelmeden gerdişe bu günbed-i devvâr henüz[201]

4. 3. Su Unsurunun Mevsimi: Kış

Ahlât-ı erbaa teorisine göre balgam hıltının mevsimi kıştır. Soğuk ve yaş olan bu mevsim, yaş dönemi ihtiyarlık ve renginin beyazlığı dolayısıyla beyitlerde tenasüp içinde yer alır. Kışın, karın askerlerinin akınını gören halkın benzinin bozarması yani ağarması ele alınır:

---

[199] Nar, Oktay, "Şeyhî Hayatı ve Divanı'nın Tenkitli Metni", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007, s. 124.
[200] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 268.
[201] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 310.

"Leşker-i berf-i zemistân ki akın saldı revân

Havfden benzi bozardı göricek halk-ı cihân" [202]

Kış mevsimi soğuktur ve tedavisi sıcak ile mümkündür. Baş ağrısı, soğuk algınlığından kaynaklanabilir. Geleneksel tıpta soğuk algınlığı, terleyerek tedavi olunur. Bunun için hastanın üzeri kat be kat örtülür Mesîhî, bu uygulamaya telmih ederek, goncayı sarıp sarmalayan yaprakları izah eder. Gonca, soğuk alıp kuvvetten düştüğünden kendisini yapraklarla sarıp sarmalayarak terlemeyi amaçlamaktadır.

Bolay ki derleyem diyü budur örtündüği kat kat

Ki kendüye sovuk aldurup olmış nâ-tüvân gonca [203]

4. 4. Su Unsurunun Yaş Dönemi: İhtiyarlık

İnsanın bedeni yaşı ilerledikçe soğumaya başlar. Nitekim hararetin olduğu çocukluk kan hıltında, gençlik safra hıltındadır; soğukluğun olduğu ise erişkinlik sevda hıltında, ihtiyarlık da balgam hıltındadır.

Kışın ihtiyarlık olarak düşünülmesinde, kar ile ağarmış saç ve sakal arasında kurulan benzerlik önemli bir unsurdur. Bunun yanında kış mevsiminde açılan gül ile ihtiyarlıkta sahip olunan çocuk arasında kurulan ilgi de bu tasavvura sebep olur:

"Mergûb olur açılsa şitâ mevsiminde gül

[202]Sipahi, Ferit, a.g.t. , s. 220.
[203] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 33.

Hoşdur zamân-ı berf olıcak şems-i tâbdâr” [204]

4. 5. Su Unsurunun Fizikî Özelliği: Yaş ve Soğuk

Balgam hıltının fizikî özelliği yaş ve soğuktur. Ancak incelenen beyitlerde, bu bilgi teori tablosundan farklı olarak ele alınmıştır. Divan şiirinde genellikle sevda başta gösterilir. Başka bir farklılık da “kara sevda”nın yani “mâlîhûlyâ”nın sevda hıltının beyine galip gelip başa çıkmasıdır. Birçok divan tahlilinde dikkat çekici bir diğer unsur da açıkça sevdanın bir dimağ hastalığı olduğu belirtilmesidir. Bu konuyla ilgili detaylı incelemeler önceki başlıklarda belirtilmişti. Sonuç olarak beynin özelliği yaş ve soğuk olmasına rağmen, kuru ve soğuk olan sevdanın beyne galip gelmesiyle birçok beyitte “kuru dimağ” şeklinde yer almaktadır:

Sâkî virürse sûfî-i yâbis-dimâg pend

Sâfî mey ile agzını tut magzını ter it

Sofinin kuru mizaçlı olması, onun yaratılışında veya doğumunda Zuhal yıldızının etkili olduğunu gösterir. Çünkü Zuhal yıldızının tabiatı gayet soğuk ve kurudur. Büyük uğursuzluk olup buna bakmak gam ve keder getirir. Zuhal gezegenine bakmak ise sürûr ve safâ getirir. Zuhal gezegenine ahmaklık, cehâlet, gam, kalın kafalılık, cimrilik, yalancılıkve zarar isnad edilmiştir.[205] Aynı zamanda Zuhal yıldızı, balgam hıltına ait olan Kova ve Oğlak burçlarının tabii olduğu felek olduğundan fizikî özellik bakımından soğuk ve yaş olmalıdır. Ancak birçok kaynakta soğuk ve kuru olarak yer almaktadır.

[204] Sefercioğlu, Nejat, a.g.e. , s. 390.
[205] Çalışkan, Hüsamettin, a.g.t. , s. 152.

4. 6. Su Unsurunun Rengi: Beyaz

Kış mevsiminin gelmesiyle yeryüzüne kar, ihtiyarlığın gelmesiyle de şakaklara kar yağar. Böylece beyaz, hem yağan karın hem de saçların beyazlığıyla beyitlerde yer alır.

"Mergûb olur açılsa şitâ mevsiminde gül

Hoşdur zamân-ı berf olıcak şems-i tâbdâr" [206]

Kışın soğuktan insanların benzi ağarır. Ya da yaşlandıkça vücuttaki hararet azalır, yüzdeki pembelik kaybolmaya başlar:

"Leşker-i berf-i zemistân ki akın saldı revân

Havfden benzi bozardı göricek halk-ı cihân"[207]

4. 7. Su Unsurunun Tadı: Tuzlu

Su unsurunun teori tablosundaki tadı tuzludur. Divan şiirinde ise sıkça adı geçen gözyaşı tuzludur. Fakat buradaki tuz, sevgilinin dudağındaki tuzdandır:

Gözlerüm yaşın görüp şûr etme nefret kim bu dem

Ol nemekdendür ki lâ'l-i şekker-efşândadur[208]

---

[206] Sefercioğlu, Nejat, a.g.e. , s. 390.
[207] Sipahi, Ferit, a.g.t. , s. 220.

Beyitte belirtildiği gibi tuz, sadece gözyaşı ile anılmamaktadır. Dudağın da hararet sonucu tatlı olan tadının tuzlu olmasını görmekteyiz. Ancak su unsuru soğuk ve yaştır. Bu farklılık başka beyitlere de yansımıştır:

Tuzun aşka çare olmayacağı belirtilir. Nitekim aşk, sevda hıltının baskınlığı sonucu ortaya çıkar, sıcak ve yaş ilaçlarla tedavisi sağlanır.

"Etmez ümîd-i merhem şûrîdegân-ı 'aşk

Fikr-i lebinle yâre-i diller nemeklidir" [209]

4. 8. Su Unsurunun Zamanı: Akşam

Ahlât-ı erbaa teorisinde akşam vakti su unsuruna aittir. Fakat beyitlerde adı geçen bu vakit teori tablosunda ziyade sevgilinin saçları, beni ve siyahlığı bakımından teşbihle anılmıştır. İncelenen beyitlerde ahlât-ı erbaa teorisine örnek gösterilebilecek bir beyite rastlanılmamıştır.

4. 9. Su Unsurunun Karakteri: Soğukkanlı

İncelenen beyitler doğrultusunda su unsurunun karakteri olan soğukkanlılık ile teori tablosundaki özelliklerle eşleşecek bir beyite rastlanamamıştır.

---

[208] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 245.
[209] Karapanlı, Gürcan, "Mekkî Divanı ve Tahlili", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 162.

4. 10. Su Unsurunun Burcu: Balık, Kova, Oğlak

Kova (Devl) ve Oğlak (Cedi) nin tabii olduğu felek Zuhal'dir. Yedinci felekte Zuhal vardır ve Keyvân ya da Arzıtilek adıyla anılmaktadır: "Sultanın haznedarıdır. Nahs-ı ekber, çok uğursuzdur. Siyah renge hâkimdir. Etkisinde doğanlar cahil, ahmak, korkak, hasis ve yalancı olurlar." [210] Tarlan da: "Zuhal'in tabiatı bârid ve yâbistir." [211] olarak belirtilmiştir. Ancak Haluk İpekten ve Ali Nihat Tarlan'ın bu bilgilerinden yola çıkarılacak olunur. Zuhal'e tabii olan burçların soğuk ve kuru olması yüzünden de teoriye uyum sağlamaz. Aynı zamana sahip olduğu renk siyah olarak belirtilmektedir ve dâhil olduğu balgam hıltının beyaz rengiyle uyum sağlanamamaktadır.

Balık (Hût) ise Müşteri feleğine tabiidir. Müşterî, altıncı felektedir. Bercis, Hürmüz, Jüpiter veya Çulpan olarak da adlandırılır: "Güneş sultanının kadısıdır. Sa'd-ı ekber, büyük uğurludur. Mavi rengine hâkimdir. Etkisinde doğanlar zarif, yumuşak, mütevâzi, talihli ve güzel konuşan insanlardır." [212]

Beyitlerde teori tablosuna uyumlu, zıtlıklar çıkarılabilecek bir bölüme rastlanılmamaktadır.

4. 11. Su Unsurunun Musîkî Makamı: Hüseynî, Uşşâk, Nevrûz

Su unsurunun makamları Hüseynî, Uşşâk ve Nevrûz'dur. Tabiatları da bu bağlamda soğuk ve yaştır.

Eskiden müzikle tedavi yadsınamaz derecede önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde de bu tedavi yöntemlerinin uygulandığı bilinmektedir. Bu çerçevede Hekimbaşı Gevrekzade Hasan Efendi, Uşşâk makamı ile ilgili "İşbu makamın dahi nağme-i dilsuzi tıfl-ı endek (yaşı küçük çocuk) ruz (gündüz) olur ise cem'-i a'zasına

[210] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.
[211] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 248.
[212] İpekten, Haluk, a.g.e. , s. 106.

(bütün organlarına) seyran iden riyah-ı hare vü yabisi (kuru ve sıcak yeller) ve rical-i kebirelerde (büyük erkeklerde) hadis vecd'i ekdama (ayak ağrılarına) nüfid olup (faydalı olup) terennümü söylemesi etfalün celb-ı nerm ve esna'yı hab-ı nazda (çocukların uykusunu getirmekte ve naz uykusu sırasında) istirahate dahli (etkisi) kemal mertebede aşikârdır."[213] diye belirtir.

Ahlât-ı erbaa teorisine uyumlu bir şekilde ele alınmış olup zıtlıklarla tedavide kuru ve sıcaktan kaynaklanan rahatsızlıklara iyi geldiği belirtilmektedir. Yine aynı eserde Hüseynî makamı için: "Bu makamı ferahfeza (ferah arttıran makam) dahi etfalün itfa-i iltihab-ı erver-ı kalbiye ve kebediyye (karaciğer kalp ve ruhların iltihabını söndürme) ve rafi-i hareket (hareketi yok edici) ve ateş-i mi'deye (mide hararetine) ve ricâl-i kebirede (büyük erkeklerde) humma-yı gıbb rıb'ı (gizli humma ve günde bir gelen humma) nevbet (nöbeti) ve hararet'ün-indifasına (ortadan kalkmasına) gayet müfiddir.[214] denilmektedir. Soğuk özelliği sebebiyle hararetten oluşan hastalıklara deva olarak gösterilmektedir.

4. 12. Su Unsurunun Tedavisi: Kuru ve Sıcak İlaçlar

Balgam hıltı teori tablosunda soğuk ve yaştır. Tedavisi ise ancak zıddıyla yani sıcak ve kuru ilaçlarla mümkündür.

Divan şiirinde birçok kez adı geçen bal, fizikî özelliği itibarıyle sıcak ve kurudur. Bilal Kemikli'ye göre "Bal da tiryâk olarak kullanılmıştır. Bal, eski tıbba göre harareti artırarak ahlât-ı erbaadan olan safranın yükselmesini ve vücut dengesini sağlar. Bu yüzden pek çok hastalığın tedavisinde kullanılagelen bir maddedir. Balın yenildiğinde, kabzı giderdiği düşü nülmektedir. Kabz baş ağrısına sebep olur. Dolayısıyla bal, baş ağrısı için de kullanılan bir ilaçtır. Keza sıtmalı hastalara da balla biberden mamul bir macun sürülerek tedavi edildiği zikredilmektedir."[215] Balın safrayı

[213] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 59.
[214] Giray, Hayriye Serenay, a.g.t. , s. 59.
[215] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 31.

yükseltip dengeyi sağlayacağı belirtilmektedir ancak tedavi için teoriye göre zıddı ilaçlar verilmelidir.

Ahmet Paşa bir beyitinde:

Çün dil-i miskîni zülfün kıldı sevdâyî mizâc

Ey müferrih-leb buyur şehd-i şifân eyle ilâç [216]

Beyitiyle bu ilacı ifade etmektedir. Ancak bal sevdavîlere değil, soğuk ve yaş olan balgamîlere ilaçtır.

(Gül) yanagun yâdına nûşitmek içün dem-be-dem

Toludur câm-ı şarâb-ı ergavânı çeşmüm[217]

Ahmet Talat Onay ise bu beyitten yola çıkarak "Sevdavî mizâcın tedavisi bazı Divan şairlerinde balla yapılır. Ki tadı tatlı olan bal, ekşi olan sevdâya iyi gelir. Erguvân şarabı ve bal yan yana verilerek tedavi açıklanır. Göze ergavân şarabının doldurulması ise; ergavân kırmızıya yakın bir çiçektir. Eski tıbba göre tabiatı soğuk ve kuru olduğundan şerbeti sarhoşu ayıltırmış, mahmurluğu giderirmiş ve şaraba ferahlık verirmiş."[218] şeklinde ifade eder. Tat bakımından ele alınan bal ve sevda eşleştirmesi, teoride bulunan tedaviye uyum sağlamaz. Öyle ki bal, kuru ve sıcaktır; ancak soğuk ve yaş olan hastalıklara fayda sağlayabilir.

Ahmet Talat Onay :"İzzet Molla Mihnet-Keşan" adlı eserinde bir düzme doktordan bahsederken onun:

[216] Kemikli, Bilal, a.g.m. , s. 31.
[217] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 213.
[218] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 213.

Şerâyîn ü em'âda olsa ilel

Verir başa sağlık tılâ-yı asel

Tavsiyesinde bulunduğunu söylüyor. "Bu beyte göre bağırsaklarda kabız, damarlarda şişkinlik olsa vücuda bal sürülünce geçermiş. Bu tedavi tıpkı yanık ekmek yediği için karnı sancıyan adama göz ilacı vernek gibi bir şeydir.[219]" şeklinde ele alır. Ancak beyit teoriye göre ele alınırsa beyin hastalıkları için doğru bir tedavi olduğu da söylenebilir.

Şeker ise birçok beyitte tadı yüzünden yer alır. Divan şiirinde en çok yer alan yiyeceklerdendir. Yine eski şiirde şeker ile sevgilinin ağzı sıkça teşbih edilir. Ancak dudak; renk ve fizikî özellikleriyle kan hıltında, sıcak ve yaştır. Şeker ise sıcak ve kurudur. Bu birliktelik teori tablosuyla örtüşmez.

Soğan da fizikî özelliği ile sıcak ve kurudur. Beyin hıltını tedavi için bir ilaçtır:

"Çün kim dimâga şemme-i irfân irişmeye

Berg-i piyâz ile bir olur bûy-i gülistân" [220]

"Göbek miskinin hassası: Har ve yâbisdir. Göze, kalbe, dimağa kuvvet verir; hafakana nâfi, zehirlere tiryâktır. Lakin hâr olan dimağa muzırdır. İnsan yanında taşırsa yüzü sararır. Bu zararı def için kâfur ile kullanılması muvâfıkdır."[221] Bu bilgi doğrultusunda göbek miski, sıcak ve kuru olduğu halde sıcak ve yaş olan kalbe faydalı olarak belirtilmektedir. Teori tablosuyla farklılık gösterir.

Acı badem yağı sıcak ve kurudur. Göz ise soğuk ve yaştır. Tedavi doğru uygulanmıştır:

---

[219] Onay, Ahmet Talat, a.g.e. , s. 126.
[220] Sefercioğlu, Nejat, a.g.e. , s. 92.
[221] Tarlan, Ali Nihat, a.g.e. , s. 246.

"Tedâvî revgan-ı bâdâm-ı telh eyler ger eylerse

Ben ol dil-haste-i çeşm-i gazab-peymâ-yı cânânım"

Acı badem yağının çoğu hastalığa iyi geldiğine inanılır. Göz rahatsızlığı için de yağdan sürme yapılıp göze sürülür. [222]

Asıldı sünbüle mânendi sünbülüne gönül

O ben olalı izârında habbetü's-sevda [223]

Hayali Bey, sevda hıltının baskınlığı sonucu malîhûlyâ ya yakalanan aşığın amacının habbetü's-sevdâya ulaşmak olduğunu bildirir. Habbetü's-sevda, çörek otu demektir. Sıcak ve kuru bir tabiatı vardır. Soğuk ve kuru olan sevdaya ancak sıcak ve yaş ilaçlar tedavi olabilir. Bu bakımdan çörek otu sevdavîlere değil balgamîlere iyi gelmelidir.

[222] Karapanlı, Gürcan, a.g.e. , s.162.
[223] Kurnaz, Cemal, a.g.e., s. 92.

B. ESKİ TIP VE AHLÂT-I ERBAA İLE İLGİLİ BELLİ BAŞLI ESERLER

B. 1. Molla Siyâhî'nin "Manzûme-i Tıbb"ı Hakkında

Molla Siyâhî'nin Türkçe olarak kaleme aldığı Manzûme-i Tıbb eserinin istinsah tarihi Hicrî takvime göre 1064 (1653) tür. Eser, Ankara Milli Kütüphanede, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda muhafaza edilmektedir. 06 Mil Yz A 578/6 arşiv numarasına sahip bu eser 42b- 82b sayfalarını barındırır. Sırtı siyah bez desenli, kağıt kaplı, mukavva bir cilttir. Sözbaşları kırmızı, yaprakları rutubet lekelidir. Özellikle eserin ilk ve son sayfaları bu yüzden okunmayacak hale gelmiştir.

Eser besmele ile başlar, Allah'ın birliğinden, benzersizliğinden ve kerem sahibi olduğundan bahseder. Devamında Allah'ın dertlere derman olduğunu, dört zıtlığın onun emriyle yaratıldığını, unsurların bir araya gelip toplandığını ve bunlardan da insanı yarattığını bildirir. Dört unsurun her an anılmasını, Hazret-i Hakk'ın onlardan razı olmasını ve onların her birinin dine parlaklık verdiğini söyler. Diğer bölümde methiyeye devam eder; ancak bu sefer Sultan Ahmet'i övgüye başlar. Onun adaletini överek Sultan Ahmet'in saltanatının ve ömrünün devamı için dua eder.

Molla Siyâhî'ye ait bilgiler ise bu eserde verilenlerle sınırlıdır. Mısır'da uzun yıllar yaşadığını belirten Molla Siyâhî, tıp ilmini okuduğunu ve kendini geliştiren üstadının yardımlarını sebeb-i telif bölümünde anlatır.

Mısırda sâkin oldum niçe yıllar

Okudum ilm-i tıbbı anda ekser

Beden ilminin gerekliliğini, dinlerin ilminin onunla ortaya çıktığını ve bundan etkilenerek tıp ilmini okuduğunu belirtir. Bu bölümde hem kendi eğitimi hem de ustası Veli Bağdadî hakkında bilgi verir:

Meger var idi bir üstâd-ı kâmil

Mısır içinde sâkin idi hâsıl

Velî Bağdadî idi aslı anun

Birinden idi burc-ı evliyânun

Ana dirler idi Molla Muhammed

Bana ta'lîm içün oldı mukayyed

Üstadının bu bilgileri ona öğrettiğini ve kendisinin de bu bilgileri bölüm bölüm toplayıp şiirleştirdiğini anlatır. Amacını ise devaya muhtaç kişilere yardım edip faydalanmalarını sağlamak, bu sayede hayır ve duada hatırlanmak olduğunu belirtir. Alçakgönüllülüğü elden bırakmayan Molla Siyâhî hatasının olduğunu da bildirir.

Eserin Molla Siyâhî tarafından bölümlendirilmesi ise:

- Der-Beyân-ı Pâdişâh-ı Zamân ve Halîfe-i Devrân
- Der-Beyân-ı Sebeb-i Te'lîf-i Risâle
- Der-Beyân-ı İlm-i Tıbb-ı Tabî'î ve Vasiyet-i Tabîb
- Der-Beyân-ı Fasl-ı Bahâr ve Ahkâmeş
- Der-Beyân-ı Fasl-ı Yay ve Ahkâmeş
- Der-Beyân-ı Fasl-ı Güz ve Ahkâmeş
- Der-Beyân-ı Fasl-ı Şitâ ve Ahkâmeş
- Her Marazun Sebeb-i Hudûsınun Zıddıyla Mu'âcele Olınması Beyânındadur

- Bedenün Hılt Gâlip Olan Nev'ün Âlâmeti Beyânındadur
- Der-Beyân-ı Âlâmet-i Galebe-i Safrâ
- Der-Beyân-ı Âlâmet-i Galebe-i Sevdâ
- Der-Beyân-ı Âlâmet-i Galebe-i Balgam
- Der-Beyân-ı Fasd u Hacâmat
- Der-Beyân-ı İlm-i Nabz
- Der-Beyân-ı İlm-i Kârûre
- Sıfat-ı Eyâric
- Der-Beyân-ı Habb-ı Şâhterec
- Der-Beyân-ı Hassa-ı Ma'cûn-ı Kemmûn
- Der-Beyân-ı Ma'cûn-ı Kemmûn-ı Diğer
- Der-Beyân-ı Muğlâb-ı Munzic
- Der-Beyân-ı Şerbet-i Müshil
- Der-Beyân-ı Habbü's-Su'âl
- Der-Beyân-ı Âlâmet-i Soğulcân
- Devâ-yı Diğer
- Devâ-yı Diğer
- Devâ-yı Usru'l-Bevl
- Devâ-yı Hacer-i Mesâne
- Der-Beyân-ı Devâ'üs-Sa'leb
- Der-Beyân-ı Mâ'ül- Cübün
- Devâ-yı Kulunç u Sıfateş

- Der- Beyân-ı Merhem-i Levz
- Der- Beyân-ı Ma'cûn'ül- Gâzî
- Der-Beyân-ı Nefi'-i Mâhiyânî
- Sıfat-ı Habb-ı İshâl Der- Bevâsır
- Sıfat-ı La'ûk-ı Basal 'Unsul
- Der- Beyân-ı Sıfat-ı Şarâb-ı Mersîn-i Berg
- Der-Sıfat-ı Şarâb-ı İncibâr
- Der-Sıfat-ı Dühn-i Gül
- Devâ-yı Temregü
- Der- Sıfat-ı Habb-ı Aftîmon
- Der- Beyân-ı Devâ-yı Maraz-ı Firenk
- Devâ-yı Def'-i Kesret-i Hayz
- Hayz Baglanmasına Devâdur
- Vaz'-ı Haml İçün
- Hâmil olmayan 'Avrata Devâdur
- Devâ-yı Baras
- Devâ-yı Dem-i Enf
- Devâ-yı Ümmü's-Sıbyân
- Devâ-yı Def'-i Vaz'-ı Haml
- Devâ-yı Derd-i Çeşm
- Ma'cûn-ı Çûb-ı Çînî
- Der- Beyân-ı Gusl-i Sabr

- Der- Beyân-ı Islâh-ı Sakmonyâ
- Şahm-ı Hanzal Dökmesin Bildürür
- Bahak-i Esved İçün Bir Devâdır
- Düşülmeyen Çiyanlara Devâdır
- Barmaklar Ucunda Çıkar Çıbanlara
- Burunda Olan Örkendiler İçün
- Hamre u Nemle İçün Devâdır
- Çiçek Çıkaran Oğlancıklar İçün
- Baş u Yüz u Göz Şişe Devâsı Budur
- Sıgar-ı……..Beyân İder
- Akreb ve Yılan Sokan Kimesneye İlâc
- Devâ-yı Gussi-i Dem
- Devâ-yı……. Ve İshâl Bozuk Mi'de
- Devâ-yı Yerekân-ı Asfer
- Devâ-yı Dendân
- Devâ-yı Süls'ül- Bevl
- Sıfat-ı Habb-ı Kukyâ
- Sıfat-ı Habb-ı Eftimon-ı Âhir
- Devâ-yı Temregü
- Dehn-i Keşâ'ül- Hummâr
- Sıfât-ı…..
- Sıfat-ı Ma'cûn-ı Sa'ter

- Dem Teşâşür İdene Eyidür
- Sıfat-ı Muğlab-ı….
- Sıfat-ı Tiryâk
- Der- Sıfat-ı Habb-ı Kabz
- Kuduz Kelb Talayana Hab
- Sıfat-ı Habb-ı Sûrencan
- Der- Sıfat-ı Gasl-ı Zeybâk
- Bade'l- Salah Islah Hab İdüb Nef'ini ve İsti'mâlini Beyân İder
- Bevâsır Yatana İçün Ma'cûn-ı Mücerrebdür
- …… u Zıyk'un- Nefes ve Balgam İhrâcına Ma'cûn-ı Mücerrebdür
- Der- Sıfat-ı Ma'cûn-ı Fıtık
- Der- Sıfat-ı Ma'cûn-ı Fıtık-ı Diger

Eser bu başlıklarla örülü olup bire bir tedavi ve hastalık üzerine ilişkilendirilmiştir. Eserin bazı bölümlerinde hapların terkibi verilir hatta reçete haline dönüştüğü bile gözlemlenmektedir. Ancak bu karışımların fizikî özellikleri (kuru-sıcak-yaş-soğuk) farklı bitkilerden oluştuğu için şifa vereceği söylenen rahatsızlıkla çoğunlukla uyum sağlamamaktadır.

B. 2. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Marifetnâme"si Hakkında

1703 (H. 1115) yılında Hasankale'de doğan İbrahim Hakkı, zamanın Arap ve Türk âlimleriyle tanışmış ve İstanbul'da saray âlimleriyle görüşerek birçok mevzuda geniş bilgi sahibi olmuştur. Aynı zamanda Şeyh İsmail Fakirullah Tillovî'ye intisâb ederek O'nun halifesi olmuştur. Şeyhini ve O'nunla olan münasebetlerini eserinin son

bölümünde anlatır. 1780 (H. 1194) yılında vefat eden bu büyük âlim, şeyhinin ayakucuna gömülmüştür. [224]

Marifetnâme, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ikinci ana eseridir. Ansiklopedi türündedir; 1757'de yazılmıştır. 1836 ve 1864'te Mısır'da 1868, 1889 ve 1914'te İstanbul'da basılmıştır. Ortalama 600 büyük sayfadır. El yazmaları 2 cilt olup, halen Tillo'da torunlarından Sadettin Toprak tarafından muhafaza edilmektedir.

Eser bir önsöz, üç büyük bölüm ve bir sonsöz ihtiva eder. Her bölüm daha alt bölümlere ayrılmıştır. Önsöz tamamen dinidir.

Birinci bölüm Fenn-i Evvel'dir. Allah'ın varlığını, birliğini anlattıktan sonra yalın ve bileşik cisimleri, madenleri, bitkileri ve nihayet insanı anlatır. Sonra geometri, astronomi ve takvim konuları yer alır. Coğrafyaya ait bölümünde 100'den fazla ilin hangi enlem ve boylamda olduğunu göstermiştir. Ayrıca, "Hiçbir çağda yerin döndüğüne inananlar eksik olmamıştır." demiştir.

İkinci bölümde Fenn-i Sâni, anatomi, fizyoloji gibi bilimler yer alır. İnsan vücudunu estetik bakımdan da incelemiş, araya beyitler sıkıştırmıştır. Vücut yapısı ile huy arasındaki ilişkiye inanmış ve bunu şiirle anlatmıştır. Bu bölümün sonunda ruha, sağlığa ve ölüme ait geniş bilgi vardır.

Üçüncü bölüm olan Fenn-i Sâlis, dini, ilahi ve felsefi içeriklidir.

Kırk sayfa tutan son bölüm törebilimdir denilebilir. Öğretimin yol ve yöntemini, öğrencinin üstadına takınacağı tutumu, ana ve babaya karşı saygı ve sevgi, evlenme ve evlenmede aranacak nitelikler, karı-kocanın birbiriyle ilişkileri töresi, çocuklara karşı görevleri, akraba, hizmetçi, komşu, dost, halk ve bilginlerle görüşüp konuşma yolu ve töreleri yer alır.

Marifetnâme, Arapça ve Farsça'ya da çevrilmiştir.[225]

Eserde dikkat çekici unsurların başında ise çizimler yer alır. Astronomi, Coğrafya, Geometri gibi birçok alan ile ilgili özel çizimler yer almaktadır.

---

[224] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 5
[225] http://tr.wikipedia.org/wiki/Marifetname

B. 3. Muhyiddin Mehî'nin "Müfîd"i Hakkında

Muhyiddin Mehî hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Amasya Darüşşifasında on dört yıl hekimlik yapan Şerafeddin Sabuncuoğlu'nun öğrencisi olduğu Müfîd' eserinden öğrenilmektedir.

"H'âce Şerîfe'd-din kendü zû- fünûn

Şöhreti Sâbûncıoglı dimeg-iledür bugün

Şâh-ı üstâd-ı cihândur fenni içre şîr-i ner

Nice tıbb ehli gelüp elin ü ayagın öper

Bu fikri idüben sıdkî ü pâk eyledüm

Varıban şeyhün öninde yüzümi hâk eyledüm"[226]

Müfîd adlı eser, Muhyiddin Mehî tarafından Hicrî 871/ Milâdî 1467 yılında Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış ve Şerafeddin Sabuncuoğlu tarafından Hicrî 872/ Milâdî 1468 yılında istinsah edilmiş önemli bir tıp kitabı olup ve elimizdeki tek nüshası Ankara Millî Kütüphanesinde İ/60 numarada kayıtlı bulunmaktadır.[227]

[226]Kaya, Emel, a,g.t. , Müfîd, s. 23.
[227] Kaya, Emel, a.g.t. , Müfîd, s. 4.

İKİNCİ BÖLÜM

METİNLER ÜZERİNDE AHLÂT-I ERBAA İNCELEMELERİ

1. MUHYİDDİN MEHÎ'NİN "MÜFÎD"İNDE AHLÂT-I ERBAANIN İNCELEMESİ

Muhyiddin Mehi'nin "Müfîd" adlı eseri ahlât-ı erbaa teorisine dayanan bir tıp eseridir. Eser; dört hıltın özelliklerini, baskınlıklarını ve bunun sonucunda ortaya çıkan rahatsızlıkları, bu hastalıkların tedavi yöntemlerini ve birçok ilacın fizikî niteliklerini belirtmesi bakımından bu çalışma için rehber niteliğinde bir kaynaktır. Eser, bu çalışmada teoriye uyum sağlayıp sağlamadığına göre incelenmiştir ve ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır.

1. 1. Müfîd'de Ahlât-ı Erbaaya Ait Bilgiler

Dört hıltın tabiatları, eserde büyük bir oranda teori tablosuna uyum sağlamaktadır. Öyle ki kanın tabiatı; sıcak ve yaş, rengi kızıl, lezzeti tatlı olarak ele alınır. Safra, sıcak ve kurudur. Balgam soğuk ve rutubetli olarak zikredilmekte, soğuk ve yoğun gıdalar yüzünden ortaya çıkan hastalıklarda yaş yemiş, balık ve yoğurt gibi gıdaların bu hastalıkları arttırdığı belirtilir. Sevda ise soğuk ve kuru tabiatıyla anlatılır.

"Dört Faslun Tabî'atların Bildürür" başlığıyla hılt ve mevsim eşleştirilmesi yapılır. Kan hıltının mevsimi bahardır, yaz mevsiminde safrayla ilgili rahatsızlıklar baş gösterir, güz mevsimi sevda tabiatındadır, kış mevsimi de balgamla birdir ki bu mevsimde balgam çok olur ve soğuk gıdalardan sakınılması tembihlenir.

Hıltların baskınlıkları anlatılırken teoriye sadık kalınarak bilgiler verilir. Kan hıltının baskınlığının alametleri, kişinin ağzı yarı tatlı olur, burunda ara ara kanamalar olur, kan alınacak yerleri ve dili kaşınır, derisi kızıl olup çekilir, rüyasında sıcak ve kızıl nesneler görür. Safranın baskınlık alametleri; ağzı acı olur, fazla susar, gözleri ve benzi

sararır, rüyasında ateş, sıcak nesneler ve sarı renk görürler. Balgamın baskınlığında rüyasında soğuk sular ve yağmurlar görür. Sevdanın baskınlık alametleri ise gövdenin rengi kara olur, kalbine kötü fikirler düşer, kan yoğun ve siyah olur, rüyasında karanlık yerler, ölüler ve uçurumlar görür.

"Kârûrenün Envâ'ın ve Ecnâsın Bildürür" başlığıyla idrarı tahlil etme ve bu tahliller neticesinde ortaya çıkan hılt özelliklerini açıklamaktadır. İdrarın siyahlığı sevdanın üstünlüğüne, idrarın boz ve bulanık olması balgam galibiyetine, idrarın sarı saydam belirlenmesi safra üstünlüğüne işarettir. İdrarın köpüğünün bol olması ve yoğunluğu balgamdan kaynaklanan rahatsızlıklardan ileri geldiğine işarettir. İdrarın beyazlığa meylinin soğukluktan kaynaklandığı söylenerek balgamın rengi ve tabiatıyla uyum sağlanmaktadır.

Gıdaların tedbiri açıklanırken iki öğün arasında kavun tüketilmesinin safranın hararetlenmesinden kaynaklanan sıtmayı engelleyeceği belirtilerek teoriyle eşleşir. Öyle ki safra kuru ve sıcak, kavun da soğuk ve yaştır, zıt özellikleriyle bir birini bastırabilirler.

Yemeklerin yenmesinin tedbirleri açıklanırken sıcak günlerde yemeğin soğutulup yenmesi, soğuk günlerde de yemeklerin sıcak yenmesi tembihlenir. Sevda kuru ve soğuktur ki yemeklerde de sevdanın tadı olan ekşinin çok fazla tercih edilmemesini çünkü bedeni kuruttuğu bildirilir. Eğer kişinin mizacı safravî ise soğuk ve rutubetli yiyecekler tavsiye edilir ki tedavisi olan yaş ve soğuk gıdalar sayılır: erik, ıspanak, kabak yemeği, arpa suyu, semizotu yemeği ve nar pekmezi aşıdır. Bu besinlerin mizacı demevî olanlara uygun olmadığı belirtilir. Çünkü kan, rutubetli bir tabiata sahiptir ve sayılan besinler de rutubetli olduğu için aynı özellik teoriye göre ilaç sayılamaz. Kan sıcak ve yaştır, tedavisi de soğuk ve kuru ilaçlarla sağlanır. Eserde de bu doğrultuda kanı katılaştırıcı ve soğutucu mercimek, limon, turunç, narenciye ve sumak önerilir. Mizacı balgam olanların ısıtıcı ve katılaştırıcı besinler tüketmeleri bildirilir. Yalancı safran tohumu, tarçın ve nohut sıcak ve kurutucudur ve tedaviye uygun gıda olarak tavsiye edilir. Kişinin mizacı sevdavî ise ona sıcak ve rutubetli nesnelerin verilmesi söylenir. Bunlar semiz koyun eti ve tavuk etinden çorbalardır. Erişte de sevdavîlere tavsiye edilir ki sıcak ve yaş bir tabiata sahiptir. Sevdavî mizaçlıların soğukluklarından dolayı balık, yoğurt ve yumurtadan perhiz etmeleri ifade edilir. Yine bu kişilerin ekşiye perhizleri de bildirilir.

Hamamların tedbirlerinde balgamı gidermesi için sıcak ve kuru olan yaz mevsiminde öğle vakti uygun görülür ki bu mevsimde suyun yerin altından oldukça sıcak çıkmasından ve hamama girenlere çok faydalı olacağından bahseder.

Mevsimlerin tedbirinde her mevsim tek tek açıklanır. Bahar mevsimi kanın mevsimidir. Kan baskınlığı çok olacağı için kan aldırmanın faydalı olacağı, rutubetlendirici gıdalardan sakınılması, hamama az gidilmesi gerektiği vurgulanır. Yaz mevsiminde sıcaklığın fazlalığından dolayı bedeni kızdıracak besinlerden uzak durulması söylenir. Sıcak ve kuru bir tabiata sahip olan yaz mevsiminde soğuk ve yaş olan hıyar, erik, karpuz uygun yiyecekler olarak belirtilir. Sonbahar mevsimi sevdaya ait olduğundan tabiatı soğuk ve kurudur, bu sebeple eserde soğuk suya girmenin ve soğuk su içmenin zararlı olacağı bildirilir. Kış mevsimi soğuk olduğundan kalın giyilmesi tembihlenir. Balgam hıltının mevsimi olan kış, fiziki özellik bakımından soğuk ve yaştır. Zıddı olan sıcak ve kuru besinlerden pirinç, kereviz, tere otu tavsiye edilir. Tedavisi olmayan ancak sıcaklığı sebebiyle bağdaştırılan sıcak ve yaş fiziki özelliklerine sahip şalgam ve keşkek de öneriler arasındadır.

"Mu'âlecelerün Tedbîrin Bildürür" başlığında açıklanan ilaçların baskınlıklarda etkisi anlatılmaktadır. Her ne hastalık olursa olsun zıddıyla tedavi edilmesi gerekildiği belirtilir. Sıcağa soğuk gıdalardan, soğutucu nesnelerden, soğuk şerbetler ve soğutucu otlardan çare bulunmasını açıklar. Kan galibiyetinde kan aldırmanın faydasından bahseder. Safranın galibiyetinde yapılması gerekenler anlatılırken tedavisi olan soğuk ve yaş ilaçlardan erik, kuru menekşe, nilüfer, taze gül şerbeti, Basra balı, elma şarabı, gül suyu, erişte, limon şarabı, sirkengübin, kabakla verilmesi tembihlenen karpuz suyu, semizotu ve hıyar teoriye uyumludur. Balgam galibiyetinde balgamı giderici sıcak ve kuru yiyecekler verilmelidir ki eserde bunlardan taze rezene, şeker, itboğan, anason, karabaş otu, kök şarabı, zencefil, bal ve güvercin eti tavsiye edilmektedir. Soğuk su içilmemesi, akarsuyun yanında fazla kalınmaması da tavsiye edilir. Yine balgamı gidermek için sıcak ve kuru olan dere otu, turp tohumu ve meyan kökünün kaynatıldıktan sonra balı üzerine süzüp içmelerinin hastalara şifa vereceği söylenmektedir. Sevdanın galibiyeti için tedavide sadece sıcak ve yaş olan sığırdili bitkisi uyumludur. Verilen perhiz ise tam uyumludur. Karpuz, marul ve hıyar gibi soğuk ve yaş olan gıdalardan perhiz edilmesi istenir ki soğuklukları göz önüne alınacak olunursa teoriye uyumludur.

“Mu’âleceleri ve Mu’âlecelerün Korkulusın ve Korkusuzın Bildürür” ile tedavilerin tehlikelilerini ve tehlikesizlerini açıklar. Tende kanın galibiyetinin zararından ve bunu birkaç nesneyle yumuşatmak gerektiğinden bahsedilir. Soğutucu olduğu için taze gül şerbeti uyumludur. Soğuk mizaçlılar için zencefil tavsiye edilir ki soğuğun zıddı olarak anlatılır. Eğer kişinin mizacı sıcaksa soğuk gerekir ki Hint hurması (soğuk ve kuru), erik (soğuk ve yaş), zerdali(soğuk ve yaş) ve diken üzümü (soğuk ve kuru) tavsiye edilir, bunlar vücudu soğutur.

Kitabın ikinci bölümünde gıdalar, şerbetler ve ilaçları açıklar. Bunlardan ahlat-ı erbaa teorisinde verilen özellikler ve tedavi eşleşmelerine uyum sağlayanlar ise:

- Mercimek, birinci derecede soğuk ve ikinci derecede kurudur. Gövdeyi kurutur, aynı özellikte olan sevdayı arttırır, kanı sakinleştirir.
- Nohut, birinci derecede sıcak ve kurudur. Balgamı bu özelliğiyle keser.
- Mürdümük, börülceye benzeyen bir ottur. Birinci derecede soğuk ve rutubete meyillidir. Sıcaktan ortaya çıkan hummaya faydalıdır.
- Çemen otu, birinci derecede kuru ve ikinci derecede sıcaktır. Balgamı soğuk ve yaş olduğundan giderir.
- Susam, birinci derecede sıcak ve yaştır; aynı özellikte olan kalbe çok sıkıntı verir.
- Etlerin hepsi sıcak ve yaştır. Bu özelliğiyle kanı arttırır, bedeni ısıtır. Etin semizi soğuk ve rutubetli olur, balgamı arttırır.
- Beyin, soğuk ve yaş olur ki balgamı arttırır.
- Koyun eti, sıcak ve yaştır; kanı ve meniyi arttırır. Sevdavî kişilerin tabiatları soğuk ve kuru olduğundan bu gıdalardan fayda görürler.
- Balık eti, soğuk ve yaştır. Aynı özelliklere sahip olan balgamı ve meniyi arttırır ancak çabucak bozulduğu kaydedilmiştir.
- Tuzlu balık, sıcak ve kurudur. Safrayı arttırır.
- Yumurtanın sarısı da beyazı da yaştır. Bu sebeple kanı arttırır.

- Süt ve yoğurdun tabiatları soğuk ve yaştır, balgamı arttırır.
- Tereyağı, sıcak ve yaştır. Sevdavî hastalıklara faydalı olarak bildirilmektedir.
- Yaş peynir, soğuk ve yaştır; balgamı arttırır. Tuzlu peynir, sıcak ve kurudur. Hıltları hararetlendirir, mideyi ısıtır, bedende safrayı da arttırır.
- İncir, sıcak ve yaştır ki onun yiyenin tabiatı ısınır ve şişmanlar.
- Üzüm, sıcak ve yaştır. Kuru üzümde rutubet daha azdır ancak mizacı sıcak olanların kanını yakar ve hararetlenir.
- Koruk, soğuk ve kurudur. Mide sıcak olursa oldukça faydalıdır ve kanı sakinleştirir.
- Hurmanın tabiatı sıcak ve yaştır, soğuk mideyi ısıtır. Fakat kişinin mizacı sıcaksa iyi gelmez çünkü kanı hararetlendirip uyuz ve çıbanlar getirir.
- Tatlı dut, sıcak ve yaş olur ki kana kötülük verir.
- Zerdalinin tabiatı soğuk ve yaş olur. Bu soğukluğu sebebiyle mideyi soğutur.
- Şeftali, soğuk ve yaştır. Midesi sıcak olanlar için faydalıdır ve balgamı arttırır.
- Ekşi nar, soğuk ve kurudur. Kandan kaynaklanan hafakanı giderir.
- Erik, soğuk ve yaştır; safrayı keser. Ancak soğukluğu sebebiyle mideye zarar verir ve onu kuvvetten düşürür.
- Kirazın ekşisi, soğuk ve kurudur. Safrayı keser ve harareti sakinleştirir.
- Zeytin, soğuk ve kurudur ki bu özelliğiyle sevdayı arttırır.
- Ceviz, sıcak ve kurudur, safrayı arttırır.
- Fındık, sıcaklığa ve kuruluğa yakındır; bu yüzden safrayı arttırır.

- Tatlı badem, sıcak olduğu için soğuk ve kuru olan dalaktaki tıkanıklıkları açar.
- Fıstık, sıcak ve kurudur. Soğuk ve yaş olan balgama ve balgamdan kaynaklanan öksürüğe iyidir.
- İğde, kuru ve soğuktur. Kuru ve soğuk olan mideye oldukça zararı vardır.
- Köknar içi, sıcak ve kurudur. Sıcak ve yaş olan böbreklere aynı özellikte olduğu için hararet getirir. Balgamı keser, safrayı arttırır.
- Keçiboynuzu, soğuk ve kuru olur. Soğuk ve kuru olan mideye zararlıdır.
- Karpuz, soğuk ve yaştır. Balgamı arttırıp safrayı keser.
- Hıyar ve acur, soğuk ve yaştır. Safrayı keser, balgamı arttırır, mideyi soğutur.
- Kabağın tabiatı soğuk ve yaştır. Balgamı arttırır ve safrayı keser.
- Arap mantarı yani domuz elması, soğuk ve yaştır. Bedendeki balgamı arttırır.
- Şekerin eskisi sıcak ve kurudur. Öksürüğe iyi gelir, balgamı keser ve tıkanıklıklarını açar.
- Bal, sıcak ve kurudur. Tıkanıklıkları açar, safrayı arttırır, balgamı keser ve kanı hararetlendirir.
- Çakşır otu, ortadadır ama yaşlığa meyli vardır. Bu sebeple safrayı daha fazla giderir.
- Marulun tabiatı soğuk ve yaştır. Kuru ve sıcak olan safrayı keser.
- Pazı, soğuk ve yaştır. Balgamı ve yeli arttırır.
- Kelem ve kerdiye yani lahana ve arpa, buğday karışımı sıcak ve kurudur. Balgamı keser.

- Semizotu, soğuk ve yaştır. Mide ve ciğerleri soğutur, safrayı bulunca keser.
- Tere otu ve hardal, sıcak ve kurudur. Balgamı keser, kanı hararetlendirir, bedendeki safrayı fazlasıyla arttırır.
- Kereviz, sıcak ve kurudur. Balgamı keser.
- Kişniş, soğuk ve kurudur. Çok yenilirse aklı harap eder, meniyi kurutur.
- Soğan, sıcak ve kurudur. Kanı hararetlendirir, safrayı arttırır, soğanın pişmemişi balgamı keser.
- Sarımsak, sıcak ve kurudur. Kanı hararetlendirir, safrayı arttırır.
- Yabani pırasa, sıcak ve kurudur. Buhar, kuru olduğu için beyne yabani pırasa yüzünden buhar çıkar.
- Turp, sıcak ve kurudur. Yoğundur ve balgamı keser.
- Havuç, sıcak ve yaş olduğundan kanı ortaya çıkarır.
- Kapari (gebre otu, kedi tırnağı, kabbar) sıcak ve kurudur. Balgamı kesip dalaktaki tıkanıklıkları açar.
- Dereotu, sıcak ve kurudur. Balgamı giderir, mideye zararlıdır, beyne kuruluğu yüzünden buhar çıkarır ve tabiat onunla sıcak olur.
- Cevavın arpa suyu ve bununla yapılan bir tür yemek özelliği ise soğuk ve yaştır. Sıcaklığa uygun görülür ki sıcak olan hıltları pişirir. Safrayı keser. Buhar kuru olduğu için, beyne buhar çıkmasını engeller. Mizacı soğuk olan kişilerin yelini arttırır ve o kişilere hayli zararı vardır.
- Kebap, büryan kebabı, kalye ve kavurmanın özelliği ise sıcak ve kurudur. Bu özelliğiyle balgamın suyunu çeker ve organı ısındırır.
- Keşkek, sıcak ve yaştır. Sıcak günlerde gıdanın özelliğinden dolayı sakınılmaktadır.
- Köfte, sıcak ve yaş olduğu için kanı ve meniyi arttırır.

- Sütlacın soğukluğa meyli vardır ki mide de soğuk olduğu için mideye indiğinde oturur.
- Eriştenin tabiatı soğuk ve yaşa yakındır. Sıcaklığın baskın olduğu hastalıklarda hemen erişte verilmelidir. Soğuk hastalıklara ya da mizacı soğuğa yakın olanlara verilmemelidir çünkü eriştenin sıcak mizaçlılara ilaç olduğu belirtilir. Tutmaç yemeği de erişteyle aynı özelliklere sahip olarak verilmekte ve tedavi edeceği rahatsızlıklar da aynı doğrultuda gösterilmektedir.
- Kuru et, sıcak ve kurudur. Balgamı bulursa keser ve cismi kurutur.
- Sirke, soğuk ve kurudur. Kanı sakinleştirir, sevdaya zararlıdır, cismi kurutur, sinirlere zararı vardır, mizacı soğuk olanlara zararlıdır.
- Pekmez, sıcak ve kurudur. Kanı hararetlendirir ve soğuk mizaca oldukça faydalıdır.
- İbrişim yani ipek iplik, birinci derecede sıcak ve kurudur. Beyne kuvvet verir.
- Karabaş otu ki karabörklü olarak da anılan bu bitki, birinci derecede sıcak ve ikinci derecede kurudur. Balgamı keser.
- Bağboğan yani eftimon, üçüncü derecede sıcak ve kurudur. Safravî olanlara zarar verir ve beyni arıtır.
- Anason, sıcak ve kurudur. Balgamı kesip yelleri tahlil eder.
- Afyon, dördüncü derecede soğuk ve kurudur. Aklı harap eder.
- Menekşe, birinci derecede soğuk ve yaştır. Safrayı ishal eder.
- Hindistan cevizi ikinci derecede sıcak ve kurudur. Gözü kurutur ve soğuk ciğere faydası vardır.
- Tarçın, üçüncü derecede sıcak ve kurudur. Balgamı keser.
- Eğir otu, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Balgamı keser.

- Zencefil, üçüncü derecede sıcak ve ikinci derecede kurudur. Balgamı keser ve soğuk mideye faydalıdır.
- Ebucehil karpuzuna kara düglegi de denilir. En iyisinin de Hicazî olandır, diye açıklanır. Üçüncü derecede sıcak ve ikinci derecede kurudur. Balgamı kuvvetle ishal eder, beyni arıtır.
- Tebeşir, ikinci derecede soğuk ve üçüncü derecede kuru olur, bu özelliğiyle mideyi soğutur.
- Kafûr, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Mideyi zayıflatır, hızlandırır, gövdeyi soğutur.
- Kimyon, ikinci derecede sıcak ve üçüncü derecede kurudur. Safranın özelliğinde olduğu için benzi sarartır.
- Sığırdili bitkisinin tabiatı ölçülüdür ancak sıcaklığa meyli vardır. Sıcaklığa meyli olduğu için soğuk olan sevdayı giderir.
- Sakız ağacının reçinesi sıcak ve kurudur, sıcaklığıyla soğuk olan mideyi kuvvetlendirir.
- Tuz, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Soğuk ve yaş olan balgamı arıtır, çok fazla kullanılırsa kanı hararetlendirir ve akciğere zarar verir.
- Misk, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Beyindeki tıkanıklıkları giderir.
- Nilüfer, ikinci derecede soğuk ve yaştır. Safradan kaynaklanan ağrıları giderir. Sıcaktan olan öksürüğe oldukça faydalıdır. Onun şarabı, yaprağından yapılır ve safraya meyleder.
- İtboğan yani güz çiğdemi, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Balgamı ishal eder ve soğuk olan eklem ağrılarını def edici en iyi nesne olarak açıklanır. Kuruluğu nedeniyle sevda hıltının organı olan mideye zararı vardır.
- Sinameki, birinci derecede sıcak ve kurudur ki balgamı bedenden sürer.

- Meyan kökü, ölçülüdür; sıcaklık ve yaşlığa meyli vardır. Bu sebeple akciğeri arıtır.
- Biber, üçüncü derecenin sonunda sıcak ve kurudur. Yeli tahlil edip balgamı keser. Kanı oldukça kızdırıp hararetlendirir.
- Sabır otu, ikinci derecede sıcak ve kurudur ki iyisi sarı olarak belirtilir. Balgamı beyinden safrayla sürer.
- Karanfil, ikinci dercede sıcak ve kurudur. Beyne faydalıdır. Hararetlenen balgamı safrayla ishal eder.
- Rezene, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Mizacı soğuk olanlara faydalı olarak açıklanır.
- Ravend-i çini, karabuğdaygillerden bir bitkinin köküdür, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Sıcaklığıyla soğuk mideye kuvvet verir, balgamı da safrayla ishal eder.
- Şahterec, birinci derecede soğuk, ikinci derecede kurudur. Kanı saflaştırır, hararetlenmiş sevdayı ishal eder. Kaşıntı ve uyuz kandan kaynaklandığı için ishal eder.
- Türbit otu, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Balgamı safrayla ishal eder.
- Katranköpüğü yani çayır mantarı birinci derecede sıcak, ikinci derecede kurudur. Balgamı bedenden sürmek için oldukça faydalıdır.

Mürekkeb yani iki şeyin birleşimi olan gıdalar da ve bunların içinde ilaç terkipleri bulunan ecza kitabı da açıklanır. Bu kitabın acemiler için terkip edildiği de belirtilir. "Itrıfîl-i Sagîrün Menfa'atin Bildürür" başlığıyla küçük hazmettiricilerden bahseder. Bire bir fiziki özellikleri verilmese de deva olabileceği belirtilen rahatsızlıklardan bu hazmettiricilerin tabiatı anlaşılmaktadır. Beynin soğuk balgamlarını çektiğinin belirtilmesi bu hazmettiricinin sıcak olduğunu bildirir. Birçok hastalığa da çare olarak söylenirken değişken bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine değişken bir başka macun, felasifedir. Balgamı kesmesi özelliğiyle sıcak ve kuru olmalıdır. Karışımındaki Hindistan cevizi (sıcak ve kuru), rezene (kuru ve sıcak),

zencefil (kuru ve sıcak), tarçın (kuru ve sıcak), uzun biber (kuru ve sıcak) ve bal (kuru ve sıcak) yüzünden macun kuru ve sıcak ağırlıktadır. Aynı zamanda bu macunun soğuktan kaynaklanan eklem ağrılarını da giderdiği belirtilmektedir.[228]

"Sıfat-ı Hab ki Safrâ Giderür" başlığıyla safrayı bedenden süren bir terkip verilmektedir. Bu terkibe göre sıcak ve kuru olan safrayı soğuk ve yaş ilaçlar sürebilir. Nitekim terkipte bulunan menekşe (soğuk ve yaş) ve gül (soğuk ve yaş) teoriye uyum sağlar.

"Sıfat-ı Hab ki Balgam Giderür" başlığıyla balgamı bedenden süren ilaç terkibi açıklanır. Balgam soğuk ve yaştır ki tedavisi teoriye göre sıcak ve kuru ilaçlarla mümkündür. Uyumlu olarak verilen ilaç terkibinde ise sıcak ve kuru ilaçlar şunlardır: Türbit otu, zencefil, Ebucehil karpuzu, bal, badem yağı, rezene, eğir otu, şeker ve karabaş otudur.

"Sıfat-ı Hab ki Sevdâyı Giderür" başlığında kuru ve soğuk olan sevdanın bedenden sürülmesi için teoriye göre sıcak ve yaş ilaçlara ihtiyacı vardır ki eserdeki terkipte buna uyum sağlayanlar şunlardır: Şeker ve hatmi.

Kâfurdan yapılan yassı tebeşir tabletleri kanı kesip hararetten olan hastalıklara iyi geldiği için terkibin içinde soğuk ve kuru ilaçlar olması gerekir. Verilen terkipte uyum sağlayanlar ise kâfur, kızıl gülün kuru yaprağı ve tebeşirdir.

Kuzukulağıyla yapılan tebeşir tabletleri ise safrayı sakinleştirici ve sıcaklığı giderici özelliğiyle verilmektedir. Bu bilgiden yola çıkılarak soğuk ve yaş ilaçlara ihtiyaç duyulmaktadır. Verilen terkipte uyum sağlayan tek bir ilaç vardır ki o da ekşi nar suyudur.

Eserin üçüncü bölümünü hastalıkların sebepleri, alametleri ve bu hastalıklara verilecek olan ilaçlardan oluşur. Baş ağrısının sebeplerinin beyinde hararetin galip olması, uykusuzluk, beynin hararetten daralması, başın sıcak olması ve gözün kızıl olmasından kaynaklandığı belirtilir. Bu sebeplerden yola çıkılarak baş ağrısının hararet yüzünden gerçekleştiği genellemesi yapılabilir. Tedavisi de soğutucu ilaçlarla yapılmalıdır. Eserde verilen bu tedavi de teori tablosuna uyumludur. Hastanın akarsu

[228] Habbü's- sabr yani sabır hapı bütün organları safra ve balgamdan arttığı belirtilerek değişken bir özellik göstermektedir.

yanına oturması tembihlenir. Sözü edilen şerbetlerden Hint hurması, limon, nilüfer, erik, kuzukulağı, menekşe ve sirkengübin uygun soğutuculardır. Safrayı kesici, ekşi ve doygun duruma getiricilerin verilmesi gerektiği bildirilir. Hastalığa uygun gıdalar sıralanırken teori tablosuna tam uyum sağlanmıştır. Semizotu, ıspanak, erik, cevav, limon suyu, koruk suyu ve koyun eti soğutucu gıdalardır. Yemişlerden de ekşi nar, ekşi dut, armut, ekşi erik, marul ve hıyar soğutucu özelliğe sahiptir. Baş ağrısı için kokular da tavsiye edilmiştir. Gül yağı, gül suyu ve sirke de soğutucudur.

Beyne soğukluğun galip olması açıklanırken baş ağrısının çeşitlerinden biri olarak verilir. Bu hastalıkta sıcağın iyi geldiği ve soğuktan zarar görüleceği açıklanır. Alametlerinde beden güçsüzleşir, zihin karışır ve beyin içinde soğukluk hissedilir. Çaresi sıcak ve kuru olan karabaş otunda aranır ki teoriye uyumludur. Gıdalardan yumurta sarısı, kuşkonmaz, nohut suyu ve zeytin ısıtıcı özellikleriyle uyumludur. Kokulardan da sıcak ve kuru olan karanfil tedaviye cevap verebilir.

Beyne kuruluğun galip olması, baş ağrısının bir çeşididir. Alametlerinde beynin içi kurur ve uykusuzluk vardır. Hastalarına yaş meyvelerden fayda sağlanır. İlaçları nilüfer şarabı, cevav ve menekşe şerbetidir. Üçü de rutubetlendirici olduğundan tedaviye uyumludur. Gıdalardan rutubetlendirici olan koyun eti, tavuk ve piliç çorbası, ıspanak ve erişte tavsiye edilir. Başa sürülmek için rutubetlendirici menekşe ve nilüfer seçilir. Burna üflemek için yine rutubetlendiricilerden menekşe ve kabak yağı teoriye uyumlu bir şekilde tavsiye edilmektedir.

Beyne kanın galip olmasında baş ağırlaşır, dil sıcak olur, uyku gelir, başta sancılar olur, yüz ve göz kızıllaşır, damarlar dolu dolu olur. Çaresi ise baş damarlarından kan almaktır ki kan baskınlığında hacamat sıkça başvurulan bir yöntemdir. Ete perhiz verilir çünkü et de kan gibi sıcak ve yaştır. Kanı arttıran gıdalardan uzak durulması tembihlenir, soğuk ve kuru olan kâfurun koklatılması uygun görülür. Soğuk ve yaş olan cevavın soğutucu özelliğinden dolayı yenmesi tavsiye edilir.

Beyne safranın galip olmasında burundan akan su sıcak ve sarı olur, uykusuzluk çeker, beyni sıcak olur, yüzü ve gözü sarı olur, başta sancıları olur. Bu sebeplere dayanarak hararetten ortaya çıkan bir hastalık olduğu görülmekte ve çaresi soğutucu ilaçlarda aranmalıdır. Eserde de hararetten olan baş ağrısına verilebilecek ilaçların bu

rahatsızlığa da iyi geldiği böylece safrayı ishal edip baş ağrısının giderilebileceği anlatılır.

Balgamın galibiyetinde baş ağırlaşır, beyin üşür, uyku gelir ve hastalıklar uzun sürer. Soğukluktan olan baş ağrısı için en iyi çözümün balgamı şerbetlerle pişirip ishal etmek olarak açıklanır. Etlerden sakınılması istenir ki etlerin çoğu balgamla aynı özellikte yani soğuk ve yaştır.

Beyne sevdanın galibiyetinde hem alametleri hem de tedavisi teoriye uyumludur. Hastanın bu durumda yüzünün ve gözünün rengi kararır, beyni kuru olur, kötü fikirlere kapılır. Kuruluktan olan hastalığın tedavisinin bu rahatsızlık için de geçerli olduğu belirtilir.

Beyinde yel olmasını balgam baskınlığına bağlar ve balgamla ilgili baş ağrısına uygulanacak tedaviyi bu rahatsızlığa da tavsiye eder. Her gece yatmadan önce bir dirhem anason (kuru ve sıcak) ve bir dirhem sakız (kuru ve sıcak) alınması önerilir.

"Sersâm 'İlletinün Esbâbın ve 'Alâmetin ve 'İlâcın Bildürür" başlığında menenjit -ki ona sıcak verem denir- hastalığının sebepleri ve tedavisi açıklanır. Menenjit hastalığı safranın ya da kanın beyne galip olmasından kaynaklanır. Her ikisinin de ortak özelliği harareti olduğundan beyinde hararetin olması denilebilir. Beyne kan galip olursa alametleri; yüz ve dil kızıl olur, uzuvlardaki her damar dolu dolu olur, burundan katre katre kan akar, gözleri oldukça yaşarır. Beyne safra hâkim olursa uykusuzluk olur, delirme gerçekleşebilir, hemen sinirlenir, hareket etmesi savaş eder gibi olur, safra yüzünden yüzü ve gözü sarı olur. Kanın galibiyetinde tedavi ise hemen baştaki damarlardan hacamat yapmak olarak anlatılır. Soğuğa meyleden hastaların yemeğine haşhaş katılmaması tembihlenir ki haşhaş soğuk ve kurudur. Soğuk mizaçlı hastaların elleri ve ayakları sıcak ve kuru olan tuzla ovulmalıdır ya da ayakları sıcak suya koyulmalıdır.

Kara sevda yani mâlîhûlyâ, sevdanın beyne galip olmasıyla ortaya çıkan bir hastalık olarak belirtilmektedir. Ya da beyne kanın galibiyetiyle ortaya çıkar. Bu durumda hemen baş damarlarının bulunduğu kolundan kan almak gerekir. Bu hastalara her gün soğutucu cevav yemeği verilmelidir. Eserde sevdanın baskınlığından ziyade kan baskınlığı için tedavi yolu anlatılmaktadır. Soğutucu olmaları yönüyle uyumlu kabul edilebilecek gıdaları ise latfi ve semiz koyun eti, ıspanak, erişte, erik, nar suyu, acur,

karpuz, zerdali, elma ve armut olarak sıralar. Başa sürülecek yağlar da soğutuculardan seçilir. Öyle ki menekşe ve kabak yağı tavsiye edilir.

Seher yani uykusuzluk rahatsızlığının beyinde yalnız kuruluk ya da kuruluk ve hararetin hâkim olmasından kaynaklandığını belirtir. Bu rahatsızlığın teoriye göre tedavisi de soğuk ve yaş ilaçlarla yapılmalıdır ki eserde de soğuk ve yaş olan nilüfer şerbeti, menekşe şerbeti ve cevav tavsiye edilir.

Çocukluk dönemindeki havalenin sebebini safranın baskınlığı olarak açıklar. Bu durumda soğuk ve yaş ilaçlarla safra ishal edilmelidir. İlaç terkibinde de soğutucu ve rutubetlendirici birçok bileşene yer verilir: Menekşe şerbeti, limon şerbeti, nilüfer şarabı, erik şerbeti, kuzukulağı şarabı, meyan kökü ve değişken özelliklere sahip Basra balı.

Göz rahatsızlıklarında sebep safra baskınlığı olursa tedavisi zıddıyla yani soğuk ve yaş ilaçlarla yapılmalıdır. Eser de bu doğrultuda soğuk ve yaş olan erik şerbeti, menekşe macunu, yumurta, cevav, menekşe, nilüfer ve erişteyi tedavi olarak vermektedir. Yine göz ağrısında baskın olan hıltın soğukluğunda inen nesnenin de soğuk olduğu belirtilir. Bu açıklama ışığında ısıtıcı tedavi uygulanmalıdır. Karabaş otu sıcak ve kuru), bal veya şeker (sıcak ve kuru) ve cevav (sıcak ve yaş) uygundur. Soğuk olan balgamın ishal edilip kişinin sıcak tutulması önerilir. Bu rahatsızlıkta ısıtıcı olan kokulardan çörek otu, misk, anber tavsiye edilir. Soğuk suya perhiz verilirken sıcak hamam da tavsiyeler arasındadır.

Kulak ağrısı, soğuktan kaynaklanır. Bu sebeple ısıtıcı ilaçlar kullanılmalıdır. Tedavi de karabaş otu (sıcak ve kuru), şeker veya bal (sıcak ve kuru) verilmektedir. Sıcak ve kuru olan acı badem yağının kulağa damlatılması, beynin müshille balgamdan arıtılması, sıcak ve yaş olan etlerden yenmemesi tavsiye edilir.

Pamukçuk hastalığında kızıl kabarcıklar çıkar. Bu hastalık kan hıltının baskınlığından kaynaklanır. Bu sebeple aorttan ya da enseden hacamat yapılması söylenir. Kan sıcak ve yaş olduğu için soğuk ve kuru ilaçlarla tedavi yapılması gerekir. Sirke içinde bekletilen sumak ve yabani nar çiçeği, soğuk ve kurudur ki bunlarla gargara yapılması önerilir. Eğer bu hastalık kara olup ağrılıysa sevdadan kaynaklanır ki sevdayı ishal etmek gerekir. Çok sıcak olursa safradan kaynaklanır ve safrayı ishal etmek

gerekir. Pamukçuk beyaz olup ağrısı az ise balgamdan kaynaklanır ve balgamı ishal etmek gerekir.

Dişlerin dibinin kanaması durumunda kan baskınlığı sebep olarak gösterilir. Zıddı tedavi ile soğuk ve kuru olan sumak ve gül tomurcuğuyla gargara önerilir.

Diş ağrısının hararetten gerçekleşmesi durumunda yapılması gerekenler tek tek anlatılır. Soğuk suyu ağza alınmalı, şah damarından hacamat yapılmalı, safra ishal edilmelidir. Soğuk ve kuru olan yabani nar çiçeği, gül tomurcuğu ve sumağın sürülmesi gerektiği belirtilir. Perhiz de sıcak suyun ağza alınmasıyla verilir. Diş ağrısının soğuktan gerçekleşmesi durumunda perhiz olarak ağza soğuk su almak verilir. Sıcak su ile gargara yapılmalıdır. Balgamın galibiyetinde balgam ishal edilip bedenden sürülmelidir. Sıcak ve kuru olan zeytin kaynatılıp gargara yapılmalıdır. Sıcak yumurta sarısının ağızda tutulması söylenir. Soğukluktan kaynaklanan diş ağrısına tavsiye edilen gargara da ısıtıcı özelliklere sahip ilaç terkibinde oluşmaktadır. Sıcak ve kuru olan anason, zencefil ve bal ile yapılmalıdır. Et yemeklerine rutubetlendirici özelliğiyle perhiz verilmiştir.

Dilin şişmesi kan baskınlığından kaynaklanırsa hastalığı tedavi için soğuk ve kuru ilaçlar verilmelidir. Bu sebeple eserde soğuk ve kuru olan dut şarabı, ekşi elma, ekşi nar suyu ve sumak suyuyla gargara yapılması önerilir. Yine kan baskınlığında sıkça başvurulan hacamat yöntemi de tavsiyeler arasındadır. Eğer dilin şişmesi safradan kaynaklanırsa dil sarı ve sıcak olur, ağrısı da fazla olur. Bu durumda safra derhal ishal edilmelidir. Balgamdan kaynaklanırsa rengi beyaz olur ve ağzı açık kalır. Balgam ishal edilmeli ve sıcak macun verilmelidir. Sevdadan kaynaklanırsa dil siyah ve kuru olur. Sevda ishal edilerek bedenden sürülmelidir.

Mâşerâ yani yüzde çıkan bir çeşit kan çıbanı, sıcak bir veremdir. Safrayla ilgilidir ve kandan tutar. Yüzün rengi oldukça kızıl olur, gövde hararetlenir. Kan baskınlığı olduğu için iki baldırdan hacamat ile kan alınmalıdır. Aynı zamanda safra da ishal edilmelidir. Hararetten kaynaklanan bir rahatsızlık olduğu için kuru ve soğuk olan gül suyu ve kâfur yüze sürülmelidir.

Yanak ve çene şişmesi de safrayla ilgili kandan olur. Alametleri ise hastanın rengi kızıl olur ve ağrısı fazladır. İlacı da hemen baştan kan alınmalıdır, kuru ve soğuk olan taze gül şerbeti ve menekşe şerbetinden içirilmelidir. Gül (soğuk ve kuru) ve

tebeşiri (soğuk ve kuru), sirke (soğuk ve kuru) içinde kaynatıp gargara yapmak gerekir. Balgamdan kaynaklanan şişliklerde ise rengi beyaz olur, ağrısı azdır hatta ağrı olmayabilir de. Soğukluktan olan gargara bu rahatsızlığa da tavsiye edilir.

Boğaz ve gırtlak iltihabı kandan olursa alametleri dil kızıl olur ve hastalık süreci ağrılı olur. Safradan olursa ağzın tadı acı olur, balgamdan kaynaklanırsa ağzın tadı yarı tuzlu olur. Teori tablosuna göre tatlar uyum sağlamaktadır.

Nefes darlığının daha çok soğukluktan ya da yoğun balgamdan kaynaklandığı belirtilmektedir. Bu açıdan tedavisi sıcak ve kuru ilaçlarla yapılmalıdır. İlaç terkibinde şeker, bal, rezene ve sakız verilmektedir. Eğer bu rahatsızlık kuruluktan ya da sevdadan olursa ekşilerden perhiz verilir.

Ses kısıklığının kuruluk ya da hararet olması durumunda cevav (soğuk ve yaş), menekşe şerbeti (soğuk ve yaş) ve ıspanak (soğuk ve yaş) verilmesi teoriye uyum sağlamaktadır. Eğer soğukluktan ve balgamdan olursa sıcak ve kuru olan bal tavsiye edilir.

Hafakan yani kalp sıkışmasında hararet galip olursa soğutucu ilaçlar verilmelidir ki eserde taze gül şerbeti, nilüfer şerbeti ve elma şarabı teoriye uygundur. Koklatılması için de gül, menekşe, nilüfer ve kâfur verilmektedir. Kan galip olursa kan aldırılmalıdır. Safranın galibiyetinde erik suyu (soğuk ve yaş) ve semiz otu (soğuk ve yaş) önerilir. Eğer soğukluk galip olursa sıcak nesneler faydalıdır. Faydalı gelen ilaç terkibi ise sıcak ve kuru özelliklere sahip misk, reyhan, karanfil, safran, anber, öd ağacı, turunç kabuğu, turunç yaprağı, tarçın, bal ve fıstık tavsiye edilir. Eğer balgamdan kaynaklanırsa sıcak ve kuru olan misk macunu yedirilmesi önerilir.

Mide ağrısının sebebi hararetin galip olmasıdır. Bu durumda teoriye göre soğutucu ilaçlarla tedavi edilmelidir. Bu doğrultuda tavsiye edilen koruk ve elma şarabı, limon şarabı, taze gül şerbeti, kuzukulağı otu şerbeti, kâfurla yapılan tebeşir hapları soğuk suyla verilmelidir. Yine sumak, elma, armut, ayva ve marul yenilirse faydalı olarak bildirilir. Eğer rutubet galip olursa kurutucu ilaçlara başvurulmalıdır. Bu sebeple rezene tohumu, öd ağacı, anason, sakız, turunç kabuğu, büryan, zencefil, karanfil, safran ve kuru gül teoriye uyumlu olarak tavsiye edilmektedir. Balgam ve yel oluşturan soğuk gıdalardan perhizi istenmektedir. Eğer mide ağrısında safra galip olursa hastanın ağzı acı olur. Sevda galip olursa yemekler midede ekşir ve müshille sevdayı gidermek

gerekir. Balgam galip olursa hastanın kustuğu balgam olur ve benzi beyaz olur. Bunun ilacı olarak soğukluktan olan ağrıya önerilen ilaçlarla tedbirde bulmak gerekir. Rezene tohumu, kereviz tohumu, turunç kabuğu, kuru gül, biber, anason, öd ağacı, sakız ve zencefille yapılan tedavi teoriye uygundur.

Hazmın zayıflığı daha çok soğukluk ve rutubetten olur. Bu doğrultuda sıcak ve kuru olan karanfil ve sakız çiğnenmesi tavsiye edilir.

Susuzluğun sebebi de kalp, akciğer, göğüs ya da midedeki hararetten kaynaklanmaktadır. Bu bilgiye göre soğutucu ilaçlar kullanılmalıdır. Tavsiye edilen soğutucular da semizotu, tebeşir, soğuk şerbetler, limon şerbeti, nilüfer şerbeti, hıyar, acur, karpuz suyu, zerdali, kabak, marul ve demir hindi uygun olarak verilmektedir. Eğer tuzlu balgamdan kaynaklanırsa müshille balgamı gidermek gerekir, kuru ve sıcak olan bal suyu anasonla içirilmelidir.

İshalin sebepleri ve tedavisi açıklanırken safradan kaynaklanan ishal için soğuk ve yaş olan taze gül şerbeti tavsiye edilmektedir. Eğer ishal soğuktan olursa ısıtıcı ilaçlar verilmelidir. Eserde bu ısıtıcılara örnek olarak sakız, tarçın, karanfil, kavrulmuş anason, kimyon, öd ağacı, kuru peynir ve kavrulmuş kimyon verilmektedir.

Basur, sevdayla ilgili kandan oluşur. Soğuk ve kuru olan kara helile ve gül yağı verilmesi uygundur. Sevda içinse sıcak ve yaş olan erişte ve susam yağı uygundur.

Karın burulması, soğukluktan kaynaklanır ki sıcak otlar ve sıcak macunlarla tedavi edilmelidir. Sakız, anason, öd, rezene tohumu, kereviz ve eğir otu sıcak ve kuru olduğu için tedaviye uyum sağlar.

Dalak şişmesinin asıl sebebi olarak sevda baskınlığı belirtilmektedir, sevdayla aynı özellikte olan gıdalardan perhiz edilmesi tembihlenmektedir. Sevdayı arttırıcı bu gıdalardan mercimek, teoriye uyum sağlamaktadır.

Karındaki solucan ya da ufak kurt, pişmiş balgamdan kaynaklı olarak gösterilmektedir. Bu bilgiyle rahatsızlığın tedavisi sıcak ve kuru gıdalarla yapılmalıdır. Anason, karanfil, Hindistan cevizi, ceviz içi, yavşan yani pelin otu yedirilmesi önerilir. Balgamı gidermenin önemi ve balgamı arttıran yiyeceklerden uzak durulması açıklanır.

Prostat ve idrar zorluğunda hastalık daha çok soğukluktan gerçekleşir. Tedavi olarak da ısıtıcı gıda ve şerbetlere başvurulur. Anason, rezene tohumu, kimyon, kereviz tohumu, şeker ve balla içirilir. Yine ısıtıcılardan soğan ve sarımsak da tavsiyeler içinde yer alır. Eğer bu hastalık hararetten olursa ilacını soğutuculardan belirleyerek karpuz suyu, hıyar ve karpuz tohumlarının öz suyu ve marul verilmelidir.

Safrayla ilgili hummada hasta; kuruluk yüzünden susuzluk çeker, hararetlenir, ağzı acı olur, dili sararır. Eğer kan galip olursa şerbetlerden soğutucu olan nilüfer şerbeti ve karpuz suyu uygundur. Semizotunun öz suyu, hıyar ve kabak tohumlarının öz suyu, limon şerbeti, menekşe şerbeti, erik şerbeti, nilüfer şarabı, kuzukulağı otu şerbeti de tavsiye edilen soğutuculardandır. Eğer hummada hararet çok olursa karaciğer ve kalbin üzerine soğutuculardan hindiba, hıyar, gül suyu sirkeyle bekletilmelidir. Soğuk tohumların öz suyunu ki bunlar hıyar tohumu, semizotu tohumunun kabı, karpuz suyu olarak açıklanır tebeşirle içirmek gerekir. Ayrıca bu hastaların mekânı soğuk suyla sulanmalı, akarsu yanına oturtulmalıdır. Elma, armut, hıyar, menekşe, taze gül, nilüfer, gül suyu, sirke, kâfur ve ayva gibi soğutucular koklatılmalıdır. Eğer humma yirmi güne dek gitmezse kuzukulağı otu, kâfurla yapılan tebeşir tabletleri hindiba kökünün şerbetiyle içirilmelidir.

Şişlerin ve sivilcelerin sebebi kandan olursa hastanın rengi kızıl olur, hararetlenir, rengi belirginleşir ve ağrısı da artar. Safradan olursa bedenin sıcaklığı çok kuvvetli olur ve rengi sarı olur. Eğer kan galip olursa hacamat ile kan aldırmak gerekir. Safra galip olursa safrayı ishal etmek gerekir. Soğutucu şerbetlerden içirilmelidir. Bunlar nilüfer şarabı, taze gül şerbeti, limon şarabı, ıspanak yemeği ve semizotudur.

Veba, çok sıcak bir veremdir. Sivilceler veba günleri olunca ateş gibi görünüp hararetlendirir ve çok eziyet çektirir. Bu sebeple humma belirlendiğinde hemen kan alınması önerilmektedir. Hastanın hararetini gidermek için soğutucu ilaçlar verilmelidir. Eserde tavsiye edilenler ise tatlı nar şarabı, taze gül şerbeti, sirkengübin, gül suyu, cevav, semizotu, ekşi nar suyu ve limon suyudur. Kalbi üzerine gül suyu, sandal, Ermeni kili koyulabilir. Yine gül suyu, gül, kâfur ve sirke koklatılabilir. Kuzukulağı otu tableti, kâfurdan yapılmış tabletler ve Ermeni kili içirilebilir.

Balgamdan kaynaklanan veremde ise hastanın bedenindeki sıcaklık az olur. Balgamı önce pişirip müshille arındırmak gerekir. Soğuk nesnelerden perhiz edilmesi

istenir ki balgam da soğuktur ve bunlar balgamı arttırır. Yine soğuk sudan perhiz ettirilmektedir.

Sevdayla ilgili veremde alametler sıralanırken hastanın rengi kara olur. İlacı ise sevdayı müshille arındırmaktır. Hastaya rutubetlendirici gıdaların ve şerbetlerin verilmesi gerektiği söylenir. Sevda yapan nesnelere perhiz edilmelidir. Rutubetli hamama gidilmeli, susam ve tereyağı gibi sıcak ve yaş tabiatlıların bedene sürülmesi gerekir.

Şişler ve urların sebebi sıcak veremdendir ve kan alınmalıdır. Cevav, ıspanak, semizotu ve sirke gibi soğutucular bu rahatsızlığa tedaviye uygun olarak ele alınmıştır.

Şarâ yani kurdeşen, safravî kanın buharından olursa hastanın bedeni sıcak olur, rengi kızıl olur ve rahatsızlığı gündüzleri artar. Hemen kan aldırılmalı; nar suyu, sirke, kâfurdan yapılmış tebeşir tabletleri ve sumak yemeği gibi soğutucular verilmelidir. Eğer kurdeşen, balgamın buharından gerçekleşirse hastanın rengi beyazlığa meyillidir. Balgamı ishal etmek gerekir ki besinlerden kereviz uygun olarak verilmektedir.

Kabarcık biçiminde çıkan bir cilt hastalığı olan cemre, hararetlenmiş safradan kaynaklanır. Bu sebeple soğutucular hastalığa fayda sağlamaktadır. Eserde de tedavi bu yönde belirlenmektedir. Nilüfer şerbeti, erik şerbeti, erik suyu, karpuz suyu, hıyar suyu, cevav, gül suyu, kişniş suyu uygun olan soğutuculardandır.

Kızamık ve çiçek hastalığı, kanın kaynayıp harekete geçmesinden ve safradan meydana gelmektedir. Ancak eserde bunlardan daha çok hararetten meydana geldiği bildirilmektedir. Erkeklerde ve erkek çocuklarında ilkbaharın sıcak günlerinde meydana geldiği de açıklanır. Bu alametler doğrultusunda soğutucu ilaçlar kullanılmalıdır. Nilüfer şarabı, hindiba şarabı, ayva çekirdeği suyu, nilüfer, semizotu, karpuz suyu, hıyar ve kabağın suyu ateşin galibiyetinde kullanılması önerilen soğutuculardandır.

Kara bahak ki bu hastalıkta beden ben ben gövdeye düşer ve ovulduğunda kepek gibi nesneler dökülür. Sevdadan kaynaklanır. Sevda, kuru ve soğuk olduğu için hasta rutubetli hamama girilmeli, yaş yiyeceklerden ve gıdalardan verilmelidir. Sevda arttıran gıdalardan sakınılmalıdır.

Kûbâ yani temre bedende sevda hıltının baskınlığı sonucunda ortaya çıkar. Bu hastalık cüzzamın öncesi kabul edilir ki umursamamak felaket getirir. Tedavisi kan

aldırmak ve sevdayı müshille gidermektir. Isıtıcılardan badem yağı, tereyağı, kaz yağı sürüp hamama girilmesi tembihlenir. Yine bu hastalıkta rutubetlendiren nesnelerden çokça kullanlmalı, tereyağından bolca yenmelidir.

Gövdede ateşin hararetlenmesi kanın galibiyetinden olur ki hemen kan alınmalı ya da baldırından hacamat edilmelidir. Kâfur gibi kan kesici, kuru ve soğuk bir ilaç uygun olarak verilmektedir.

1. 2. Müfîd'de Ahlât-ı Erbaayı Desteklemeyen Bilgiler

Hıltların tabiatları anlatılırken "Sevdânun Tabî'atın Bildürür" başlığında bir farklılık göze çarpar. Sevdanın tadı ekşidir ki aynı tat hıltın yükselmesine neden olur. Ancak eserde tuzlu nesnelerden ortaya çıktığı söylenmekte, yine başka bir farklılık olarak acı nesnelerin -ki sarımsak ve soğan gibi- sevdayı arttırdığı belirtilmektedir.

Yemek yeme tedbirleri açıklanırken tatlarla ilgili teori tablosuna göre fiziki özellik bakımından zıt kabul edilenler, tat bakımından da zıt olarak ele alınmıştır. Tatlının ekşiyi, ekşinin de tatlıyı giderdiği belirtilir. Ancak tat bakımından zıtlık acı-tatlı, tuzlu ve ekşi biçimindedir. Ayrıca balgamî mizaçlılar için tavsiye edilen şalgam sıcak ve yaş, havuç da yaş özelliğe sahip olduğu için tedaviye uygun değildir.

Kış, balgam hıltının mevsimi olduğu için soğuk ve yaştır. "Kış Faslınun Tedbîrin Bildürür" başlığında erişte tavsiye edilir fakat erişte tabiatı gereği soğuk ve yaştır.

"Mu'âlecelerün Tedbîrin Bildürür" başlığıyla ilaçların kullanımı tek tek açıklanır. Ancak teori tablosuna uyumsuz birçok bilgiyi de içermektedir. Safra galibiyetinde doyurucu ekşilerden yenmesi tembihlenir ki safra acıdır ve zıddı tatlıdır. Yine safra galibiyetinde haşlama meyveler tavsiye edilir ki bunlar: Kabuğu soyulmuş hatmi (sıcak ve yaş), sarı helile kabuğu (soğuk ve kuru), yarı dövülmüş sinameki (sıcak-kuru), kızıl gül yaprağı (soğuk ve kuru) uyumsuzdur. Etkisinin daha sağlam olması için başka bir tedavi daha tavsiye edilir fakat karışımdaki ilaçların hiçbiri teoriye uyumlu değildir. Bunlardan sabah erken vakitte alınması tembihlenen mahmude (sıcak ve kuru), bir tutam taze rezene (sıcak ve kuru), kabuğu soyulmuş hatmi(sıcak-yaş) ve şeker (sıcak

ve kuru) fiziki özellikleri gereği safra baskınlığının tedavisi olamaz. Bundan başka kabuğu soyulmuş meyan kökü (sıcak ve yaş) ve meyan kökünün üzerine süzülüp içirilmesi söylenen şeker (sıcak ve kuru) de uyumsuzdur.

İlaçların tedbirinde balgam baskınlığı için önerilen sıcak ve yaş olan kızıl üzüm uyumsuzdur. Balgam giderici olarak verilen bir diğer karışım da aynı fiziki özelliklere sahip yani soğuk ve yaş olan taze gül şerbeti ve elma şarabı da uyum sağlayamamaktadır. Yiyeceklerde ise soğuk ve kuru olan limon tedavi için teoriye uyumsuzdur.

Sevda, soğuk ve kurudur ki tedavisi sıcak ve yaş ilaçlarla sağlanmalıdır. Ancak sevda baskınlığı için eserde uygulanan tedavi yöntemlerinden helile (soğuk ve kuru), ravend-i çini (sıcak ve kuru), Ermeni taşı (soğuk ve kuru), şahterec şarabı (soğuk ve kuru), limon şerbeti (soğuk ve kuru) ve nilüfer (soğuk ve yaş) gıda olarak tavsiye edilmesine rağmen teoriye uyum sağlamaz.

"Mu'âleceleri ve Mu'âlecelerün Korkulusın ve Korkusuzın Bildürür" başlığındaki uyumsuzluk ahlât-ı erbaa teorisinin haricinde uygulanan başka bir tedavidir. Mikropları daha da arttıran hatta daha kötü sonuçlara yol açabilen örümcek ağı. Burun kanamasını durdurmak için örümcek ağının üzerine mürekkep bulaştırılıp burna tampon yapılması tavsiye edilir ki halk hekimliğinde de görülen yanlış bir tedavidir.

Kitabın ikinci bölümünde gıdalar, şerbetler ve ilaçları ayrıntılı bir biçimde açıklar. Ancak bu bilgilendirmede ahlât-ı erbaa teorisine uyum sağlamayan gıda ve tedavi eşleştirmeleri göze çarpar. Bunlar maddeler halinde sıralanacak olunursa:[229]

- Mercimek, birinci derecede soğuk ve ikinci derecede kurudur. Yani sevdanın özelliklerini taşır. Ancak tatlı nesnelerle yenilince yoğunluğun artacağı bildirilir ki ekşilerle yenmesi kendi tabiatını daha da yoğunlaştırmalıydı.
- Bakla ile ilgili açıklanmış fiziki özellik bulunmamaktadır fakat verilen bilgiler ışığında hareket edildiğinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Balgamı

[229] Basit ilaçların dereceleri açıklanırken hem yaş hem soğuk hem de kuru olarak adlandırılmıştır.

arttırdığı ifade edilir ki bu özelliğiyle soğuk ve yaş tabiatlı olmalıdır, ne var ki bedeni ısıttığı da belirtilir. İki farklı özellik bir arada kullanılmıştır.

- Börülce, sıcak ve kurudur. Bu fiziki özelliğiyle soğuk ve yaş olan beyinin tedavisinde kullanılmalıdır. Fakat eserde börülcenin beyine zararlı olduğu bildirilir.

- Susam, birinci derecede sıcak ve ikinci derecede yaştır. Soğuk ve kuru olan sevdanın tedavisinde kullanılır. Ancak sevdanın organı olan mideyi güçsüzleştirdiği belirtilir.

- Haşhaş tohumu, ikinci derecede soğuk ve yaştır ki aynı özellikte olan balgamdan kaynaklanan nezleye faydalı olduğu bildirilir.

- Etin semizi eserde soğuk ve yaş olarak belirtilmiştir. Ancak devamında semiz etin vücudu ısıtacağı da başka bir farklılık olarak dikkat çekmektedir. Hatta semiz etin bu özelliğiyle safra getirdiği de söylenir.

- Kaz ve ördek etinin bire bir fiziki özelliği verilmese de balgam ve sevdayı arttırıcı özelliğinden dolayı soğutucu olduğu anlaşılmaktadır. Fakat hararetli ve yürekte ortaya çıkan bir hastalık olan hummayı getirdiği söylenmektedir. Bu açıdan bakıldığında soğukluğa meyilli olan bir besin hararet yapmamalıdır.

- Tuzlu balık, sıcak ve kurudur. Sevdayı arttırdığı söylenir ki sevda soğuk, tuzlu balık sıcaktır. Sadece kurulukları ile eşleştirilirse doğru kabul edilebilir ancak sıcak bir gıda sevdayı arttırmaz.

- Tereyağı, sıcak ve yaştır. Ancak soğuk ve yaş olan balgamı arttırdığı belirtilir. Mide, sevdanın organıdır, soğuk ve kurudur. Bu özelliğiyle tereyağının mideyi tedavide kullanılması gerekirken mideyi güçsüzleştirdiği belirtilir.

- Yaş peynir, soğuk ve yaş olmasında karşın tabiatı ısıttığı söylenir.

- İncirin tabiatı sıcak ve yaştır. Soğuk ve kuru olan sevdanın baskınlığını gidermek için kullanılırken sevdayı arttırdığı belirtilir.

- Koruk, soğuk ve kurudur. Safrayı kestiği belirtilir, safrayı ancak soğuk ve yaş ilaçlar kesebilir.
- Hurma sıcak ve yaştır. Safrayı arttırdığı söylense de safra sıcak ve kuru tabiata sahiptir.
- Ekşi dut, soğuk ve kurudur. Safrayı kestiği açıklanır ki safrayı rutubetlendirici ilaçlar giderir.
- Tatlı dut, sıcak ve yaş olmasına rağmen soğuk ve kuru olan mideye zararlı olarak belirtilir.
- Tatlı nar, soğuk ve yaştır. Safrayı gidermesi gerekiren midede safra bulunduracağı belirtiliyor.
- Ekşi nar, soğuk ve kurudur. Safrayı kestiği söylenir ki safrayı soğuk ve yaş gıdalar keser, aynı özellikteki mideye de faydalı olarak belirtilmektedir.
- Elmanın ekşisi soğuk ve kuru, tatlısı soğuk ve yaş olur. Ancak sıcak ve kuru özelliklere sahip safrayı arttırdığı açıklanır.
- Turuncun ekşisi soğuk ve kurudur. Midede safrayı kestiği söylense de safra soğuk ve yaş gıdalarla giderilir.
- Armut, soğuk ve kurudur. Kuru ve sıcak olan safrayı sakinleştirdiği belirtilir.
- Kirazın ekşisi soğuk ve kurudur, kuru ve sıcak safrayı kestiği belirtilir.
- Ceviz, tabiatı itibarıyle sıcak ve kurudur. Teoriye göre soğuk ve yaş özelliklere sahip rahatsızlıklara iyi gelmesi gerekirken eserde başa ağrı verdiği belirtilir.
- Fındık, sıcaklık ve kuruluğa yakındır. Yine soğuk ve yaş olan beyine iyi gelmesi gerekirken zararından bahsedilir.
- Çiğde, akciğere faydalı olarak gösterildiği için sıcak ve yaşa meyilli olmalıdır ancak kanı sakinleştirir ifadesiyle teoriye ters düşmektedir.

- Alıç, soğuk ve kuru tabiata sahiptir; bu özelliğiyle kanı kesmesi gerekirken safrayı gideren olarak gösterilmiştir.

- Karpuzun soğuk ve yaş tabiata sahip olduğu belirtilirken açıklamanın devamında yenilince vücudu ısıttığı söylenir.

- Patlıcan, sıcak ve kurudur. Soğuk ve kuru olan sevdayı arttırdığı, tedavi olabileceği soğuk ve yaş olan beyne zararı dokunacağı söylenmiştir.

- Arap mantarı yani domuz elması, soğuk ve yaştır. Soğuk ve kuru olan sevdayı arttırdığı belirtilir.

- Basra balının fiziki özelliği verilmemesine karşın soğuk ve yaş olan balgamı, sıcak ve kuru olan safrayı giderdiği belirtilir. Bu yönüyle eserde bazı ilaçlarda geçen değişkenlik özelliğiyle göze çarpmaktadır.

- Hindiba yani yaban marulu, soğuk ve yaş olmasına karşın soğuk ve sıcak hastalıklarda kullanılabilir olarak gösterilmektedir.

- Ispanak, değişken özelliğe sahip bir başka besindir. Soğuk ve yaş tabiatına karşın aynı özellikte olan balgamı azalttığı belirtilir. Sıcak ve yaş olan kanı ancak soğuk ve kuru ilaçlar sakinleştirebilirken ıspanağın bu görevle anılması da dikkat çeker.

- Kuzukulağı soğuk ve kurudur. Kuru ve sıcak olan safrayı kestiği belirtilir.

- Lahana, arpa ve buğday karışımının tabiatı sıcak ve kurudur. Teoriye göre aynı özelliklerin hıltı arttıracağı belirtilirken kuru ve soğuk olan sevdayı, bu karışımın arttıracağı belirtilmiştir.

- Sarımsak, sıcak ve kurudur. Yaş ve soğuk olan göz ve beynin tedavisi olmalıyken zararlı olarak gösterilmektedir.

- Keşkek, sıcak ve yaştır. Soğuk ve kuru olan sevdanın gıdasıdır ancak sevdanın organı olan mideye zararlı olarak açıklanır.

- Kuru et, sıcak ve kurudur. Kuruluğundan olsa gerek yine kuru ve soğuk olan sevdayı arttırdığı belirtilir ancak aynı özelliklere sahip değillerdir.

- Sirkengübin; bal, şeker, sirke ve meyvelerin öz suyundan yapılan bir şerbettir. Zıt özelliklere sahip balgam ve safrayı kestiği belirtilir ki değişken bir içecek olduğu anlaşılmaktadır.

- Tatlı ve ekşi şarabın özelliği soğuk ve kurudur. Safrayı ancak soğuk ve yaş ilaçlar kesebilirken eserde safra giderici olarak açıklanmaktadır.

- Sirke, soğuk ve kuru olmasıyla kanı kesici özelliği vardır ancak safrayı kestiği belirtilmektedir.

- Fukâ' yani arpa türünden yapılmış boza tarzında bir içecektir ki tatlısının sevdayı arttırdığı belirtilir. Ancak sevdanın tadı ekşidir ve aynı özelliklere sahip gıdalar arttırabilir.

- Karabaş otu ki karabörklü olarak anıldığından bahsedilir, sıcak ve kurudur. Soğuk olan beyni ısıtması gerekirken soğuttuğu söylenir. Özellik bakımından safrayı taşımasına rağmen balgamı sevdayla ishal ettiğinden de bahsedilir.

- Karabaş otuna benzer bir özellik bağboğanda da vardır. Bağboğan, sıcak ve kurudur. Balgamı sevdayla ishal ettiğinden bahseder.

- Diken üzümü (zirişk ya da kadıntuzluğu) soğuk ve kurudur. Sıcak ve kuru olan safrayı kestiği belirtilir.

- Çiyan otu, ikinci derecede sıcak ve üçüncü derecede kurudur. Balgamı bu özelliğiyle safrayla ishal etmesi gerekir ancak sevdayla ishal ettiği belirtilir.

- Gül, birinci derecede soğuk ve ikinci derecede kurudur. Ancak balgamı safrayla sürdüğü açıklanır.

- Mahmudiye otu, üçüncü derecede sıcak ve kuru olmasına karşın aynı özellikteki safrayı kuvvetle söktüğü belirtilir.

- Sinameki, birinci derecede sıcak ve kurudur fakat tedavisi değişken özellikler göstermektedir. Balgamı, safrayı ve sevdayı bedenden sürdüğü açıklanır ki fiziki özelliğiyle sadece balgamı bedenden sürmesi mümkündür.

- Meyan kökü, ölçülüdür. Sıcaklığa ve yaşlığa meyli vardır. Aynı özellikteki akciğeri arıtması teoriye terstir, benzer özellikler yüzünden tıkanıklığa yol açması gerekirdi.

- Şahterec, birinci derecede soğuk ve ikinci derecede kurudur. Safra ve sevdayı ishal ettiği belirtilirken tedavisi teoriye uymamaktadır.

- Hint hurması, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Bu özelliğiyle kanı zapt etmesi gerekirken safrayı zapt edici ve ishal yapıcı olarak gösterilmektedir.

"Sıfat-ı Hab ki Safrâ Giderür" başlığıyla safra giderici bir ilaç terkibi açıklanır. Safrayı teoriye göre soğuk ve yaş ilaçlar giderebilir ancak eserdeki terkipte farklı özellikteki ilaçlar terkibe dâhil edilmiştir. Bunlara ravend-i çini (sıcak ve kuru), sarı helile (soğuk ve kuru), mahmude (sıcak ve kuru), sakız (sıcak ve kuru), bal (sıcak ve kuru), meyan kökü (sıcak ve yaşa meyilli), sığırdili bitkisi (sıcağa meyilli), şeker (sıcak ve kuru) ve hatmi (ölçülü olarak sıcak ve yaş) örnek gösterilebilir.

"Sıfat-ı Hab ki Balgamı Giderür" başlığıyla balgamı bedenden süren ilaç terkibi açıklanmıştır. Teroiye göre balgamın bedenden sürülmesi için sıcak ve kuru ilaçlara ihtiyaç vardır. Ancak eserdeki ilaç terkibinde farklılıklar görülmektedir. İlaç terkibindeki helile kabuğu (soğuk ve kuru), hatmi (sıcak ve yaşa meyilli), meyan kökü (sıcak ve yaşa meyilli), kızıl üzüm (sıcak ve yaş) ve incir (sıcak ve yaş) farklı özellikler gösterir.

"Sıfat-ı Hab ki Sevdâ Giderür" başlığında sevdayı gideren ilaç terkibi verilirken teoriye uyum sağlamayan birçok ilaç sıralanır. Sevdayı süren ilaçlar sıcak ve yaş olması gerekirken terkipte: Kara helile (soğuk ve kuru), Ermeni taşı (soğuk ve kuru), nilüfer şarabı (soğuk ve yaş), karabaş otu (sıcak ve kuru), çiyan otu (sıcak ve kuru), sinameki (sıcak ve kuru), menekşe (soğuk ve yaş) ve şahterec (soğuk ve kuru) uyum sağlamamaktadır.

Kâfurdan yapılan yassı tebeşir tabletleri, eserde kanı kesmesi ve harareti alması bakımından soğuk ve kuru bir tabiata sahip olmalıdır. Ancak ilaç terkibinde fiziki özellikleri uyum sağlamayan ilaçlara yer verilmiştir: Meyan kökü (sıcak ve yaşa meyilli), acur tohumu (soğuk ve yaş), kabak (soğuk ve yaş), semizotu (soğuk ve yaş), hıyar tohumu (soğuk ve yaş) ve safran (kuru ve sıcak) tedavi için uygun değildir.

Kuzukulağıyla yapılan tebeşir tabletleri safra ve sıcaklığı giderici olduğu için soğuk ve yaş özelliğe sahip olmalıdır. Ancak eserde verilen terkipte bu özelliğe sahip sadece bir ilaç bulunmaktadır. Terkipteki uyum sağlamayan ilaçlar ise kızıl gül yaprağı (kuru ve soğuk), kuzukulağı (kuru ve soğuk), tebeşir (kuru ve soğuk), dikenüzümü (kuru ve soğuk), safran (kuru ve sıcak) ve Ermeni kili (soğuk ve kuru)dir.

Beyne soğukluğun galip olmasında ısıtıcı bir tedavi uygulanmalıdır. Ne var ki eserde verilen menekşe şerbeti (soğuk ve yaş) ve erişte (soğuk ve yaş) teoriye uyum sağlamaz.

Çocukluk döneminde geçirilen havalenin sebebi safra galibiyeti olarak bildirilmektedir. Ancak soğuğa meyilli ilaçlar verilmesi gerekirken sıcağa meyilli sığırdili bitkisi ilaç terkibinin arasında yer almaktadır.

Göz ağrısında hıltın soğuk olması ile inen nesnenin de soğuk olacağı belirtilmekte ve soğuktan korunulması teoriye uygun olarak belirtilmektedir. Lakin ilaç terkibindeki menekşe ve limon şerbetinin soğutucu özelliği vardır.

Kulak ağrısının soğukluktan kaynaklandığı belirtilir. Ancak soğutucu gıdalardan limon şarabı ve menekşe şerbeti ilaç terkibi içinde yer almaktadır.

Pamukçuk hastalığı hıltların baskınlıklarından ortaya çıkar ve alametlerine göre hangi hıltın baskın olduğu teşhis edilebilir. Baskınlıkta sevda olursa sıcak ve yaş ilaçlarla tedavi edilmesi gerekilirken semizotu (yaş ve soğuk), tebeşir (soğuk ve kuru), kırmızı gül tomurcuğu (soğuk ve kuru), kuru menekşe (soğuk ve kuru), ayva çekirdeği (soğuk ve kuru) nin dövülüp ağrıyan yere saçılması tavsiye edilir. Yine bu hastalığın balgamdan kaynaklanmasında sıcak ve kuru ilaçlar kullanmak gerekirken tuzlu zeytinin suyuyla gargara yapılması teori tablosuyla tat bakımından farklılık göstermektedir.

Diş ağrısının soğukluktan kaynaklanması durumundan sıcak besinler ve gargara verilmesi teoriye göre uygundur ancak eserde gargara terkibi yapılırken soğuk ve kuru olan gül tohumuna yer verilerek farklılık ortaya çıkmıştır.

Dil şişmesi, kan baskınlığından kaynaklanırsa soğutucu ve kurutucu ilaçlar verilmelidir. Ancak rutubetlendirici marul ve hindiba suyu ile gargara yapılması önerilmektedir.

Balgamla ilgili olan yanak ve çene şişmesine kanla ilgili olanların ilacı tavsiye edilir. Bu birinci farklılıktır. Bir diğer farklılık da kuru ve sıcak ilaç tavsiye edilmesi gerekirken sıcak ve yaş olan erişte önerilmektedir.

Nefes darlığı soğukluktan ya da yoğun balgamdan olursa sıcak ve kuru ilaçlar verilmelidir ancak eserde incir (sıcak ve yaş) ilaç terkibinde yer almakta ve farklılığa sebep olmaktadır. Kuruluktan ya da sevdadan kaynaklanan zıddı olan sıcak ve yaş ilaçlarla tedavi edilmelidir. Fakat tatlı nar şurubu (kuru ve soğuk), şeker (sıcak ve kuru), cevav (soğuk ve yaş) ve nilüfer şarabı (soğuk ve yaş) farklılığıyla dikkat çeker.

Ses kısıklığı kuruluk ve hararetten kaynaklanırsa rutubetli ve soğutucu ilaçlar verilmelidir. Fakat tatlı nar şerbeti (kuru ve soğuk), şeker (kuru ve soğuk), erişte (sıcak ve yaş) ve tereyağı (yaş ve sıcak) teorideki tedaviye uyum sağlayamamaktadır.

Susuzluk; kalp, akciğer, göğüs ya da midedeki hararetten kaynaklanmaktadır. Soğutucu ilaçlar verilmesi gerekirken kuru ve sıcak olan Hint hıyarı ve şeker teoriye göre uyumsuzdur.

Basur sevdayla ilgili kandan oluşur. Ancak haşhaş (yaş ve soğuk), yabani pırasa (kuru ve sıcak), ıspanak (yaş ve soğuk) teoriye uyum sağlayamamaktadır.

Kulunç eğer safradan ve kuruluktan olursa tedavisi soğuk ve yaş gıdalarla olmalıdır. Ancak aynı özelliğe sahip ayva çekirdeği öz suyu ve keten tohumu öz suyuyla tedavi önerilmektedir.

Dalak şişmesinin asıl sebebi sevda baskınlığı olarak gösterilmektedir. Bu doğrultuda tedavisinde sevdanın zıddı olan sıcak ve yaş ilaçlar verilmelidir. Ancak perhiz edilmesi söylenen ve sevdayı arttırıcı olarak belirlenen kuru et (sıcak ve kuru), patlıcan (sıcak ve kuru) ve Arap mantarı (soğuk ve yaş) nın fiziki özellikleri baskınlığı arttırmaya uyumlu değildir.

Prostat ve idrar zorluğu soğukluk yüzünden gerçekleşirse ısıtıcılar verilmelidir ancak nohut suyu ve havucun verilmesi teoriye uyum sağlayamamaktadır. Bu hastalık eğer hararetten olursa nar şerbeti ve koruk şarabı tavsiye edilmektedir. Soğutuculukları bakımından teoriye uygun olsalar da bilginin devamında ekşilerden perhiz verilmektedir. Tat bakımından uyumsuzluk vardır.

Hararetten meydana gelen humma için soğutucu gıdalar, şerbetler ve kokular verilmelidir. Ancak tedavi yöntemlerinin içinde eserde hastaların sıcak su ve tuz ile ayaklarını ovmaları tavsiye edilir. Yine hararetten olan hummalar için sakız, karanfil, bal ve şeker ilaç terkiplerinin arasında tedaviye aykırı olanlardandır.

Sevda ile ilgili hummanın sebebi, alametleri ve ilacı açıklanırken verilen ilaç terkiplerinde cevav, gül suyu, nilüfer şarabı, kuzukulağı otu şerbeti, limon, semizotu yemeği, ıspanak, hindiba ve erişte tedaviye uygun olmayan fiziki özelliklere sahiptirler.

Balgamdan kaynaklanan vebadaki tedavi teoriye uyum sağlayamamaktadır. Her gün menekşe şerbeti (soğuk ve yaş), limon şerbeti (soğuk ve kuru) ve susam yağı (sıcak ve yaş) kaynatılıp urlara sürülmesi tembihlenir.

Balgam buharından kaynaklanan kurdeşende verilen ilaç terkibi teoriyle örtüşmemektedir. Nitekim soğukluktan kaynaklanan bu rahatsızlığa sirke, semizotu ve ekşi, tatlı narların şerbeti gibi soğutucular tavsiye edilmektedir.

Kızamık ya da çiçek hastalığı kandan veya safradan ortaya çıkar. Hararetin galibiyetiyle ortaya çıkan bu hastalıkta soğutuculardan faydalanılması gerekilirken yine soğutucu özelliklere sahip olan menekşeden sakınılması dikkat çekicidir.

Ak bahak denilen tendeki lekeler balgamın çokluğundan kaynaklanır. Rengi beyaz olan gıdalardan sakındırılması renk bakımından tabloya uygundur ancak pirinç sıcak ve kurudur, tedavi için balgama uyumlu olduğu halde perhiz ettirilmektedir.

Temre, sevdanın artmasıyla ortaya çıkar; ısıtıcı gıdalar da tedavisi olarak kullanılmalıdır. Ancak sirke ve turunç gibi soğutucular ilaç terkibinde yer almaktadır.

Safe, bir çıbandır ki başta çıkar, üzeri kaymaklanır ya da kupkuru olur. Sevda baskınlığından olursa ısıtıcı ilaçlar tedavisinde kullanılmalıdır; ancak cevav gibi soğuk ve yaş bir gıda ilaç terkibinde yer almaktadır. Bedende ateşin hararetlenmesinin sebebi kan baskınlığından olursa tedavisi soğuk ve kuru gıdalarla yapılmalıdır. Ancak yaş ve soğuk olan semizotu, erik ve nilüfer şerbeti verilmektedir.

2. MOLLA SİYÂHÎ'NİN "MANZÛME-İ TIBB"INDA AHLÂT-I ERBAA İNCELEMESİ

Tıbbın yetersiz kaldığı yakın çağa kadar hekimlerin ve hastaların tedavi yöntemleri olarak benimsediği halk hekimliğinin temel dayanağı ahlât-ı erbaa teorisidir. Öyle ki bu sadece halkın uyguladığı yöntemle sınırlı kalmamış günümüz humoral patolojinin de kaynağı olmuştur. Teori diğer bölüm başlıklarında detaylı bir şekilde anlatıldığı için bu bölümde sadece adı geçen eserle ilgili teoriye ait olan ve teoriyi desteklemeyen bilgilerden bahsedilecektir.

2. 1. Manzûme-i Tıbb'da Ahlât-ı Erbaaya Ait Bilgiler

Eserin giriş bölümünde dört unsurun yaratılması ile ilgili bilgiler eski kanılara uyum sağlamaktadır. Teoriye göre insan vücudu hava, ateş, toprak ve su adı verilen dört unsurdan meydana gelmiştir:

Zaîf ü hasta vü her nâ-tüvânun

Tabîb ü çâre-sâzı sensin anun

Yaratdun çâr-azdâd itdün îcâd

Senün emrünle ülfet kıldı azdâd

Gelüp cem' oldı bir yire anâsır

Kemâl-i sun'un oldı bunda zâhir

Yaratdun âb u hâk u âteş ü bâd

Bulardan eyledün insânı îcâd

Teori tablosuna göre her unsurun bir mevsimi, bu mevsimlerin özellikleri ve uygulanacak tedbirleri vardır. Teoriye göre ilk önce hava, unsurunun mevsimi olan ilkbahar gelmektedir. Bu mevsimin fizikî özelliği sıcak ve yaş, hıltı kandır. Eski Türk edebiyatında da oldukça sık geçen bu mevsim "bahar" olarak anılmakta ve işret meclisinin kuruluşu, gül zamanı, sevgiliyi bir kış boyunca göremeyen aşığın umudu olarak yer almaktadır. Molla Siyâhî ise baştan sona didaktik bir üslupla kaleme aldığı eserde mazmunlara dayalı bir anlatım yerine mevsimlerin özellikleri, tedbirleri ve teoriye uygun olan perhizlerini ele almıştır. "Der- Beyân-ı Fasl-ı Bahar ve Ahkâmeş" başlığı ile ilkbaharın sıcak ve yaş bir tabiatta olduğunu, bu mevsimin hıltı olan kanın galibiyetini, kan baskınlığında hacamat yönteminin gerekliliğini, yine kan baskınlığında kanı ishal etmek için müshil vermenin uygunluğunu, soğuk ve kuru gıdalarla zıddı tedavi uygulanması gerektiğini bildirir.

Safra hıltının mevsimi yazdır. "Der- Beyân-ı Fasl-ı Yay ve Ahkâmeş" başlığı ile yaz mevsiminin özellikleri anlatılmıştır. Molla Siyâhi teori tablosuyla uyum içerisinde safranın bu mevsimde bol olduğunu, tabiatının sıcak ve kuru olduğunu, zıddı tedavi ile soğuk ve yaş gıdalar verilmesi gerekildiğini belirtir. Yiyeceklerle ve tıp ilmiyle ilgili açıklamalar yaptığı bölümde yaz mevsiminde perhiz edilmesi gereken gıdaları açıklar. Yaz mevsimin tabiatı itibariyle sıcak ve kurudur, aynı özelliklere sahip olan yiyecekler alındığında kan hıltını yükseltecek ve bu baskınlık sonucu oluşan dengesizlikle sıhhat bozulacaktır. Bu sebeple Molla Siyâhî de sıcak ve kuru özelliklere sahip olan kuru balık, bal, kuş eti, piyaz ve peynirden yaz mevsiminde uzak durulmasını bildirir. Yaz mevsiminde dikkat edilmesi gerekilen bir diğer husus da sıcak tabiatı gereği hıltı arttırmaması için sıcak hava ve gıdalardan sakınılmalıdır:

Havâ germiyyetinde olma gâfil

Harâretli ta'âma olma mâ'il

Sevdâ, bir diğer adıyla kara safranın mevsimi sonbahardır. Bu mevsimin tabiatı kuru ve soğuktur. "Der- Beyân-ı Fasl-ı Güz ve Ahkâmeş" başlığında sevdanın bu mevsimde çokluğu, mizacın soğuk ve kuru olduğu, hava uyuşmazlığının çok olduğu ve kişinin kendini bundan sakınması gerektiğini, soğuk su ile abdest alınmamasını ve beyne çıkan sevda yüzünden rutubetlendirici gıdalar alınması gerektiğini bildirilir.

Balgam hıltı ise kış mevsimine hâkimdir. Bu mevsim fizikî özelliği bakımından soğuk ve yaştır. Molla Siyâhi "Der- Beyân-ı Fasl-ı Şitâ ve Ahkâmeş" başlığı ile kış mevsimi hakkında bilgiler verir. Bu başlıkta kışın tabiatının soğuk ve yaş olduğu, zıddı tedavi gereği sıcak ve kuru gıdaların uygun olduğu, kişilerin bu mevsimde kendilerini sıcak tutmaları ve soğuktan sakınmaları gerektiği, soğuk algınlığı ve nezlenin bu mevsimden kaynaklandığı, mevsimin organı beyin olduğundan başın sıcak tutulması gerektiği açıklanır. Yine tıp ilmini açıkladığı bölümde havanın soğukluğu nedeniyle sıcak gıdaların alınması gerekliliğinden bahseder:

Havâ serd olduğından sonra lâyık

Harâretli ta'âm yinse muvâfık

Ahlât-ı Erbaa teorisinde her hılt bir fizikî özelliğe sahiptir. Gıdaların da bu bağlamda fiziki özellikleri vardır ve yenildiğinde mizacı ya dengeler ya da arttırır. Bu sebeple aynı özellikteki gıda, hıltı arttıracağından perhiz edilirken zıddı özelliğe sahip gıdalarla baskınlık giderilip tedavi sağlanır. "Her Marazun Sebeb-i Hudûsınun Zıddıyla Mu'âcele Olınması Beyânındadur" başlığıyla zıtlıkla tedavi anlatılmaktadır:

Sovukdan zâhir olan derde cânâ

Devâyı ısıcak vir ola ihyâ

Maraz zâhir ola ger ıssıcakdan

Sovuk edviye dermân eylegil sen

Ahlât-ı Erbaa teorisine göre mizaçların dengesinin hastalık ya da sağlığa delalet ettiği diğer bölümlerde belirtilmişti. Molla Siyâhî eserinde hıltların bu baskınlıklarının alametlerini detaylı bir biçimde ve teoriye uygun olarak ele alır. Kan hıltının baskınlığında Molla Siyâhî'nin belirttiği üzere; kişinin uykusu gelir, esner, gerinir, kaşıntı gelir, sivilce ve çıbanlar çıkar, burundan siyah kan gelir, halsizlik baş gösterir, benzi kızıl olur, düşünde kırmızılar görür. En belirgin özelliklerden biri de renk konusudur ki kan da kırmızıdır. Safra hıltının baskınlığında susuzluk çekip suyu çok içer ki bu safanın kuru ve sıcak özellikte olmasından kaynaklanır- hararet olur, ağzı acı olur, iştahsızlık meydana gelir, midesi bulanır, rengi ve göz ağı sarı olur, düşünde sarılar görür. Bu tespitler teoriye tam uyum sağlamaktadır. Safranın tadı acı, fiziki özelliği sıcak ve kuru, rengi de sarıdır. Kişinin benzi siyah ve gövdesi çelimsiz olursa sevda galiptir. O vakit kara sevda ortaya çıkar, kara sevda sonucu deliliğe varır, yemekte iştahlı olur, yanlış fikirler kalbe girer, kan bedende oldukça siyah olur, ten üzerinde çokça kıl olur, düşünde ölüler, adam asılması, kâbuslar ve de karanlık yerlere varırsa sevdanın galibiyetine işaret olarak gösterilir. Sevdanın rengi siyah, organı mide ve en belirgin hastalığı deliliğe vardıran kara sevda özellikler içerisinde uyumla verilmiştir. Balgam hıltının baskınlığında ise kişinin bedeninin güçsüz olduğunu ve ağırlaştığını, çok uyuduğunu, suyu az içtiğini, bedende soğukluk ortaya çıktığını ve düşünde sular, yağmurlar gördüğünü açıklar. Balgam hıltı su unsuruna ait, soğuk ve yaş fiziki özelliklere sahiptir. Bedendeki soğukluktan kastı hem hıltı özelliği hem de yaş dönemi ihtiyarlık olduğu için bedendeki sıcaklığın giderek kaybolmasına bağlı olarak ele alınmış olabilir.

Hıltların baskınlığında zıddıyla tedavi gerekliliğinden söz edilmişti. Ancak halk hekimliğinde de önemli bir rolü olan hacamat da bu baskınlık için bir çare olarak görülmektedir. Kan baskınlığında vücutta bu baskın olan hıltı çıkarmak için hacamat yani çizerek kan almaya başvurulur. Günümüzde de kan fazlalığında bedenin sıhhati için kan aldırıldığı bilinmektedir. Ancak kan almanın ya da hacamatın hangi günlerde,

hangi şartlarla alınması gerektiği " Der- Beyân-ı Fasd u Hacâmat" başlığı ile ele alınmıştır. Kişinin mizacının soğuk ya da sıcak olması kan aldırmada etkilidir. Öyle ki:

Kişinün tab'ı bârid olsa nâ-gâh

Sovuk günde kan alma olgıl âgâh

Molla Siyâhî, fasd ve hacamat konusunda bazı tedbirleri de dile getirir: Kişinin kuvveti zayıf olursa, beden ağırlaşırsa, hamamda çok kalmışsa, sıtma nöbeti vakitlerinde, on üç yaşından önce ve altmış yaşından sonra kan alınmasını sakıncalı bulur. Kan alındıktan sonra vücutta ani olarak kan hıltı düşeceği için ve tadı tatlı olduğu için tuzlulardan yedirmeyi perhiz ettirir; şerbetler, gülbeşeker ve elma şarabını uygun görür. Kan alma yaşını on dört ile altmış yaş aralığında gösterir. Aynı zamanda dikkati çektiği bir diğer nokta kan alınırken kan siyah olursa kırmızı olana kadar akıtılmasıdır. Teoriyle bire bir örtüşen bir diğer husus da kan alma zamanlarıdır. Kan hıltının zamanı sabahtır:

Yaz oldukda sabâh al kanı ey cânâ

Kışın kuşluk zamânı eyle icrâ

Eskiden hastalığı teşhis için ilk adımlardan biri de nabız ölçmekti. Nabzın hareketlerinin ve damarların özelliklerinin de ahlât-ı erbaa teorisinde karşılık bulan hıltları ve fiziki özellikleri vardır. Molla Siyâhî, ayrıntılı bir şekilde ele aldığı bu teşhis için damarların yumuşak ve nabzın tez atmasını kanın üstünlüğüne; damarların gergin ve nabzın tez olmasını safranın üstünlüğüne, damarların gergin ve nabzın geç olmasını da sevdanın üstünlüğüne bağlar. Yine damarlar fizikî özellikleriyle de değerlendirilmiştir: Nabız düşükse hararet azlığına, yüksek olursa hararetin galibiyetine, geç atarsa soğukluğa, damarlar soğuk olursa soğukluğa, damarlar etli ve doluysa soğukluk ve rutubete, damarlar inceyse kuruluğa delalet edeceği belirtilmiştir.

Hastalığı teşhis için nabız ölçmek haricinde uygulanan bir diğer yöntem de idrar tahlilidir. Günümüzde de sıkça başvurulan bu yöntem Molla Siyâhî tarafından " Der-Beyân-ı İlm-i Kârûre" başlığıyla yine ayrıntılı bir şekilde ele alınır ancak belirleyicileri özellikle hıltların renkleriyle orantılıdır. İdrar tahlilini anlatmaya başlarken tahlil gösterecek kişiye perhiz etmesi gereken altı unsurdan bahseder. Bu perhizlerden dikkat çekeni safrana olan perhizdir. Belirtildiği üzere özellikle renk ve kokuyla yapılan ayrımlarda idrarın rengini değiştirecek maddelerden uzak durulması tembihlenmiştir. Safran, sarı rengi verir ve bu da yanlış teşhise sebep olabilir. Hıltların tahlillerle ortaya çıkan baskınlığı ise şu şekilde ele alınmıştır: Eğer siyah ya da pek kızıl olursa, tortusu ince ve saf olursa sevdanın fazlalığına işarettir. Boz bulanık olursa ve köpüğü çok yoğun olursa balgam üstün gelmiştir, katı sarı ve ince olursa safranın üstünlüğüne işarettir. İdrar ne kadar beyaza meyilli olursa tende soğukluğun üstün olduğunu gösterir. Teori tablosuna ilişkin hılt ve renk eşleştirmesiyle tam uyum görülmektedir.

Molla Siyâhî, tedavi yöntemlerinde ise gıdaların bire bir fiziki özelliklerinden bahsetmez. Verdiği terkiplerin bahsettiği hastalıklara deva olacağını bildirir. Bu terkiplerin içindeki bitkiler de Muhyiddin Mehi'nin "Müfîd" adlı eserinde ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın "Marifetnâme"sinde açıkça belirttiği yiyecek ve içeceklerin özellikleri göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir.

Eyâric hapının siyatik ve beyinle ilgili rahatsızlıklara iyi geldiği "Sıfat-ı Eyâric" başlığında belirtilir. Siyatik bir eklem rahatsızlığıdır ki beyin ve eklemlerin fiziki özelliği soğuk ve yaştır. Bu özellikler göz önüne alınarak verilmesi gerekilen ilaçlar zıddı yani sıcak ve kuru olmalıdır. Hapın terkibindeki yalancı tarçın, eğir otu, safran, sabır otu, mahmûde ve badem yağı da sıcak ve kuru özelliklere sahiptir.

Şahterec hapı ise "Der- Beyân-ı Habb-ı Şahterec" başlığında kandan kaynaklanan rahatsızlıklara şifa olarak gösterilmektedir. Terkibinde bulunan helile otu da kan hıltının zıddı özellikte, soğuk ve kurudur.

"Der- Beyân-ı Ma'cûn-ı Kemmûn-ı Diger" olarak adlandırılan kimyon macunun tabiatı sıcak ve kurudur ki soğuktan olan rahatsızlıklara faydalı olduğu belirtilmektedir.

"Der- Beyân-ı Muğlâb-ı Munzıc" başlığında bu terkibin balgam hıltının baskınlığı sonucu oluşan öksürüğe deva olacağı bildirilmektedir. Teori tablosunda balgam yaş ve soğuktur, tedavisi ise sıcak ve kuru ilaçlarla mümkündür. Molla Siyâhi

de ilaç bileşenlerinin birçoğunu bu özellikte verip teori tablosuna uyum sağlamaktadır. İlaç bileşenlerinden uyum sağlayanlar ise: Anason (kuru ve sıcak), kereviz tohumu (kuru ve sıcak), rezene tohumu (kuru ve sıcak), sinameki (kuru ve sıcak), bal ve şeker(kuru ve sıcak)dir.

Müshil, incelenen tıp kitaplarında baskın olan hıltı sakinleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Ancak muallakta kalan bir husus, aynı özellikte olan hılt için mi yoksa zıddıyla bir giderme mi olduğu hakkındadır. Çünkü bazı bölümlerde zıddı ile müshil verilip hılt ishal edilmekte ya da aynı özellik verilip fazlalık giderilmeye çalışılmıştır. "Der- Beyân-ı Şerbet-i Müshil" başlığında bu bağlamda dikkat çeken husus dört hıltın baskınlığını da verilen terkiple giderebileceğinin belirtilmesidir:

Göyinmiş fâsid olan demleri hem

Sürer fâsid olan balgamları hem

İçür gâlib olursa dâhi sevdâ

Sürer gâlib olursa tende safrâ

Bu bilgiye ancak müshilin terkibi incelenerek ulaşılabilir. Terkipte sinameki, beyaz turp, mahmude ve badem yağı da bulunmaktadır. Bu sayılanların fizikî özelliği sıcak ve kurudur. Ancak bire bir aydınlatılmadığı için genel yargılardan iki farklı sonuca ulaşmak mümkündür: Zıddıyla tedavi yöntemi kabul edilip soğuk ve yaş olan balgam hıltının baskınlığını giderir ya da aynı özellikle ishal etme yoluyla safrayı giderir.

"Der- Beyân-ı Habbü's- Sual" başlığı ile öksürük, sebebi, perhizi ve ilaç terkibinden bahsedilir. Öksürük balgam hıltının artması sonucu ortaya çıkan bir rahatsızlıktır. Siyâhî, bu sebeple hastanın o gece suya perhiz etmesini ister. Zıddı özelliklere sahip sıcak ve kuru olan safran, bal, çam sakızı ve badem yağının da içinde bulunduğu terkibi deva olarak gösterir.

“Der- Beyân-ı Ma’cûn’ül- Gâzî” başlığı ise birçok hastalığına deva olarak gösterilen gâzî macunu ile ilgilidir. Ancak bu macunun özellikleri verilmemiş olup ilaç terkibindeki bitkilerin ağırlıklı özellikleriyle tespit edilebilir. Gâzî macunun terkibinde mahmûde, sarımsak, eftimon, sabır otu, biber, safran ve zencefil gibi sıcak ve kuru özelliklere sahip bitkiler bulunmaktadır. Terkip dolayısıyla bu macun ısıtıcı ve kurutucu özelliklere sahiptir, denilebilir. Deva olduğu belirtilen birçok hastalıktan zıddıyla tedavi uygulamasına uygun olanlar ise balgam ve rutubetten kaynaklanan rahatsızlıklardır.

“Der- Beyân-ı Nefî-i Mahiyâni” başlığı da Gâzi macununda olduğu gibi birleşenleri karışık bir terkibe sahip bir macunu açıklar. Yine terkibin ağırlıklı özellikleri göz önünde bulundurularak sıralanan hastalıklardan uygun olanları belirtilecektir. Terkipte sabır otu, biber, safran, tarçın ve mahmude gibi sıcak ve kuru bitkiler yer almaktadır. O halde terkibin kurutucu ve ısıtıcı özelliğinin olduğu aşikârdır. Dolayısıyla sıralanan rahatsızlıklardan balgamdan ve rutubetten kaynaklanan rahatsızlıklara faydalı olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Uyuz hastalığı kan galibiyetinden kaynaklanır. Sıcak ve yaş özelliklere sahiptir, aynı zamanda baştaki hararet ve sıcaktan olan baş ağrısı da yine sıcaklığın baskınlığıyla gerçekleşir. İşte bu rahatsızlıklara çare olduğu söylenen gül yağı soğutucu özelliğiyle “Der- Beyân-ı Dühn-i Gül” başlığıyla eserde teoriye uyumlu bir şekilde yer alır.

Eftimon, özelliği itibariyle sıcak ve kurutucudur. “Der- Beyân-ı Habb-ı Aftimon” ile bu özelliğine uygun olan balgamla ilgili rahatsızlıklara çare olarak bildirilmiştir.

“Sıfat-ı Habb-ı Kokiyâ” başlığıyla kokiyâ hapının çare olacağı hastalıklar ve terkibi detaylı bir biçimde ele alınır. Bu hapın da İbn-i Şerif’in bir yadigârı olarak söylemektedir:

Bu habb İbn-i Şerîfin yâdigârı

Vir yedir ‘ilm-i tıbda iştihâdı

Kokiyâ hapı; mahmude, sabır ve şahm-ı hanzal gibi sıcak ve kuru bitkileri terkibinde barındırdığı için ısıtıcı ve kurutucu denilebilir. Bu sebeple bahsi geçen rahatsızlıklardan baş ağrısı ve beyindeki rahatsızlıklara iyi gelebileceği sonucu çıkarılabilir.

"Sıfat-ı Habb-ı Aftimon-ı Ahmer" başlığında kırmızı eftimon hapını açıklar. Bu hapın bileşenlerinde eftimon, sabır, şahm-ı hanzal, mahmûde ve kereviz vardır ki sıcak ve kuru özelliklere sahiptirler. Kırmızı eftimon hapı bu özelliklere sahipken sıralanan rahatsızlıklardan balgamla ilgili olanlara teoriye göre iyi gelmelidir. Ancak bu hapta dikkat çeken önemli bir husus ise bu ilacı kullanacak hastalara ekşiyi perhiz ettirmesidir. Eğer hapın özellikleri dikkate alınmasaydı, deva olacağı belirtilen sevdavî hastalıklara uygun bir perhiz olabileceği düşünülebilirdi.

"Demi Teşâşür İdene Eyidür" yani idrarın kan halinde gelmesi ile ilgili başlıkta kanı kesmek için soğuk ve kuru özelliğe sahip olan Ermeni kili deva olarak gösterilmektedir.

Divan Edebiyatında da sıklıkla geçen bir ilaç olduğu önceki başlıklarda belirtilen "tiryâk", Molla Siyâhî'nin eserinde de yer alır. Tiryâkın terkibinde çörek otu, biber, bal ve ceviz yağı gibi sıcak ve kuru bitki ve besinler yer almakta, dolayısıyla tiryak da ısıtıcı ve kurutucu bir özelliğe sahip olmaktadır. "Sıfat-ı Tiryâk" başlığında belirtilen hastalıklardan balgam ve soğuktan kaynaklanan hastalıklara iyi geldiği söylenebilir.

Muhammed Bin Zekeriyya'dan alındığı rivayet edilen sûrencân hapı ise yine özellikleri verilmemiş olup terkiple sıcak ve kuru olduğu ve bu sebeple adı geçen başlıkta verilen balgamî rahatsızlıklara iyi geldiği belirtilmektedir. Bileşenindeki bitkiler ise şahm-ı hanzal, anason, biber ve zencefildir ki hepsi de sıcak ve kurudur.

Balgamdan kaynaklanan firenk hastalığı ise "Bade'l- Salah Islah Hab İdüb Nef'ini ve İsti'mâlini Beyân Eder" başlığında açıklanır. Balgam hıltı soğuk ve yaştır ve aynı özelliklere sahip olan yoğurt, balık ve peynirden perhizi istenir. Zıddı tedavisi olarak da sıcak ve kuru olan kereviz ve eftimon gösterilmektedir.

Balgam ihracı ile ilgili bir macun da aktaran Molla Siyâhi; pırasa, bal, biber ve acı badem gibi sıcak ve kuru özelliklere sahip gıdaları tavsiye ederek teori tablosuna uyum sağlar.

2. 2. Manzûme-i Tıbb'da Ahlât-ı Erbaayı Desteklemeyen Bilgiler

Manzûme-i Tıbb'da ahlât-ı erbaayı destekleyen bilgiler kadar desteklemeyen bilgiler de mevcuttur. Hatta bazı bitkilerin fizikî özellikleri bilinmediğinden ele alınamamış olduğu için bu fark ya da benzerlikler daha da artabilir.

Eski Türk edebiyatında teori tablosuna uymayanların başında hılt ve organ eşleştirmesi gelmektedir. Bu karışıklık sebebiyle tedavi yanlış uygulanmakta ve teoriye ters düşülmektedir. Ancak Molla Siyâhî hılt ve organ eşleştirmesinden ziyade fiziki özellikler de teori tablosuyla ters düşer. Birçok macun ve hap terkibinde görülen sıkıntı, birden fazla hılta iyi geldiğinin belirtilmesi, birden fazla özelliğe sahip bitkilerle terkip yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölümdeki farklılıklar ağırlık olarak tedaviye ve hastalığa dayanmaktadır.

Molla Siyâhî, teori tablosuna uyumlu mevsim özellikleri ve eşleştirmeler yapsa da yaz mevsiminde farklılıklar görülmektedir. Yaz mevsimi sıcak ve kurudur, bu özelliklere sahip gıdalardan, bitkilerden ve içeceklerden sakınması gerekir. Ancak soğuk ve yaş fizikî özelliği olan balık ve yumurtadan teori tablosuna göre perhiz etmemelidir. Yaz mevsimi tat itibarıyle acıdır, tedavisi de zıddı olan tatlıyla yapılır. Ancak ekşiler eserde uygun gösterilmektedir:

Revâdur ekşiler gâyet mahaldür

Sezâdur tab'a ekşi bî-bedeldir

Eyâric hapının terkibindeki yalancı tarçın, eğir otu, safran, sabır otu, mahmûde ve badem yağı da sıcak ve kuru özelliklere sahiptir. Bu özellikleri dolayısıyla soğuk ve yaş olan balgamî rahatsızlıklara iyi gelmesi gerekir ki deva olacağı belirtilen rahatsızlıklar içinde siyatik ve beyin hastalıklarına yer verildiği belirtilmişti. Ancak farklılık soğuk ve kuru olan sevdavî hastalıklara da iyi geldiğinin söylenmeasidir. Mide rahatsızlığı, kara sevda ve delilik sevda hıltının artması sonucunda oluşur ki tedavisi sıcak ve yaş ilaçlarla sağlanmalıdır..

Şahterec hapı diye nitelendirilen ilaç terkibi farklı fizikî özellikleri bir arada barındırmaktadır. Bir önceki başlıkta bu ilacın terkibinde bulunan soğuk ve kuru özelliklere sahip helile otunun belirtilen hastalıklar içinde demevî olanlara faydası olabileceği belirtilmişti. Ancak yine bu ilacın içerisindeki sinameki, sabır otu ve safran sıcak ve kuru özelliklere sahip olup sadece soğuk ve yaş olan balgamî hastalıklara deva olabilir. Bu sebeple terkip ve hastalık eşleştirmesinde teori tablosuna aykırılık görülmektedir.

"Der- Beyân-ı Hassa-ı Ma'cûn-ı Kemmûn" ise kimyon macununu ve şifa verdiği hastalıkları açıklar. Dikkat çekici unsur ise hastalığın mideye faydalı gösterilmesidir. Mide toprak unsurunun ve sevda hıltının organıdır. Fiziki özellikleri de soğuk ve kurudur. Nitekim tedavisi de teori tablosunda sıcak ve yaş ilaçlarla gerçekleşmektedir. Ancak kimyon macunu adıyla verilen bu terkipteki çoğu bileşen uyum sağlamamaktadır. Bu uyumu sağlamayan bazı bileşenler ise: kimyon (sıcak ve kuru), sirke (soğuk ve kuru), zencefil (sıcak ve kuru), biber (sıcak ve kuru) ve bal (sıcak ve kuru) dır. Başka bir kimyon macunu da " Der- Beyân-ı Mâcûn-ı Kemmûn-ı Diger" başlığıyla anlatılır. Yine deva olması beklenen hastalık mide rahatsızlıklarıdır. Ancak ilaç terkibindeki bileşenler bu macunda da uyum sağlamaz. Tedavisi sıcak ve yaş ilaçlar olması gerekirken bu macunun bileşenlerini kimyon (sıcak ve kuru), sirke (soğuk ve kuru), eğir (sıcak ve kuru), anason (kuru ve sıcak), rezene (kuru ve sıcak), badem yağı (kuru ve sıcak) ve bal (kuru ve sıcak) oluşturmaktadır.

Öksürük, balgam hıltının baskın olmasıyla ortaya çıkan bir rahatsızlıktır. Bu rahatsızlık soğuk ve yaş olan balgamın zıddı ile tedavi edilmelidir ki teori tablosuna göre sıcak ve kuru ilaçlar alınmalıdır. "Der- Beyân-ı Muğlâb-ı Munzıc" adlı ilaç terkibinde bulunan ham menekşe soğuk ve yaş özelliklere sahip olup öksürüğü tedavi için uyum sağlamamaktadır.

"Der- Beyân-ı Şerbet-i Müshil" başlığında müshilin terkibi ve şifaları belirtilir. Terkip ağırlıklı olarak sıcak ve kuru özelliklere sahip sinameki, beyaz turp, mahmûde ve badem yağı gibi ilaçlardan oluşur. Ancak şifa olması beklenen rahatsızlıklar değişkendir: Mide ağrısı diye nitelendirilen rahatsızlık sevdavî bir hastalıktır ve tabiatı kuru ve soğuktur. Bu rahatsızlığın tedavisi sıcak ve yaş ilaçlarla yapılmalıdır ki bu noktada teoriye ters düşer. Yine sevdavî hastalıklara iyi geldiği belirtilir, bu durumda da belirtildiği üzere uyumsuzdur. Uyuz hastalığı kan hıltının artması sonucu ortaya çıkar ki

tabiatı sıcak ve yaş, tedavisi ide soğuk ve kurudur. Ancak müshil terkibinde sıralanan birçok ilaç sıcak ve kuru özelliklere sahiptir. Yine safra galibiyetindeki rahatsızlıklara deva olacağı bildirilmektedir. Nitekim teoriye göre aynı özellikteki ilaçlar değil, zıddıyla tedavi mümkündür. Dikkat çeken bir diğer husus da kuruluk için faydalı olduğunun bildirilmesidir. Terkip sıcak ve kuru olmasından ötürü zaten kurutucu özelliğe sahiptir.

"Der- Beyân-ı Habbü's-Sual" de ise öksürükle ilgili diğer terkibi bildirir. Yine balgam kaynaklı olan hastalığın tabiatı soğuk ve yaş tedavisi ise sıcak ve kuru ilaçlardır. Molla Siyâhî ise soğuk ve kuru özelliklere sahip olan afyonu terkip içine alarak teoriye uyum sağlayamamıştır.

Eserde ma'ül-cübûn diye bahsi geçen terkip ise tek bir özellikle ele alınmamıştır. Bu bileşenin dört hılta yani balgam, sevda, kan ve safrayla ilgili rahatsızlıklara iyi geldiği belirtilir. Terkibi de bu oranda değişken özellikler gösterir: Kızıl keçi sütü soğuk ve yaştır. Faydası ancak sıcak ve kuru olan safraya olabilir ki diğer hıltlara uyum sağlamaz. Bal, sıcak ve kurudur; aynı özellikte olan safra baskınlığında perhiz edilmesi gerekilen bir gıdadır. Sirke ve limon ise soğuk ve kurudur; sevda da soğuk ve kuru olduğundan tedavi olarak kullanılmaz. Bu farklılıkların yanında Molla Siyâhî, bu hastaların ilaç terkibini kullanırken yenmesi ve perhiz edilmesi gereken gıdaları da sayar ve yine bir farklılık ortaya çıkar. Ekşi perhizi verdiği hastalardan sadece sevdavî olanlara uyum sağlar. Yenmesi tavsiye edilen yoğurt sevdayı arttırır, yumurta balgamı, bal da safrayı. Kısacası terkip tüm hıltlara faydalı gösterildiğinden bu farklılıkların ortaya çıkması da doğaldır.

Gâzî macunu bir önceki başlıkta uyumlarıyla ele alınmıştı fakat ilaç bileşenlerinden bazıları teori tablosuna uyum sağlamamaktadır. Terkip mahmûde, kara sarımsak, eftimon, sabır otu, siyah ve beyaz biber, safran ve zencefil gibi sıcak ve kuru özelliklere sahip bileşenler ağırlıklıydı. Bu bileşenler zıddı özelliğe sahip olan balgamî rahatsızlıklara fayda sağlayabilir; ancak eserde sıcak ve yaş olan demevî rahatsızlıklar, yine sıcak ve yaş olan böbrek rahatsızlıklarına, kan çıbanına; soğuk ve kuru özelliğe sahip sevdavî rahatsızlıklara -ki gönül vesvesesi ve delilik olarak da ele alınmış- fayda sağlayacağı belirtilerek teoriye ters düşülmüştür. Terkipte bulunan yaş ve soğuk özellikteki nar da deva olacağı belirtilen balgamî rahatsızlıklara tedavi olarak kullanılamaz.

Mahiyâni terkibi ağırlıklı olarak sabır, biber, safran, tarçın ve mahmûde gibi sıcak ve kuru bileşenlerden oluşur. Tedavi olabileceği rahatsızlıklar balgamî hastalıklar olmakla birlikte eserde delilik ve vesvese gibi sevda kaynaklı hastalıklar da gösterilmiştir. Bu farklılığa yine terkipte kullanılan sarı helile de katılır. Sarı helile tabiatı itibarıyla soğuk ve kurudur ki belirtilen sevdavî, safravî ve balgamî rahatsızlıkların çaresi olamaz.

Gül yağının yapılışı anlatılırken kullanılan malzemeler gül ve susam yağı olarak belirtilir. Gül soğuk ve kurudur, susam yağı da soğuk ve yaştır. Bu özellikleri itibariyle tedavi sağlayabileceği belirtilen beyin rahatsızlıklarına çare olamaz.

Eftimon hapının en önemli bileşeni eftimondur, kuru ve sıcak bir özelliğe sahiptir. Tedavi olabileceği rahatsızlıklar ancak balgamî hastalıklar olabilir fakat eserde kuru ve soğuk olan sevdavî rahatsızlıklarada deva olacağı belirtilmiştir.

Der- Beyân-ı Devâ-yı Maraz-ı Firenk" başlığı ile firenk hastalığının ilaçlarını ve bu ilaçların hangi hastalıklara iyi geldiği de belirtilir. Deva vereceği hastalıklar yine iki farklı hılta hitap eder: Safravî (sıcak ve kuru) ve balgamî (soğuk ve yaş). Bu ikilik terkipteki ilaçlara da etki eder. Bileşenlerdeki gümüş, kuru ve soğuktur ve her iki hılta da tedavi olamaz. Ravend de sıcak ve kurudur ki balgama ilaç olurken safrayı arttırır.

Mide zayıflığı, sevda hıltının dengesinin bozulmasından kaynaklanır ki sevdanın organı dalak ve midedir. Tabiatı soğuk ve kuru olup teori tablosuna göre tedavisi sıcak ve yaş ilaçlardır. Ancak eserde verilen terkiplerin içinde bal (kuru ve sıcak), afyon (soğuk ve kuru), zaferan yani safran (sıcak ve kuru) ve nane (sıcak ve kuru) bulunmakta ve teoriye uyum sağlamamaktadır.

Kırmızı eftimon fiziki özelliği itibariyle sıcak ve kurudur. Teoriye göre ancak soğuk ve yaş olan balgamî hastalıklara deva olabilir. Eserde ise sevdavî hastalıkların çaresi olarak gösterilmektedir. Aynı zamanda bu uyumsuzluk verilen perhize de yansır. Perhizde ekşilerden sakınılması gerekliliği verilirken sevda hıltı doğru kabul edilseydi uyum sağlamış olabilirdi; ancak balgam hıltının tadının zıddı ekşidir ve perhiz yanlış verilmiştir.

İdrarın kan şeklinde gelmesi olarak adlandırılan demi teşâşürde ise kanı durdurmak için soğuk ve kuru ilaçlara ihtiyaç varken sıcak ve kuru olan kesiraya başvurulmuştur.

3. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI'NIN MARİFETNÂME'SİNDE AHLÂT-I ERBAANIN İNCELEMESİ

3. 1. Marifetnâme'de Ahlât-ı Erbaaya Ait Bilgiler

Sevda hıltının organı teori tablosuna göre dalak ve midedir. Safra hıltının ise karaciğer ve öddür. Marifetnâme'de de "…siyah köpüğü ki ona sevda derler- dalak içine çekip kendinde değişim içine uğratmaktadır. Bundan kalan sarı köpüğü –ki, ona safra derler- öd kesesi kendine doğru çekip değiştirmektedir." [230] Hılt ve organ eşleştirilmesi bu iki hıltta teoriye uyum sağlamaktadır. Yine bu bilgi ile ilişkilendirilecek bir başka tespit de "Eğer dalakta bir hastalık oluşursa kandan siyah köpüğü ayırıp devretmezse o köpük ile karışmış kan, bedenin organlarına ulaşıp ondan humma, cüzzam ve delilik gibi hastalıklar meydana gelir."[231] şeklinde belirtilmekte, hılt ve organ uyumu sebebiyle hastalık tespitinin de doğruluğu görülmektedir. Delilik, Klasik edebiyatta da sıkça geçmekte ve kara sevda, malihûlyâ diye tabir edilmektedir. Bunun sebebi de sevda hıltından kaynaklanır. "Eğer öd kesesinde bir hastalık oluşursa ve safrayı kandan ayırmazsa o kandan sarılık gibi safravî hastalıklar meydana gelir."[232] diyerek safra hıltının organı öd ve mizacın bozulmasıyla safravî hastalıkların ortaya çıkması doğru tespit edilmiştir. "Beden Kuvvetleri ve Fiilleri" başlığında ise sevda ile ilgili mide ve sevda eşleştirmesi verilerek tat bakımından da bütünlüğü sağlamıştır: "…bazı tek fiiller, gıdayı hazmetmek gibi iki kuvvetle midede konulan hassas bir kuvvetle tamamlanmıştır. Çekme kuvveti, bu işlemle şehveti uyaran siyah köpüğü ekşitir."[233]

Eserde "Bedenlerin Birleşim Özelliği" başlığında dört unsur hafif ve ağır olmak üzere gruplandırılır. Hafif olanlar: Ateş ve hava. Ağır olanlar: Su ve topraktır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre ateş unsuru havaî cevherin akışıyla -ki hava kan

---

[230] Erzurumlu İbrahim Hakkı, "Marifetnâme", sadeleştiren: M. Fuat Başar, Osmanlıca T. Eserler Dizisi,: 1, Âlem Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 48.
[231] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 48.
[232] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s 48.
[233] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 62.

hıltını barındırır ve akışkandır- diğer unsurlarda cereyan edip sıcaklığıyla soğuk olan su ve toprağın soğukluklarını kırar. Bu bilgi doğrultusunda bakıldığında zıtlık anlayışına tam uyum görülmektedir.

Eserde beden uzuvları fiziki özelliklerine göre değerlendirilirken balgam soğuk ve yaş, beyin soğuk ve yaş, akciğer yaş, kan da sıcak ve yaş olarak teori tablosuna uyumla verilmiştir.

Mizaçların yaş dönemleri incelenirken fiziki özellikleri çocukluk ve delikanlılıkta yani gençlikte sıcaktır. Bu dönemden sonra gün geçtikçe soğukluk belirir bu da ölümün yaklaştığına işaret olarak kabul edilmektedir. Saçın oluşumu ile ilgili bilgi verilirken yaş dönemi de dikkat çeker: "Saçın siyah olması, dumanların çokluğundandır. Beyaz olması, tabiî hararetin zayıflığındandır."[234] ki ihtiyarlık dönemi balgam hıltına aittir ve balgamın rengi beyaz, fiziki özelliği soğuk ve yaştır.

"Sağlığın Korunması ve Mizaçlar" başlığında bedenin mizaçları on başlık altında incelenmiştir. "Dördüncüsü, beden rengidir; rengin beyazlığı, soğukluğuna ve balgamın çokluğuna işarettir. Kırmızılığı, hararetine ve kan üstünlüğüne; ikisinin birleşimi ise dengeye işarettir. Buğday rengi, hararetine; sarılığı, hararetine ve safra üstünlüğüne; siyahlığı ise, soğukluğunun fazlalığına ve siyah köpüğün üstünlüğüne işarettir." [235] Hem renk hem fiziki özellik hem de hıltların eşleştirilmesiyle oluşan baskınlık özelliği bire bir teori tablosuyla örtüşmektedir. Altıncı alamette ise bedenin hangi keyfiyette olursa o keyfiyetten etkileneceği belirtilir. Buna örnek olarak da soğuk mizaçlıların soğuktan hemen etkileneceği bildirilir.

Eserde insan bedeninde olan dört karışımdan her birinin fazlalaşma ve azalmasının bazı alametleri anlatılmaktadır : "Kan üstünlüğü işareti: Baş ağrısı, sallanma, esneme, durgunluk, hislerin bulanıklığı, dil kızarması, çıban ve basur çıkması, yüz yarılması ve burun kanamasıdır. Rüyada kızıl eşya görmek, uyanma anında ağız tatlılığıdır. Balgam üstünlüğü: Beyaz renk, hissizlik, deri yumuşaklığı, deri soğukluğu, tükürük çokluğu, susama azlığı, hazım zayıflığı, vurdumduymazlık, geğirme, çok uyuma, rüyada su ve kor görme, uyanma anında ağzın tuzluluğudur. Safra üstünlüğünün alâmetleri: Renk sarılığı, göz sararması, ağız kuruması, burun ucu kuruması, şiddetli

[234] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 71.
[235] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 114.

susama, iştah zayıflığı, kusma çokluğu, dil sertleşmesi, düşte ateş görme ve uyanınca ağız acılığıdır. Sevdanın (siyah köpük) üstünlüğünün işaretleri: Beden kuruluğu, derinin renk değişimi, idrar kızarması, kan ve idrar kalınlaşması, rüyada duman ve kor görme, uyanınca ağız ekşiliğidir."[236]

"Sağlığın Korunma Esasları" başlığıyla bedenin oluşumunun altı sebebinden bahsedilir. "Birinci sebeb: Bizi kuşatan havadır ki onu soluyup, akciğer içinde rûhun dumansı buharı olan fazlalıklarının nefesin itilmesiyle çıkarılan, ruha denge sağlamak için zorunludur. Bu hava, mademki hali üzere sâfî ve mutedil olup pis rüzgârlar ve çirkin dumanlarla karışmamıştır. Bedenin oluşumunu ve vücut sağlığını koruyucudur. Eğer hava, kötü duman ve rüzgârlarla değiştiyse, hükmü de değişir. Şu halde dört mevsimin her biri kendine uygun olan hastalığı verip zıddını giderir. Gerçekten yaz mevsimi safrayı çoğaltır, hastalıkları oluşturur rutûbeti ayrıştırma ve kalbi ısıtma ile susuzluk ve harareti ortaya çıkarır. Sonbahar; gece ve gündüzü, sıcaklık ve soğukluğu değiştirerek hastalıkları çoğaltıp meyveleri arttırarak kanı azaltır, sevdayı çoğaltır. Kış mevsimi balgamı çoğaltarak hastalıkları verip başın maddelerini sıkma ile nezle ve öksürüğü ortaya çıkarır. İlkbahar karışımları hareket ettirerek bademcikleri şişirip kanı çoğaltıp maddeli hastalıkları ortaya çıkarır. Bu mevsim, mevsimlerin en sağlıklısıdır. Hayat ve sıhhat için en uygun en latif ve en tatlısıdır."[237] Mevsimler ve hılt eşleştirilmesi bakımından uyum sağlamaktadır.

Mevsimlerle ilgili bir diğer tespiti ise sıhhati korumak için alınması gereken tedbirlerdir: "İlkbaharı kan aldırma ile karşılayıp kusarak istifrâ etmek, kavrulmuş şeyleri kullanıp nar gibi teskin edici maddeler yemek, kuvvetli hareketler, tatlılar, sıcak hamamlar gibi sıcaklıklardan kaçınıp gıdayı azaltma ve elbiseyi hafifletmek gerekir. Yaz mevsiminde hareketsizliğe devam, gölgeye sığınma, safrayı mahveden latif soğuk gıdalar yiyip her ısıtan ve boşaltan gıdalardan sakınmak, hıyar, kavun, karpuz gibi rutubetli meyveleri seçip beyaz elbise ve soğukluk veren keten giymek gerekir. Sonbaharda soğuk su ile yıkanmaktan ve bütün kuru şeylerden kaçınıp soğuk içeceklerden, yaş meyve yemekten kusmaktan, baş açmaktan, gecenin soğuğundan ve öğle sıcağından sakınmak gerekir. Kış mevsimini kürk ve kalın giyeceklerle karşılayıp et ve keşkek gibi çok sıcak gıdaları seçmek ve bu mevsimde ani ve kuvvetli hareketler

[236] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 115.
[237] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 115.

yapmak gerekir. Bu dönemde kusmak kuvveti zayıflatır."[238] Bilgiler teoriye ve alışılagelmiş yaşantı tarzına uyum sağlamaktadır.

Gıdalar üzerine de tedbirler belirtir. "Zarûrî Altı Sebepten Kalan Üçünün Değişimi" başlığıyla yiyeceklere itidaller anlatılmaktadır. "Eğer bozulmuş bir sıhhati, kendisinden daha iyi olan bir sıhhate çevirmek istenirse ona zıddının verilmesi gerekir."[239] Şekliyle belirttiği yiyecekler ile ilgili mevsimlere göre tedbirler ve miktarları yer alır. Bu yiyeceklerin tatları ile ilgili verilen bilgi ise: "Tatlı gıdalar mideyi rahatlatır, bedeni ısıtır ve safrayı hareket ettirir."[240] Safra acı olduğu için zıddı tatlıdır ve teoriyle uyum içindedir. Bu başlığın devamında da hıltlara göre belirlenen bir bilgi de yer alır: " Kanlı mizaçlı olan kimsenin gıdası sumak gibi soğutucu ve kahredicidir. Mizâcı balgamlı olanın gıdası sıcak ve latiftir. Safralı mizacın gıdası, nar gibi soğuk ve rutubetlidir. Sevdavî olanın gıdası rutubetli olmalıdır." [241]

"İlaçlar" başlığıyla birçok yiyecek ve bitkinin özellikleri, çare olacağı söylenen rahatsızlıklar tek tek ele alınmaktadır. Bedene giren ilacın etkileşimi ile ilgili bilgi verilirken birçok tıp kitabında açıklanmayan ama derecelendirme yapılan ilaçların neye göre derecelendirildiği de anlatılmaktadır: " Eğer ilaç, insanın bedenine girip onunla beraber beden kendi tabiî hararetini uyarırsa ve eğer bedene insanın durumundan fazla etki etmezse, o ilaç ortalama bir ilaçtır. Eğer bedene insanın durumundan daha fazla etki ederse gereken özellikten mahrum demektir. Şu halde eğer o tesir az olup hissedilmezse o ilaç birinci derecededir. Eğer tesir hissedilirse ama bedene zarar vermezse o ilaç ikinci derecededir. Eğer bedene zarar verirse ama zararı helak edici değilse o ilaç üçüncü derecedir. Eğer zararı ölüme varırsa o ilaç dördüncü derecedir ve ona zehirli ilaç adı verilir. Gıdaların da hükümleri bu ilaçlar gibidir."[242] denilerek gıdalar ebced harfleri sırasına göre açıklanır. Buna göre teoriye uyum sağlayan gıdalar ve iyi geldikleri rahatsızlıklar şunlardır:

- Erik (iccâs), ikinci derecede soğuk ve yaştır. Soğukluğu nedeniyle mideyi bozar, sıcak olan kalbi sakinleştirir ve safrayı söker.

---

[238] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 117.
[239] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 120.
[240] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 120.
[241] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 121.
[242] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 125.

- Ispanak, birinci derecede soğuk ve yaştır. Sıcak ve kuru olan akciğere ve göğse faydalıdır.
- Eftimon, kuru bir ottur; birinci derecede kuru ve ikinci derecede soğutucudur. Soğuk ve yaş olan balgamı giderir. Bitkinin özelliği safrayla aynı olduğundan, safranın yaş dönemi olan gençliğe iyi gelmediği de bildirilmektedir.
- Anason, üçüncü derecede kurutucu ve sıcaktır. Balgamdan doğan susuzluğa faydalı olarak bildirilir.
- İsmet yani Isfahan sürmesi, öldürücü kurşun madeninin cevheridir. Birinci derecede soğutucu ve ikinci derecede kurutucudur. Bu özellikleriyle sıcak ve yaş olan burun kanını kesmesi teoriye uyumludur.
- Bıtıh-ı asfar yani kavun, birinci derecede ısıtıcı olarak bildirilmektedir. Sıcak ve kuru olan safrayla aynı özellik göstermesi bakımından hızla safraya dönüştüğü bildirilir.
- Yumurtanın beyazı, soğuk ve yaş olarak tabir edilir ve yüze sürülürse ateşin etkilerinden koruyacağı söylenir ki ateş sıcak ve kurudur.
- Bindük yani fındık, hararet ve kuruluğa meyillidir. Yaş ve soğuk olan beyne yararlı olduğu bildirilir.
- Cüzür yani havuç, ikinci derecede sıcak ve rutubetlidir ki soğuk ve kuru olan mideye deva olur.
- Darçın yani tarçın, üçüncü derecede sıcak ve kuru olup baş ağrılarına, soğuk nezleye, rutubetli öksürüğe iyi gelir.
- Kırmızı gül, soğuk ve kurudur; ateşli baş ağrılarına faydası vardır.
- Zaferan yani safran, birinci derecede kurutucu ve ikinci derecede ısıtıcı ve rutubet vericidir. Yani değişken özelliğe sahiptir. Bu işleviyle kuru ve soğuk olan midenin soğukluğuna iyi gelmesi teoriye uyum sağlamaktadır. Kurutucu özelliğiyle de midenin rutubetini alması doğaldır.

- Hınna yani kına, ikinci derecede soğutucu ve kurutucudur. Ateşli şişlikler için faydalı olduğu bildirilmektedir. Soğutucu özelliğiyle uyum sağlar.
- Tin-i Ermeni yani Ermeni çamuru, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Sıcak ve yaş olan kanı tutmaktadır, ateşli nezleye de soğutucu özelliğiyle fayda sağlamaktadır.
- Tabâşîr yani Hint hıyarı, ikinci derecede soğutucu, üçüncü derecede ısıtıcı ve kurutucudur. Yani değişken özellikler göstermektedir. Soğuk ve kuru özellikleriyle sıcak ve yaş olan kalbi kuvvetlendirmesi ve ateşli hafakana iyi gelmesi uyumludur. Midede oluşan harareti ve karaciğer hararetini soğukluğuyla teskin eder, ateşli hummaları durdurur.
- Yaktîn yani kabak, ikinci derecede soğuk ve yaştır ki sıcak ve kuru olan safraya faydalıdır.
- Kâfur, üçüncü derecede soğuk ve kurudur. Hararetli şişkinlikleri soğutucu özelliğiyle giderir.
- Bademin tatlısı rutubetinden yana dengeleyici olduğu için kuru özelliklere sahip olan dalak ve karaciğere faydalıdır.
- Mastiği yani kendir, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Soğuk ve yaş olan ince balgamı giderir, balgamı çeker, öksürüğe de faydalıdır.
- Ebegümeci, birinci derecede soğuk ve ikinci derecede rutubetlendiricidir. Kuru ve sıcak olan karaciğerin tıkanıklıklarını açar.
- Nane, kuru ve sıcaktır; soğuk ve yaş olan balgamı söker.
- Sumak, soğuk ve kurudur; sıcak ve yaş olan kanı keser.
- Sefercel, soğuk ve kurudur; sıcak ve yaş olan akciğeri yumuşatıp fayda sağlar.
- Semek yani balık, rutubetli ve soğuk olduğu için sulu balgam yapar.
- Anber, sıcak ve kurudur; yaş ve soğukluktan kaynaklanan beyin hastalıklarına şifa verir.

- Ud, ikinci derecede kuru ve sıcaktır. Soğuk ve yaş özelliklere sahip olan beyne iyi geldiği bildirilmektedir.

- İneb yani üzüm, kabuğu soğuk ve kurudur. Buna rağmen içi sıcak ve yaştır. Çekirdeği soğuk ve kurudur. Sadece içi değerlendirildiğinde mideyi güçlendireceğine dair verilen bilgi doğrulanabilir.

- Fızza yani gümüş, soğuk ve kurudur. Kandan kaynaklı sıcak ve yaş olan hafakanı önler.

- Turpun bire bir özelliği bildirilmese de balgamının çok olması ibaresiyle soğuk ve yaş olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda çare olması beklenen karaciğer tıkanıklığı da teori tablosundaki eşleştirmeye uyum sağlamaktadır.

- Sandal, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Sürülmesi ve içilmesi, ateşli baş ağrılarına ve kandan kaynaklı hafakana iyi gelir. Sıcaklıktan meydana gelen mide zayıflığına da çare olarak gösterilmektedir.

- Sater yani kekik, ikinci derecede sıcak ve kuru olduğu için eserde mideyi de kuruttuğu belirtilir.

- Kusa yani acur, ikinci derecede rutubetli ve soğuktur. Hararet ve safrayı bu özelliğiyle teskin eder.

- Reybas, ikinci derecede soğuk ve kurudur ki sıcak ve yaş olan kanı söker. Harareti sakinleştirir ve keser.

- Ekşi nar, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Sıcak ve yaş olan kandan kaynaklı hafakanı def edicidir.

- Şuniz, siyah tanedir; ikinci derecede ısıtıcı ve kurutucudur. Bu özelliğiyle yaş ve soğuk balgamdan kaynaklanan nezleye fayda sağlar.

- Tüffah yani elmanın ekşisi çok soğuktur ve rutubeti azdır. Bu soğukluk dolayısıyla harareti keser.

- Selc yani kar, hapsedilmiş olan dumanın hararetinden susuzluk yaratır ki mide de kurudur. Dolayısıyla mide ve sinirlere zararı dokunur. Soğukluğu bakımından dişlerde hararetten doğan ağrıları giderir.

- Hal yani sirke, değişken özelliğe sahiptir. Hararetten ve rutubetten bileştiği söylense de soğukluğunun da çokluğu bildirilir. Hatta kaynatılınca bu soğukluğun hafifleyeceği anlatılır. Soğuk ve rutûbetlendirici özelliğiyle safrayı söker. Balgama ve sevdaya zararlıdır.

- Üzerlik yani hardal, üçüncü derecede sıcak ve kurudur. Soğuk ve yaş olan balgamı söker, soğuk eklem ağrılarını giderir, baştaki rutubeti yok eder.

"Yiyecek ve İçeceklerin Faziletleri" nde ise sıcak ve yaş olan etin, hüzünlü kalbi rahatlatacağı anlatılır ki kalbin hüzünlü olması sevdâdan ileri gelir, soğuk ve kuru olan sevdanın baskınlığı sonucunda ortaya çıkar. Patlıcan, sıcak ve kurudur. Onu yumuşatıp süsleyerek şifa niyetine yemek hastalığı giderir ve hikmet verir. Yaş ve soğuk olan beyne kuvvet verir. Dikkat çekici unsur ise toprak yenmesi ile ilgilidir. Toprak yemenin öldürücü olduğu, aynı özellikteki mideyi bozacağı ve helak edeceği bildirilir.

Bazı gıdaların hangi hastalığa iyi geldiği veya fiziki özellikleri net bir biçimde verilmediği için uyumlu ya da uyumsuz olarak bölümlendirilememektedir. Mârifetnâme'deki diğer ilaçlar:

- İbrişim: Sıcak ve rahattır. Özellikle ham olanı faydalıdır. Kurusu, bit türemesine engeldir.[243]

- Dîk ve Dücâc (Horoz ve Tavuk): Horozun en iyisi henüz ötmeyenidir. Tavuğun en faydalısı yumurtlama vakti gelmeyenidir. Horoz çorbası; mafsal ağrısına, titremeye, mideye, yele ve kulunca iyi gelir. Tavuk eti aklı güçlendirir, tabiatı açar, meniyi arttırır ve sesi saflaştırır. [244]

- Herîse (Keşkek): Tanınmış bir gıdadır. Et suyu ile pişirilmiş buğdaydan yapılır. Kuruluk ve rutûbette ısıtıcı ve dengeleyicidir. [245]

---

[243] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s.126.
[244] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 128.
[245] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 128.

- Hınta(Buğday): Harâret ve rutûbeti dengeleyicidir. İnsanın harâret ve rutûbetine eşdeğerdir. Tanesinin hazmı yavaştır. Kırmızı iri buğday en iyisi, en kuvvetlisi, en lezizi ve en gıdalısıdır. [246]

- Hamâm (Güvercin): Bunun uçanı, yavrusundan daha hafif ve besleyicidir. Yavrusu daha sıcak ve rutûbetlidir. [247]

- Kem'e (Mantar): Hükmü sert, gıdası kötüdür. Fakat suyu iyidir. Gözü parlatır. [248]

- Kilye (Böbrek): Sıcaklık ve soğuklukta dengeleyicidir. Bir miktar kurudur. Hazmı zor, karışımı kolaydır. [249]

- Kebed (Karaciğer): Sıcaktır. Böbrekten iyidir. İyisi böbrek ve tavuk ciğeridir. [250]

- Lüba (Doğuran ineğin ilk sütü, ağuz, ağız): Hazmı yavaş, karışımı kötüdür. Bal düzelticisi kabul edilir. Deve sütü dışındaki her süt, karaciğer boşluğunu tıkar. Çok süt ise vesvese ve unutkanlığa ilaçtır. Fakat bu da dişlere ve dişetlerine zarar verir, gözü karartır. Onu ıslah eden şekerdir. Şekerli süt, rengi güzelleştirir, bedeni yağlandırır. Süt cinsinin bileşimi, sulu, yağlı ve peynirlidir. İnek sütünün çoğu yağlı, deve sütü ince olduğundan suludur. [251]

- Sumg (Ağaç sakızı): Kurutması kuvvetlidir. En latîfi Arap sakızıdır. Fakat, göğüs sertliklerini çözüp, bağırsaklara kuvvet verir. Renkli haberlerle yazmayı güzelleştirir. [252]

---

[246] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 128.
[247] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 129.
[248] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 129.
[249] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 130.
[250] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 130.
[251] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 131.
[252] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 134.

3. 2. Marifetnâme'de Ahlât-ı Erbaayı Desteklemeyen Bilgiler

Balgam hıltının organı teori tablosuna göre beyindir. Ancak Marifetnâme'de "Ondan oluşan balgamı da akciğer kesip nefesle gırtlak yoluna itmektedir." bilgisi ile teorideki hılt ve organ eşleştirmesinden farklılık göstermektedir. [253]

Eserde beden uzuvlarının özellikleri anlatılırken birkaç yerde farklılık görülmektedir. Kalp, teori tablosuna göre sıcak ve yaşken eserde sıcak ve kuru; karaciğer, teoriye göre sıcak ve kuruyken eserde sıcak ve yaş; dalak da sıcak ve kuruyken eserde sıcak ve yaş olarak ele alınmıştır. Bu farklılıklar ve benzerlikler "tablolar" bölümünde detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Marifetnâme'de yaş dönemleriyle ilgili ciddi bir fark vardır ki bu da fiziki özelliklerle uyuşmamaktadır. "Dolayısıyla genç ve çocukların bedenleri, mizacları i'tidâl üzere sıcak ve rutubetlidir. Kırarma ve ihtiyarlık bedenleri, buhar ruhu ve sıcak kandan yukarıda anlatıldığı üzere geçkin oldukları için soğuk ve kurudur." Belirtildiği gibi çocukluk dönemi sıcak ve kuru değil, teori tablosuna göre sıcak ve yaştır. İhtiyarlık dönemi de soğuk ve kuru değil, soğuk ve yaştır.

Yemeklerin itidali üzerine bilgi verilirken tatlarla ilgili " Tuzlu gıdalar bedeni kurutur, safrayı doğurur ve uzuvlarla kuvvetlere zarar verir. Zararlı tatlıyı ekşi def eder. Ekşiler tatlı ile gider." Bu belirlemede iki tane farklılık görülmektedir. Birincisi safra acıdır ve tuzlular değil acılar safrayı arttırır. İkincisi ise ekşi ve tatlı zıtlığıdır. Ekşi sevdanın tadıdır, soğuk ve kuru özelliğe sahiptir, tat bakımından zıddı tuzludur; ancak teori tablosunda sevdanın zıddı kan hıltı olduğundan tat bakımından bu ekşi ve tatlı zıtlığını ortaya koymuş olabilir.

"İlaçlar" başlığıyla ele alınan gıdalar bölümünde teori tablosuyla örtüşmeyen bitkiler ve deva olacağı bildirilen rahatsızlıklar ise şu şekildedir:

- Eftimon, birinci derecede kuru ve ikinci derecede sıcaktır ki yaş ve soğuk hastalıklar için ilaç niteliğindedir. Ancak kuru ve soğuk olan sevda hastalıklarına ve kara sevdaya iyi geleceği bildirilir.

---

[253] Erzurumlu İbrahim Hakkı, a.g.e, s. 48.

- Anason, üçüncü derecede sıcak ve kurudur. Böbrekteki tıkanıklıkları açacağı belirtilir fakat yine esere göre böbrek sıcak ve yaştır ki çaresi soğuk ve kurutucu ilaçlardır. Karaciğer tıkanıklıkları için bildirilen anason, sıcak ve kuru olan karaciğerle aynı özellikleri taşımakta ve teoriye göre ilaç olamamaktadır.

- Ürüz yani pirinç, birinci derecede sıcak ve ikinci derecede kurudur. Yenmesi halinde mideyi temizleyeceği yönündeki bilgi teoriyle farklılık gösterir. Nitekim mide kuru ve soğuk olan sevdanın organıdır ve ilacı sıcak ve yaş ilaçlardır.

- Basal yani soğan ikinci derecede sıcak, üçüncü derecede kurudur. Mide ve iştaha kuvvet verdiği söylenen soğan, soğuk ve kuru olan mideye değil soğuk ve yaş olan beyine fayda sağlamalıydı.

- Bazincan yani patlıcan ikinci derecede sıcak ve kuruyken soğuk ve kuru olan sevdayı ortaya çıkaracağını bildirilir. Uyuz yaratacağı söylenen patlıcanın, sıcak ve yaş olan kanın fazlalığından kaynaklanan uyuzu arttırması teoriye göre uygun değildir.

- Ceviz, birinci derecede kurutucu ve ikinci derecede ısıtıcıdır. Bal ile birlikte kullanımında mideye faydalı olduğu bildirilir. İki farklılık göze çarpar. Mide kuru ve soğuktur, ilacı sıcak ve yaş ilaçlardır. Bu sebeple sıcak ve kuru olan cevizin fayda olmayacağı gibi yine sıcak ve kuru olan bal ile birlikte verilmesi bu aykırılığa başka bir örnektir.

- Hindistan cevizi ikinci derecede sıcak ve kurudur. Aynı özelliğe sahip olan karaciğere faydalı olacağı bildirilmektedir. Buna benzer bir hata, yaş ve sıcak ilaçların fayda gösterdiği dalak ve mideyi güçlendirdiğiyle yapılmaktadır.

- Tarçının sıcak ve kuru olmasına rağmen aynı özellikteki karaciğerin tıkanıklıklarını açacağı belirtilmektedir. Yine soğuk ve kuru olan mideyi kuvvetlendireceği, sıcak ve yaş olan kalbi açıcı özelliğinin olduğu belirtilmektedir.

- Verd-i ahmer yani kırmızı gül, soğuk ve kuru olup aynı özellikteki sevdayı yatıştırıcı olarak belirtilmektedir. Terbiyelenmişi sıcak olarak belirtilmekte

ancak kuru özelliğinden dolayı ilaç olamayacağı mide ve karaciğere kuvvet verdiği bildirilmektedir.

- Zaferan yani safran değişken özelliklere sahip bir bitkidir. Birinci derecede kurutucu, ikinci derecede ısıtıcı ve rutubetlendiricidir. Ancak soğutucu özelliğe sahip olarak belirtilmemesi, deva olacağı söylenen, sıcak ve kuru özelliklere sahip karaciğer için geçerli değildir.

- Hınna yani kına, ikinci derecede soğutucu ve kurutucudur. Yaş ve soğuk olan balgama pişirilmesi için faydalı olduğu bildirilmekte, bu yönüyle teoriye uyum sağlayamamaktadır.

- Kehribâ; birinci derecede sıcak, ikinci derecede kurudur. Sıcak ve yaş olan kandaki oksijeni tutucu, ateşe faydalı olarak bildirilmektedir. Kurutucu olarak kabul edilirse kan ile uyum sağlayabilir ancak ısıtıcı özelliği hem kan hem de ateş için zıtlık gösterir.

- Kereviz, birinci derecede sıcak ve kuru olduğu halde aynı özelliklere sahip olan karaciğere faydalı gösterilmektedir. Aynı hata soğuk ve kuru ilaçların fayda ettiği böbrek için de geçerlidir.

- Kişniş, birinci derecede kuru olmasına rağmen kuru ve soğuk olan mideye faydalı gösterilmekte, kuruluk ortaya çıkaran yüksek ateşe şifa olduğu bildirilmektedir.

- Tavşan etinin sıcak ve kuru tabiatının sevdasının çok olduğunu gösterdiği belirtilmektedir. Ancak sevda soğuk ve kurudur.

- Kendir yani mastiği, ikinci derecede sıcak ve kurudur. Sıcak özelliğe sahip kanı kesemez ya da kuru olan mideyi aynı özelliğiyle yumuşatamaz.

- Milh yani tuz, birinci derecede kuru, üçüncü derecede sıcaktır. Bazı eserlerde aynı özellikle ishal etme olarak ele alınırsa açıklanacak olan farklılık, teoriye uyumlu olarak doğru kabul edilebilir. Ancak teori tablosuna göre zıtlıklar ilaç olabilmektedir. Bu sebeple sevdayı kuvvetle söktüğünün bildirilmesi teoriye ters düşmektedir.

- Zerdali ikinci derecede soğuk ve rutubetlidir. Kurusunun mideye şeftaliden iyi geldiği bildirilmektedir. Ancak mide de soğuk bir özelliğe sahiptir.

- Nane değişken bir yapıya sahiptir. Kuru ve sıcak olarak belirtilen nane aynı zamanda rutubetlendirici özelliğiyle belirtilmektedir. Ancak kuruluğu ve yaşlığı değişirken sıcaklığı sabit kalır. Bu da sıcak olan kanı kesmesi bilgisini teoriye uyumsuz hale getirir.

- Sumak, soğuk ve kurudur ancak yine soğuk ve kuru olan mideyi düzelttiği belirtilir.

- Sefercel, soğuk ve kurudur; bal da sıcak ve kurudur. Bir arada kullanımının soğuk ve kuru olan mideye iyi geleceği belirtilmektedir. Balın sıcaklığı düşünülürse uyum sağlayabilir lakin bal da sefercel de kurutucudur.

- Anber, sıcak ve kurudur. Ancak soğuk ve kuru olan mideye, aynı özelliğe sahip karaciğere, sıcak ve yaş olan kalbe iyi geldiği bildirilmektedir.

- Ud, ikinci derecede kuru ve sıcaktır. Soğuk ve kuru olan mideye, aynı özellikteki karaciğere, sıcak ve yaş olan kalbe faydalı olduğu açıklanır.

- Asel yani bal, kuru ve sıcak olduğu halde kuru olan mideyi güçlendirdiği, sıcak olan kanı düzelttiği bildirilir.

- Fızza yani gümüş, soğuk ve kurudur. Suyunun mideye faydalı faydalı olduğu belirtilmekredir ancak her ikisi de aynı özelliklere sahiptir.

- Fıstık, ikinci derecede kuru ve sıcaktır. İçinde fazladan rutubet de olduğu belirtilir. Ancak çare olduğu söylenen kalp ve karaciğer de sıcaktır.

- Fülfül yani biber, dördüncü derecede sıcak ve kurudur. Mide soğuk olduğundan ondaki yelleri giderebildiği doğrulanabilir ancak her ikisinin de tabiatı kurudur. Bu özellik bakımından teoriyle çelişmektedir.

- Hıyar, acurdan daha soğuk ve yaş olmasına karşın yine soğuk olan mide ağrılarına iyi geldiği bildirilir. Yaş olarak bildirilen böbreğe de faydalı olarak gösterilmektedir.

- Reyhân, birinci derecede sıcak ve kuru olmasına karşın yine sıcak olan kalbi kuvvetlendirdiği bildirilir.

- Raziyâne, değişkendir. Bir kısmının hararet ve kuruluğu üçüncü derecedeyken bahçede yetişen reyhanın kuruluğu ve harareti ikinci dereceden gösterilir. Ancak aynı özelliğe sahip olan karaciğerin tıkanıklıklarını açtığı ifade edilir. Mide soğuk ve kurudur, sıcak ve yaş ilaçlarla tedavisi yapılmaktadır; Soğuk su ile alınacak reyhanın mide iltihabına iyi geldiği belirtilir.

- Nar, tatlı ve ekşi olarak ayrılıp farklı fiziki özelliklere sahiptir. Tatlı nar soğuk ve rutubetli, ekşi nar da soğuk ve kurudur. İkisinin de safrayı kestiği bildirilir ancak bu belirleme sadece tatlı nar için geçerli olmalıdır. Ekşisinin mide iltihabına iyi geldiği bildirilir ki bu da teoriye hem tat hem de fiziki özelilk olarak çelişmektedir.

- Temr-i Hint yani Hint hurması, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Aynı özellikteki olan mideyi kuvvetlendiremez; kuru olan safrayı da giderme işlevini yüklenemez.

- Tin yani incirin tazesi az rutubetli ve sıcaktır. Kurusu ise latif ve sıcaktır. Ancak bu özellikleriyle harareti sakinleştireceği, iltihaplı kanı donduracağı belirtilir. Yaş olan tuzlu balgamın hararetini yatıştıracağı, sıcak olan karaciğerin tıkanıklıklarına fayda sağlayacağı açıklanır.

- Haşhaş, ikinci derecede soğuk ve kurudur. Siyahı şurup ve macun halindeyken üçüncü derecede soğuk ve uyutucu olarak bildirilir. Ancak nezlenin birçok kaynakta soğuk ve yaş olan balgamdan kaynaklandığı ve ısıtıcı ilaçlarla tedavi edildiği dile getirilmişti. Doğal olarak nezleye bu ilaç fayda sağlayamamaktadır.

- Damıran, bir reyhan cinsidir ki aynı zamanda fesleğen denilir. Birinci derecede soğuk ve yaş olmasına rağmen koklanması yine aynı özellikte olan beyne faydalı olarak gösterilir.

"Yiyecek ve İçeceklerin Faziletleri" anlatılırken sıcak ve yaş olan etin yine sıcak ve yaş olan hasta kalbe faydası olduğu belirtilir.

4. ADI GEÇEN ESERLERİN AHLÂT-I ERBAA AÇISINDAN TABLOLARI

4. 1. Müfîd'e Ait İlaç Tablolar

Tablo 1

İLAÇ	ÖZELLİĞİ (DERECELİ)			
Sumak	2.	soğuk	3.	Kuru
Sinâmeki	1.	sıcak	1.	Kuru
Biber	3.	sıcak	3.	Kuru
Sabır Otu	2.	sıcak	2.	Kuru
Karanfil	2.	sıcak	2.	Kuru
Ravend-i Çînî	2.	sıcak	2.	Kuru
Rezene	2.	sıcak	2.	Kuru
Şahterec	1.	soğuk	2.	Kuru
Çörek Otu	-	sıcak	-	Kuru
Türbit Otu	2.	sıcak	2.	Kuru
Hint Hurması	2.	soğuk	2.	Kuru
Çayır Mantarı	1.	sıcak	2.	Kuru

Tablo 2

İLAÇ	ÖZELLİĞİ (DERECELİ)			
İbrişim	1.	sıcak	1.	kuru
Karabaşı Otu	1.	sıcak	2.	kuru
Bağboğan	3.	sıcak	3.	kuru
Anason	-	sıcak	-	kuru
Afyon	4.	soğuk	4.	kuru
Diken Üzümü	-	soğuk	-	kuru
Menekşe	1.	soğuk	1.	yaş
Çiyan Otu	2.	sıcak	3.	kuru
Hindistan Cevizi	2.	sıcak	2.	kuru
Tarçın	3.	sıcak	3.	kuru
Helile Otları	2.	soğuk	2.	kuru
Eğit Otu	2.	sıcak	2.	kuru
Gül	1.	soğuk	2.	kuru
Safran	1.	kuru	2.	sıcak
Zencefil	3.	sıcak	2.	kuru
Ebucehil Karpuzu	3.	sıcak	2.	kuru
Tebeşir	2.	soğuk	3.	kuru
Rumeli(Ermeni) Kili	1.	soğuk	2.	kuru
Kâfûr	2.	soğuk	2.	kuru
Kimyon	2.	sıcak	2.	kuru
Sakız	-	sıcak	2.	kuru
Tuz	2.	sıcak	2.	kuru
Misk	2.	sıcak	2.	kuru
Nilüfer	2.	soğuk	2.	yaş
İtboğan	2.	sıcak	2.	kuru
Mahmûdiye Otu	3.	sıcak	3.	kuru

Tablo 3

BİTKİ	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Arpa		soğuk-kuru
Koruk		soğuk-kuru
Mercimek		soğuk-kuru
Ekşi Dut	Ekşi tut	soğuk-kuru
Ekşi Nar	Ekşi enâr	soğuk-kuru
Ayva		soğuk-kuru
Ekşi Elma		soğuk-kuru
Ekşi Turunç		soğuk-kuru
Narenciye-Limon	Nârinc-leymûn	soğuk-kuru
Armut		soğuk-kuru
Ekşi Kiraz	Ekşi karâsiya	soğuk-kuru
Tuzsuz Zeytin	Zeytûn	soğuk-kuru
İğde		soğuk-kuru
Alıç		soğuk-kuru
Keçiboynuzu Bitkisi		soğuk-kuru
Kuzukulağı Otu		soğuk-kuru
Kişniş	Kişnîc	soğuk-kuru

Tablo 4

BİTKİ	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Dere otu	Turak otu	sıcak-kuru
Kaparî (kabbar)	Gebre otu,Kedi tırnağı	sıcak-kuru
Turp		sıcak-kuru
Yabani pırasa	Genderân	sıcak-kuru
Sarımsak		sıcak-kuru
Soğan		sıcak-kuru
Kereviz		sıcak-kuru
Tere otu	Kerdeme	sıcak-kuru
Hardal		sıcak-kuru
Tarhun		sıcak-kuru
Nane	Na'nâ	sıcak-kuru
Lahana,arpa,Buğday karışımı	Kelem/Kerdiye	sıcak-kuru
Bal		sıcak-kuru
Eski şeker		sıcak-kuru
Patlıcan	Bâdıncân	sıcak-kuru
Ufak köknar içi		sıcak-kuru
Sakız ağacı meyvesi	Meneveş	sıcak-kuru
Fıstık		sıcak-kuru
Acı badem		sıcak-kuru
Ceviz	Kôz	sıcak-kuru
Tuzlu/Ekşi zeytin		sıcak-kuru
Turunç kabuğu		sıcak-kuru
Tuzlu peynir		sıcak-kuru
Tuzlu balık		sıcak-kuru
Çemen otu	Boy	sıcak-kuru
Börülce	Bögrülce	sıcak-kuru
Nohut	Nehûd	sıcak-kuru

Tablo 5

BİTKİ	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Semiz et	Turak otu	yaş-soğuk
Haşhaş tohumu	Bebre otu,Kedi tırnağı	yaş-soğuk
Beyin		yaş-soğuk
İlik		yaş-soğuk
Koyun eti		yaş-soğuk
Balık eti		yaş-soğuk
Yumurtanın beyazı		yaş-soğuk
Öd		yaş-soğuk
Peynir	Penîr	yaş-soğuk
Zerdali		yaş-soğuk
Şeftali		yaş-soğuk
Tatlı nar		yaş-soğuk
Tatlı elma		yaş-soğuk
Turunç eti		yaş-soğuk
Tatlı kiraz	Tatlı karâsiyâ	yaş-soğuk
Kavun		yaş-soğuk
Karpuz		yaş-soğuk
Hıyar	Şınhıyar	yaş-soğuk
Acur		yaş-soğuk
Kabak		yaş-soğuk
Arap mantarı	Tomalan/Domuz elması	yaş-soğuk
Marul		yaş-soğuk
Hindiba	Kasnî,yaban marulu	yaş-soğuk
Pazı	Pazu	yaş-soğuk
Ispanak	Isfanâh	yaş-soğuk
Semiz otu		yaş-soğuk
Nohut	Nehûd	yaş-soğuk

Tablo 6

ŞERBETLER		
İLAÇ	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Tatlı ve Ekşi Nar Şarapları	Şarb-ı Rummâniye	Kuru-Soğuk

Tablo 7

İLAÇLAR TABLOSU		
İLAÇ	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Sirke		Soğuk-Kuru
Pekmez		Sıcak-Kuru

Tablo 8

YEMEKLERİN TABLOSU		
YEMEK	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Cevâv		Soğuk-Yaş
Kebap,Büryan,Kalye,Kavurma	Biryân	Sıcak-Kuru
Keşkek	Herîse	Sıcak-Yaş
Köfte	Kûfte	Sıcak-Yaş
Erişte		Sıcak-Yaş
Kuru et		Sıcak-Kuru

Tablo 9

BİTKİ	DİĞER ADI	ÖZELLİK
Havuç	Keşür	Yaş-Sıcak
Kuşkonmaz	Helyûn	Yaş-Sıcak
Şalgam		Yaş-Sıcak
Yeni Şeker		Yaş-Sıcak
Gölevez	kalkâş,gölegez	Yaş-Sıcak
Tatlı Kavun		Yaş-Sıcak
Büyük Köknar İçi		Yaş-Sıcak
Üzüm		Yaş-Sıcak
Hurma		Yaş-Sıcak
Tatlı Dut	tatlı tut	Yaş-Sıcak
İncir		Yaş-Sıcak
Kuyruk Yağı		Yaş-Sıcak
Et		Yaş-Sıcak
Baş Eti		Yaş-Sıcak
Susam	Sîsam	Yaş-Sıcak
Kara et		Yaş-Sıcak
Yumurta Sarısı		Yaş-Sıcak
Tereyağı	kere yağı	Yaş-Sıcak
Şeker Kamışı	Kalem Şeker	Yaş-Sıcak

4. 2. MARİFETNÂME'YE AİT İLAÇ TABLOLARI

Tablo 1

Uzuvlar	Soğuk	Sıcak	Yaş	Kuru
Atardamar		(+)		(+)
Ruh(Latif Buhar)		(+)		(+)
Kalp		(+)		(+)
Kan		(+)	(+)	
Karaciğer		(+)	(+)	
Et		(+)	(+)	
Sinir(Etle Karışan)		(+)	(+)	Beden Siniri
Dalak		(+)	(+)	
Böbrek		(+)	(+)	
Toplardamar		(+)		(+)
El Derisi		(+)		(+)
Balgam	(+)		(+)	
Saç	(+)			(+)
Kemik	(+)			(+)
Perdeler	(+)			
Sinir	(+)		(+)	Beden Siniri
Murdar İlik	(+)			
Beyin	(+)		(+)	
İç Yağı	(+)		(+)	
Deri	(+)			(+)
Yağ			(+)	
Murdar Eti			(+)	
Kadınların Göğüs Eti			(+)	
Akciğerdeki Tenefüs Yeri			(+)	
Kıkırdak				(+)
Kemik Başları				(+)
Kiriş				(+)
Zar				(+)
Damar				(+)

Tablo 2

BİTKİ/NESNE	DİĞER İSMİ	ÖZELLİĞİ
Taze peynir	Cübn	soğuk/yaş
Eski peynir	Cübn	sıcak/kuru
Yavru güvercin	Hamâm	sıcak/yaş
Yoğurt		soğuk/kuru
Taze yoğurt		sıcak/yaş
Tavşan eti		sıcak/kuru
Balık	Semek	soğuk/yaş
Üzüm kabuğu	İneb	soğuk/kuru
Üzüm içi	İneb	sıcak/yaş
Üzüm çekirdeği	İneb	soğuk/kuru
İncir (taze)	Tin	sıcak/yaş
Kırmızı dut		soğuk/yaş

Tablo 3

Birinci Derece İlaçlar

			KAN	SAFRA	SEVDÂ	BALGAM
Diğer İsmi	Bitki	Özelliği	(yaş-sıcak)	(sıcak-kuru)	(kuru-soğuk)	(yaş-soğuk)
	Ispanak	yaş-soğuk	(+)			
	İsmet	kuru-soğuk	(+)			
	eftimon	kuru			(+)	(+)
	Pirinç	kuru-sıcak			(+)	
	Ceviz	kuru-sıcak			(+)	
	Havuç(cüzür)	yaş			(+)	
(Verd-i ahmer)	Kırmızı gül	soğuk-kuru			(+)	
	Zeferân	yaş-sıcak			(+)	
(Hımmas)	Keten tohumu	sıcak-kuru	(+)			
	Kehribâ	sıcak-kuru	(+)			
	Keşniş	kuru	(+)			
	Kereviz	sıcak-kuru		(+)		
	Laden	soğuk-kuru	(+)			
	Tuz	kuru-sıcak			(+)	(+)
(Muluhiyo)	Ebegüneci	soğuk-yaş		(+)		
(Mahâle-İ dokik)	İnce ipek	sıcak-kuru				(+)
(Semen)	Hayvani yağ	yaş-sıcak	(+)			
	Reyhan	kuru-sıcak				(+)
(Rumman)	Nar	yaş-soğuk		(+)		
	Arpa	kuru-soğuk	(+)			
(Huh)	Şeftali	yaş			(+)	
	Damıran	yaş-soğuk				(+)

Tablo 4

İkinci Derece İlaçlar

			KAN	SAFRA	SEVDA	BALGAM
Diğer İsmi	Bitki	Özelliği	yaş-sıcak	kuru-sıcak	kuru-soğuk	yaş-soğuk
(İccâs)	Erik	yaş-soğuk	(+)	(+)		
	Eftiman	sıcak			(+)	(+)
(Ürüz)	Pirinç	sıcak-kuru			(+)	
(Bıtıh-ı ahzar)	Karpuz	yaş-soğuk	(+)			
(Hınna)	Kına	kuru-soğuk				(+)
(Tîn-i ermeni)	Ermeni çamuru	kuru-soğuk	(+)			
(Yaktîn)	Kabak	yaş-soğuk		(+)		
(Mastiği)	Kendir	kuru-sıcak	(+)			(+)
	Sumak	soğuk-kuru	(+)	(+)		
	Sefercel	kuru-soğuk	(+)			
	Anber	kuru-sıcak				(+)
	Ud	kuru-sıcak				(+)
(Asel)	Bal	kuru-sıcak	(+)			
	Fıstık	kuru-sıcak		(+)		
	Sardal	soğuk-kuru	(+)			
(Sater)	Kekik	sıcak-kuru			(+)	
	Karanfil	sıcak-kuru				
	Teybas	soğuk-kuru	(+)	(+)		
	Şuniz	sıcak-kuru	(+)			
(Temr-i Hint)	Hint Hurması	kuru-soğuk		(+)		
	Haşhaş	kuru-soğuk	(+)			
	Zarur	kuru-sıcak				

Tablo 5

Üçüncü Derece İlaçlar

			KAN	SAFRA	SEVDÂ	BALGAM
Diğer İsmi	Bitki	Özellik	yaş-sıcak	kuru-sıcak	kuru-soğuk	yaş-soğuk
	Anason	kuru-sıcak		(+)		
	Darçın	kuru-sıcak				(+)
(Tebâşîr)	Hint Hıyarı	kuru-sıcak		(+)	(+)	
	Kâfûr	kuru-soğuk	(+)			
	Kimyon	kuru-sıcak				(+)
	Râziyâne	kuru-sıcak			(+)	
(Sûm)	Sarımsak	kuru-sıcak				
(Üzerlik)	Hardal	kuru-sıcak				(+)

Tablo 6

Dördüncü Derece İlaçlar

			KAN	SAFRA	SEVDA	BALGAM
Diğer İsmi	Bitki	Özellik	yaş-sıcak	kuru-sıcak	kuru-soğuk	yaş-soğuk
(Fülfül)	Biber	kuru-sıcak			(+)	

Tablo 7

			KAN	SAFRA	SEVDÂ	BALGAM
Diğer İsmi	Bitki	Özellik	yaş-sıcak	kuru-sıcak	kuru-soğuk	yaş-soğuk
(Bayd)	Yumurta	sıcak-soğuk-yaş		(+)		
(Bindük)	Fındık	kuru-sıcak				(+)
(Lübiya)	Böğrülce	kuru-yaş	(+)			
(Fızza)	Gümüş	kuru-soğuk	(+)		(+)	
(Hal)	Sirke	yaş-sıcak		(+)		
(Zeheb)	Altın	sıcak-kuru			(+)	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1. MOLLA SİYÂHÎ'NİN MANZÛME-İ TIBBIN'IN VE MUHYİDDİN MEHÎ'NİN MÜFÎD'İNİN METİNLERİ

1. 1. MOLLA SİYÂHÎ'NİN MANZÛME-İ TIBB ESERİNDEN ÖRNEK METİN

Der- Beyân-ı Fasl-ı Bahâr ve Ahkâmeş

Gel ey bu 'ilme 'âşık-ı tâlib olan

Etibbâ sözlerine râgıb olan

İşit ahkâmını fasl-ı bahârun

Bil imdi hükmini evvel-bahârun

Bu faslun oldı tab'ı hârr u râtıb

Bu fasl içinde olur kan gâlib

Bu günlerde kan aldurmak revâdur

Ve hem müshil bu mevsimde sezâdur

Mahaldür huşk u serd olan gıdâlar

Münâsibdür yiyeler anı ekser

Fesâdın def’ ider kanun ta’âmı

Yiyeler anı her gün subh u şâmı

Eger almak dilersen kâm-ı felekden

Zabıt kıl sözlerimi cân u dilden

Murâdun hikmet ise sen de ey cân

Nasîhat dâ’î ol olma nâdân

Der- Beyân-ı Fasl-ı Yay ve Ahkâmeş

Zikir kıl fasl-ı yayı dahı bildür

Ki safrâ vâfir olur bunda bildür

Olupdur hârr u yâbis tab’ı anun

Yarağın gör gerekse baş u cânun

Mahaldür serd ü ter olan gıdâlar

Yenür eyyâm-ı yay içinde ekser

Revâdur ekşiler gâyet mahaldür

Sezâdur tab'a ekşi bî-bedeldir

Ne varise olan safrâyı kâtı'

Yiyeler ol ta'âmı ola nâfi'

Bu fasl içre sükûn üzre olasın

Kabûl it sözlerüm sıhhat bulasın

Der- Beyân-ı Fasl-ı Güz ve Ahkâmeş

Biri güz faslıdur kim dinle cânâ

Olur gâyet bu eyyâm içre sevdâ

Mizâcı berd ü yâbisdür hazer kıl

İşit takrîrimi tedbîrini kıl

Havânun ihtilâfı bunda çokdur

Sovuk ıssı havâlar bulanıkdur

Havâdan saklagıl kendün yüri var

Cimâ'ı dahı kesret kılma zinhâr

Sovuk su ile gusl eyleme terk kıl

Ve hem suyı çok içme olma mâ'il

Dimâğı ter iden yin şol ta'âmı

Semüz etler sezâdur tut kelâmı

Der- Beyân-ı Fasl-ı Şitâ ve Ahkâmeş

Biri fasl-ı şitâdur olma gâfil

Bu eyyâm içre balgamdan hazer kıl

Tabî'atda olupdur berd ü râtıb

Olur balgam bu fasl içinde gâlib

Gıdâlar yense nola hârr u yâbis

Revâdur yense bu resme nefâyis

Bu eyyâm içre kendün tutma çıplak

Münâsib gögdeni tutsan ıssıcak

Zükâm u nâzile olur bunda vâki'

Kalın tut başunı kim oldı nâfi'

Sözüm tut her ne kıldum ise tahrîr

Şitâ faslında câna eyle tedbir

Her Marazun Sebeb-i Hudûsınun Zıddıyla Mu'âlece Olınması Beyânındadur

Devâ-sâz olmak isersen tabîbâ

Usûlin gözle tubbun eyle icrâ

Sovukdan zâhir olan derde cânâ

Devâyı ısıcak vir ola ihyâ

Maraz zâhir ola ger ıssıcakdan

Sovuk edviye dermân eylegil sen

Her eczânun çalış bil tab'ını var

Kitâb-ı Müfredât okı sezâ-vâr

Sovığın ıssısın edviyenün bil

Mukayyed ol şehâ zabt eyle hâsıl

Bedenün Hılt Gâlib Olan Nev'ün 'Alâmeti Beyânındadur

Biri ahlâtun olsa tende gâlib

Dilersen kankı hılt bil anı tâlib

Her ahlâtun zuhûr eyler nişânı

Anunla bilürüz fehm eyle anı

Olursa gâlib evvel gövdede kan

Nişânı uyhu olur gözde her an

Ve hem çok esnemek çokluk gerinmek

Demün gâliblığıdur gövdede pek

Gicişse fasd hacâmat biri tende

Anı bil gâlib olur kan bedende

Sivilciler çıbanlar tende çıkmak

Demün tuğyânıdur bil anı mutlak

Siyeh olup burundan ger aka kan

İşâretdür dem itmiş tende tuğyân

Ağırlansa mecâlsiz ola âdem

Vücûdında anun gâlibdurur dem

Kızıl olsa zebân u benzi anun

‘Alâmet oldı tuğyânına kanun

Düşinde kırmızılar görse her dem

Delâletdür ki gâlib olmağa dem

Bu zikr olanları zabt eyle cânâ

Hatâ olmaya gayrinünde aslâ

Der- Beyân-ı ‘Âlâmet-i Galebe-i Safrâ

Eger gâlib ola âdemde safrâ

Nişânından fehim kıl anı cânâ

Suyı çok içse ger olsa harâret

Ve hem acı ola ağzı be-gâyet

Delâlet gâlib olmasına safrâ

Yarağın gör anun def'ine cânâ

Ta'âmdan ger kesile iştihâsı

Şehâ tuğyân-ı safrâ it kıyâsı

Karışa gönli ola benzi asfer

Fehim kıl düşmüş ol safrâya mazhar

Ve hem göz ağı sarı ola cümle

Be-gâyet eylemişdür safra hamle

Düşinde sarılar görseydi her bâr

Nişânıdur ki safrâ gâlib izhâr

Der- Beyân-ı 'Âlâmet-i Galebe-i Sevdâ

Ola gâlib kişide çünki sevdâ

Nişânından anun işit nedür tâ

Ola benzi siyâh gövde lâgar

Beşâretdür ki sevdâ galbe eyler

Harâret gâlib ola mi’dede hem

Göyünse mi’de âteş gibi şol dem

Delâlet gâlib olmasına sevdâ

Zuhûr eyler hemân-dem mâlihûlyâ

Kavî ola ta’âma iştihâsı

Cünûna dâhil olur intihâsı

Gice gündüz gözine gelmez uyhu

Delâletdür bu da sevdâya yâ hû

Gelürse kalbe her dem fikr-i fâsid

Beşâretdür bu da sevdâya ‘âid

Siyâh olsa bedende kan be-gâyet

Verür tuğyân-ı sevdâdan ‘alâmet

Olursa kılları ten üzre bisyâr

Ki toğrı toğrı olsa her ne kim var

Delâletdür bu da sevdâya râci'

Yarağın gör virür edviye nâfi'

Düşinde ölüler âdem asılmak

Bu resme her gice görürse mutlak

Ve hem korkulı düşler görse her bâr

Karanu yerlere varursa bisyâr

Bular hep oldı sevdâdan nişâne

Buları zabt kıl üstâdâne

Der- Beyân-ı 'Âlâmet-i Galebe-i Balgam

Bedende gâlib olsa idi balgam

Nişânından anı fehm it mukaddem

Beden süst ağır olmakdur 'alâmet

Çok uyhu balgama eyler delâlet

Suyı az içse olsa cismi kâhil

Bedende hem sovukluk olsa hâsıl

Düşinde dahı sular görse yağmur

Bular balgam nişânı oldı meşhûr

Der- Beyân-ı Fasd u Hacâmat

Kanun almasınun tedbîrin üstâd

Beyân itmiş Hudâ râhın kıla şâd

Kişinün tab'ı bârid olsa nâ-gâh

Sovuk günde kan alma olgıl âgâh

Kişinün kuvveti za'f olsa ol dem

Hazer kıl alma andan dahı hîç dem

Beden ağırlığı vaktinde alma

Ve hammâm içre çok oturmuş olma

Su'âl idüp buları söyledüp bil

Kim andan alma kanı tâ hazer kıl

Ve sıtma nevbeti vaktinde cânâ

Hazer eyle sakın kan alma aslâ

On üç yaşında yigit gelse nâ-gâh

Sakın kan alma andan olgıl âgâh

Alınmaz çârdeh yaşından evvel

İcâzet virmez üstâdân muhassal

Ki altmış yaşa varınca kan almak

Sezâdur lâzım olur ise mutlak

Şehâ altmış yaşından sonra elbet

Kan almasına virmezler icâzet

Kan alsan ba'dehu kıl ihtirâzı

Yedürme tuzlular dûr it boğazı

Eger tuzlu ta'âm yer ise zâhir

Uyuz zâhir olur ol tende vâfir

Behak zâhir olur a'zâda derhâl

Maraz tende zuhûr eyler bu emsâl

Yaz oldukda sabâh al kanı ey cânâ

Kışın kuşluk zamânı eyle icrâ

Kan alsan ger siyâh olur ise kan

Kızıl olunca akıt anı şol dem

Pes andan sonra bend it anı yâ hû

Ana şerbetler içür ki ola tatlu

Münâsibdür yidürsen gülbeşeker

Dahı elma şarâbı hoşdur ekser

Üsilmeden sağ elden alsalar kan

Çeker zahmetler yine ola derrmân

Talağa giciyige uyuza hem

Üsilmeden sol elden alalar dem

Kan almasın bu resme bulmış üstâd

Ola rûhına rahmet kılmış irşâd

Der- Beyân-ı ‘İlm-i Nabz

Hakîmâ nabza olsan el komalı

Ola şeş şeyden ol gün haste hâlî

Biri havf eylemiş olmaya ol gün

Tehevvürden birisi ola bîrûn

Biri olmaya gâyet şâd u hurrem

Biri za’f olmaya açlığa muhkem

Biri tok olmaya ol hasta bisyâr

Seher aç ola nabzın tut yüri var

Eger nabzı kımıldı itse tîz tîz

Harâretden ola ol kimse ‘âciz

Nabız ger yüce eylerse cerâ’et

Yine gâlibdurur anda harâret

Eger alçak atarsa nabz-ı bîmâr

Harâret azlığıdur hükmi iy yâr

Olursa ger tamarlar ıssı gâyet

Şehâ fehm eyle var anda harâret

Eger giç giç atarsa nabzı anun

Bürûdet vardurur anla nişânun

Sovuk olsa tamar eyler delâlet

Olur ol kimsede şeksiz bürûdet

Tamarlar etlü tolu olsa hâsıl

Sovukluk hem rutûbet mâdde çok bil

Eger ince olursa şol tamarlar

Yubûset vardur azdur mâdde ekser

Ki kuvvetle hareket itse şol dem

Tokunsa barmağına serd ü muhkem

Mizâcun kuvvetinedür delâlet

Bulınur ol kişide nabz-ı sıhhat

Çekilmiş gibi olursa tamarlar

Yubûsetdür sana andan haberler

Eger bir düziye atsa tamar hem

Beden yavuzlığına anla muhkem

Ola yumşak u hem tîz ola ey cân

Nişânı gâlib olur gevdede kan

Gerilmiş tîz ola hem nabz zâhir

Galebe itmiş olur safrâ vâfir

Giç olsa yumşak olsa nabzı anun

Ki gâlib olmağa balgam nişânun

Eger giç ü gerilmiş olsa ey cân

Olur cisminde sevdâ gâlib ey yâr

Der- Beyân-ı ‘İlm-i Kârûre

Bilem dirsen eger kârûre ilmin

Okuyup hıfz idin takrîr ü şerhin

Şu kim kârûre göstermege tâlib

Ola şeş nesneden perhîz râgıb

Biri za'ferânlı şey'den ide perhîz

Bozar kârûrenin rengini ol tîz

Sarulardan yaşıl yaş terelerden

Buları yimeyüp sakınsun erken

Katı susuzluk u aç olmasun tâ

Ve hem çok uyhusuz olmaya cânâ

Tehevvürle gazab kalmamış ola

Seher bevl itse bundan sonra nola

Ki üç sâ'at şîşe içinde tura

Mukayyed ola andan sonra göre

Şurû' it depredüp kârûreye bak

Turunc kabı gibi reng olsa mutlak

Kokusı tîz olmaz ise cânâ

Kıvâmı pek kavî olmasa hattâ

Katı sıvıgırak olmazsa ey yâr

Olursa mu'tedil sâf ola bisyâr

Hem altında vü üstünde dibinde

Galîzrakça sakîl olursa anda

Ola hem çevresinde ol tifilden

Rüsûb dirler anı fehm eylegil sen

Görünse böyle ger kârûre ekser

Delâletdür ki pişdigine hıltlar

Kızıl ola ya pek sarı bulanık

Olur kan olmasına dahı tanık

Siyeh ola ya pek sürh ola ey yâr

Rakîk sâf ola dürdi ola bisyâr

Verür tuğyân-ı sevdâdan beşâret

Ki sevdâ gâlib olmuş anda âlet

Eger boz bulanık olursa şol dem

Fehim kıl gâlib olmuş tende balgam

Katı sarı rakîk olursa iy şâh

Ki safrâ gâlib olmuş olgıl âgâh

Köpügi çok galîz olursa zâhir

Ki tende balgama veyl ola vâfir

Kârûre olmaya sarı kızıl ak

İşâretdür helâke anla yavlak

Ne mikdârı beyâza olsa mâ'il

Bürûdet gâlib olmuş tende hâsıl

Sıfat-ı Eyâric

Devâdur cümleye habbu'l-eyâric

Yedür tâ ki olur her derde râyic

Ne cins olsa eger baş ağrısı hep

Eyâric gibi olmaz def'ine hab

Üçer dâne yisün her gice cânâ

Alur baş ağrısını komaz aslâ

Yedir göz ağrısına dahı anı

Kulak sancusınun da pehlüvânı

Çeküp serden alur nezleyi meşhûr

Komaz illetleri baş içre meşkûr

Komaz baş üzre çıkmağa buhârı

Şifâ bahtında virdi iştihârı

Budur nâfi'durur gâyet kulunca

Yürek sancusına dahı irince

Uyuza berte baş içün yedir tâ

Kurıdup bunları komaya aslâ

Sızılar bellü olurise tende

Yisün bir ay komaz hergiz bedende

Yidükçe tenkıye eyler vücûdı

Yiyenler buldılar nıkrîse sûdı

Şifâdur yiyeler ırku'n-nesâya

Ve an ağrıların dahı komaya

Yürekde olan emrâzı komaz hep

Letâfetle sürer anı müretteb

Ola sevdâvî her ne dürlü illet

Komaz anı yidükçe tende elbet

Eger gâlib ola nâ-gâh safrâ

Yidükçe sâkin ola bunı cânâ

Ayakda elde nâ-gâh olsa şişler

Bi-emr-i Hak bu hab nâfi'durur ekser

Eger başı dönen yerse bu habdan

Üçin her gice yunsun ola ahsen

İnüp nâzile yüz göz şişse nâ-gâh

Yedir bu habbı alur hâh u nâ-hâh

Dişün dipleri şişüp yumrı olsa

Çeneler içi nâzileyle dolsa

Yedir bu habbı def' itmekde mâhir

İlâc olmaz ki bundan özge âhir

Yarım baş ağrısiyçün yise nâfi'

Şakîka ağrısını dahı dâfi'

Dimâğ içre maraz kılsa tarağı

Mucib pâk itmede mâhir dimâğı

Cünûn olanlara yedir sezâdur

Ki her gice beşin yutdur revâdur

Mahaldür mâlîhûlyâ olsa hem

Beşer gice yedir ola hurrem

Yedir sersâm olan kişiye cânâ

Beşer habb her gice ver eyle ihyâ

Biri batup biri çıkan çıbanlar

Bu habbı yiye tende kalmaz anlar

Çiçek olsa firenkden tende hâsıl

Beşin her gice yesün ola zâ'il

Beyân it cümle eczâsın dile gel

Alup habbu'l-belesân kırfa evvel

Selîha mıstaki ûdu'l-belesân

Asaron sünbül-i hindî za'ferân

Üçer dirhem bulardan al cânâ

Dahı bir dirhem ile al kesîrâ

Sabır al uskuturı ola kâmil

Yigirmi dört dirhem ile hâsıl

Alup mahmûde bir buçuk direm hem

Cemî'in bunlarun dakk eyle muhkem

Kesîrâ başka tursun kanmagıl ha

Bu eczâlarla anı dögme cânâ

Dögüp sâirlerin giçir elekden

Ter eyle dühn-i bâmile anı sen

Ko bir dâne tabak içinde tursun

Tabak içinde bir gice ile bir gün

Kesîrâyı getür fincana koygıl

Kerevis suyı ile cüz'î dâhil

Ter olsun tâ yata bir gice bir gün

Kesîrâ ıslanup tâ kim kabarsın

Çıkar fincandan eczâya karışdur

Elünle yoğurup anı alışdur

Nohud mikdârı anı eylegil habb

Kurut gölgede iy tâlib müretteb

Kim andan sonra ver tâlib olana

Şifâ Hakdandurur bu hab bahâne

Devâyı Hakdan iste Hakdan iste

Bula sıhhat Hudâ izniyle haste

Der- Beyân-ı Habb-ı Şâhterec

Yazalum şâhterec hakkında câna

‘Acâyib habdır durur bu dâhi câna

Zuhûr eylerse demden her ne ‘illet

Mücerrebdür anun def’inde gayet

Cereb-i hakka olursa ger bedende

Yedikçe zâ’il olur komaz anda

Göze virir cilâ vü rüşenâlık

Yenürse derd-ser içinde lâyık

Eger zâhir ola tende çıbânlar

Yesün bu habdan asla kalmaz anlar

Olursa başda yüzde nâzile zâhir

Yesün bu hab anun def'inde mâhir

Olursa temregü ten üzre câna

Vücûdıyin komaz anun dâhı asla

Eyâricine ne hâssiyet ki câmi'

Bu habbun hassası andan da nâfi'

Bu hab oldu ayârınca nazîre

Bulunmazsa eyâric bunı vire

Yazub zikr eyledik şerhini bir bir

Olalum dâhi eczâsına zâkir

Ser-âgâz it sinâmeki al tâ

Yigirmi beş dirhemcik anı câna

Helîlec mukl-ı azrak kâbil al

Sabr al uskuturî ola derhâl

Helîlec-i esved olub eyle dâhil

Yigirmi beş dirhem kıl eyle vâsıl

Alub sakmonya za'ferân nişâsta

Beşer dirhem buları al deste

Karuşdur bir yere bunları şol dem

Buları kıl havanda sahk kıl muhkem

Ter eyle dühn-i bâdem eyle anı

Tabak içre tura geçür zemânı

Eyâric san'atı yeter numûne

Anun şerhine bak eyle o güne

Yogur şâhterec suyıyla câna

Kifâyet itdiğince ola hatta

Nohud mikdarı hab kıl anı bir bir

Kuruya gölgeye ser anı yir yir

Hıfz kıl tâlibe vir anı câna

Şifâyı hakdan um vire Te’âla

Der- Beyân-ı Hassa-ı Ma’cûn-ı Kemmûn

Yazalum yine bir ma’cûn-u ahsen

Ki yazdum Yâdigâr-ı İbn-i Şerîfden

‘Acâyib tuhfedür ma’cûn-ı kemmûn

Yürekden darbu ildürücü birûn

Münâsibdir be-gayet imtilâya

Salâh-ı ma’dede hem bi-nihâye

Yürekden tagdur yilün yuvasın

Kuluncun dahı def’ eyler hevâsın

Beyân eyleyelüm eczâsın anun

Du’âsın alalum tâlib olanun

Bırak kemmûnı sirke içre evvel

Yata ol sirke üç gün mükemmel

Çıkarub sirkeden kurut anı tâ

Kavur bir tâbe içre yine câna

Bu kimyondan vezin kıl yüz direm al

Bunı dak eylegil nîm güft derhâl

Sezâb huşk-ı kantaran zencebîl hem

Ki her birinden algıl on dirhem

Dahı fülfülden eyle ana dâhil

Ola on beş direm vezninde kâmil

Dögüb bunları ma'cûn eyle fi'l-hal

İki eczâ kadar tâ alasın bâl

Bu eczâyı bunı yagıla câna

Tabak içre ter etsin dahı ra'nâ

Nerm ateş ile bala kıvam vir

Ocakdan balı cana yire indir

Sovut balına yakmaz ola barmak

Karuşdursun kamu eczâyı el-yâk

Koyub bir hokkanun içine câna

Viresün tâlib olan kişiye tâ

Devâ viren komaya Hazret-i Hak

Hüdâ emriyledir dermân olucak

1. 2. MUHYİDDİN MEHÎ'NİN MÜFÎD ESERİNDEN ÖRNEK METİN

Kitâbun İkinci Bahşı Gıdâları ve Şerbetleri ve Edviyeleri Bildürür

Eydeyim nedür gıdâlar bilmegün aslını bil
Dir yubûsetde rutûbetde bu bugday mu'tedil

Lîk meyli var-durur dirler harârete birez
Çok degül mâyıllıgı lâkin dimişler vardur az

Nicedür dirlerse etmeklerde kankıdur yigi
Vir cevâbını ana kim arı bugday etmeği

Î'tidal-ile ola tuzı hamîri şöyle kim
Ne inen kalın ne inen yufka ola dir hekim

Ola tennür etmegi yâhûd furûnda bişmiş ol
Komış olalar genince tâ sovumış ola bol

Pendidür tıb ehlinün dirler budur etmek yigi

Çok ziyânı var-durur yimek hamîrsüz etmeği

Hazmı giç olur galîzdür karnı dahı agrıdur

Kabz ider südde dahı eyler bu sözüm togrıdur

Niçeler var etmegi yimeklig-içün ısladur

Giç hazm olur yil eyler içi dahı işledür

Kepegi gitmedük unun etmegidür yaramaz

Zîra nerm eyler tabî'at hem gıdâyı virür az

Dahı uyuz hem gicivük getürür didi hekîm

Yimez anı ehl-i tıb olan ( ) le'îm

Çok gıdâ virür kepegi gitmiş etmek iy habîb

Tab'ı kabza iletüp yil eyler dir tabîb

Arpanun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbisdür evvel derecede arpa yâr

Kabz ider hem az gıdâ virür yil eyler âşikâr

Pirincün Tabî'atın Bildürür

Pes pirinç evvelde hârdur hem ikinci dercede

Didiler yâbis gıdâsı çün eyüdür iy dede

Yiynidür benzi hoş eyler semridür lakin dahı

Kabz ider süddesi olana yaramaz iy ahı

Mercimegün Tabî'atın Bildürür

Mercimek evvel derecde barid ü yabis ikide

Gövde'i dirler kurıdur sevdâ arturur dede

Hem yil idüp erligi dahı kem eyler iy emîr

Göze var-durur ziyânı sâkin ider kanı dir

Cirmi kabz ider suyı ishâl ider dimiş tabîb

Pend-i hikmetdür sözüm tutgıl kulagunda habîb

Tatlu nesneyle yimenüz gılzatı artar katı

Gılzat artukı getürür südde vardur âfeti

Baklânun Tabî'atın Bildürür

Î'tidâle pes yahındur semridür dir bakla gör

Gicivük idüp yil eyler başı dahı agrıdur

Arturur hem balgamı ider su'âle fâyide

Nerm ider gâyet bogazı yumşadur gögsi dede

Nehûdun Tabî'atın Bildürür

Hâr u yâbisdür nehûd evvel derecde iy cüvân

Balgamı kat' eyleyüp yile ider assı inan

Bevli idrâr eyleyüp gâyetde semridür teni

Hem kavî ider cimâ'ı yi göresin sen seni

Sâfî idüben âvâzı arıdur dimiş tabîb

Pes talak-ıla gögüsi bögregi dahı habîb

Benzi hoş eyler velîkin cirmi neffâcdur i yâr

Tıb kitâblarında çok yirde bu sözün nakli var

Mâşun Tabî'atın Bildürür

Derce-i evvelde bâriddür dimişler mâşı bil

Hem rutûbetde yubûsetde ol-ımış mu'tedil

Cirmi kabz eyler suyı ishâl ider anla [sen] cüst

Öksürüklü nezlelü mahmûmlara virsen dürüst

Fâyidesi çok-durur bunlara mâşun yâ hümâm

Nef' ü zarrın hıfz idersen olısar tıbda tamâm

Bögrülcenün Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur bögrülce ider balğam ziyâd

Ma'deye vü başa yaramaz dir anı üstâd

Yil eyler lîk eyüdür öykene vü gögse i cân

Nerm olur dirler tabî'at biz dahı gördük nişân

Boy Tabî'atın Bildürür

Boy evvel derecede yâbis ikincide hâr

Balgamı kat' eylemek tahlîldür işi i yâr

Sîsamun Tabî'atın Bildürür

Sîsam evvel dercede hârdur ikincide ratab

Ma'de'i süst eyleyüp ider gönüle çok ta'ab

Susadur hem iştihâyı sâkıt ider dir hekîm

Gılzatı oldugı-çun itmez ifâde iy selîm

Tohm-ı Haşhâşun Tabî'atın Bildürür

Tohm-ı haşhâş bârid ü ratbdur ikinci dercede

Uyku getürüp su'âl u nezley'ider fâyide

Etlerün Tabî'atların Bildürür

Etlerün bilmek dilersen eyüsin işit haber

Şol karasıdur etün kim semiz içinden çıkar

Etlerün kamusı hâr u ratbdur kan arturur

Kuvveti ider kavî gevdeye kızmak getürür

Lîk var-durur tefâvüt etler içinde 'azîz

Hâr u ratb olur karası bârid ü ratb semiz

Nerm olur etün semiziyle tabî'at dir tabîb

Hazmı dahı tîz olur lakin gıdâlar iy habîb

Yaramaz balgam getürüp şafray'olur müstehîl

Çün etıbbâ sözidür sen dahı anı şöyle bil

Kuyruk Yagınun Tabî'atın Bildürür

Hâr u ratb olur dimişler yagı kuyruğun 'azîz

Semiz etden yaramazdur olmasun kim yiyesiz

İç yagı gey yaramazdur yimegil zinhâr anı

Yir-isen sana ziyân eyler işitgil sen [bunı]

Baş Etinün Tabî'atın Bildürür

Baş eti katı galîzdür hazmı giç olur inan

Hem dahı dirler kim andan ma'ide vardur ziyân

Beyninün Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratb olur-ımış beyni dahı iy fetâ

Semridür hem balğam artar sâkıt olur iştihâ

İligün Tabî'atın Bildürür

Hoş-durur ilig ele giricegez yimek gerek

Çünki dimişler ilik beyniden olur yigirek

Bil ki hayvânun içinden taşragı â'zâsı çün

Yig-durur dimiş kitâbında anı iy zû-fünûn

Koyın Etinün Tabî'atın Bildürür

Koyın etinün hakında hâr u ratb dimiş hekîm

Kanı arturur meniyi dahı (----------)

Âdemün tab'ına olmışdur münâsib hem dahı

Î'tidâle hem karîb oldı 'ale'l-tahkîk ahı

Hem dahı sevdâvî kişiler bulalar fâyide

Yimesin koyun etinün ger ideler kâ'ide

Kuzı Etin ve Oglak Etin ve Süd Emer Bızagu Etin Bildürür

Etler içinde bular çün kim olupdur yigirek

Kuzı vü oglak eti emer bızagu eti gerek

Yaramaz Etleri Bildürür

Keçi eti gâyet yaramazdur yimez ehl-i temîz

Arturur sevdâdan olmış hastalıgı iy 'azîz

Şol galîz etler ki var kamu şıgır eti gibi

Arturur sevdâyı dirler kamu bunlar iy abî

Ol gâliz etler nedür kankısıdur işit diyem

At eti giyik eti deve vü tavşan eti hem

Kaz Etin ve Ördek Etin Bildürür

Kazıla ördek eti balgam u sevdâ arturur

Çün gâlizdür hazmı giç olur u hummâ getürür

Tavuk Etinün Tabî'atın Bildürür

Tavugun eti ider 'aklı ziyâde şöyle bil

Tîzirekde hazm olur zîrâ ki oldur mu'tedil

Sâfî idermiş âvâzı lakin eyüsi gerek

Tavugun yumurdaya gelmemişidür yigirek

Şol horûs kim ötmemişdür hûb olur gâyet latîf

Âdemînün cismine kuvvet virür ider hafîf

Dürrâc Etinün Tabî'atın Bildürür

Eyüdür dürrâc eti nâkıhlara aşşısı var

Gey münâsibdür velâkin tab'ı eyler kabz i yâr

Keklik ve Serçe ve Gögercin Etlerinün Tabî'atların Bildürür

Keklik ü serçe gögercin etini tıbda hekîm

İssi diyü kayd itmiş şöyle bilgil iy nedîm

Balık Etinün Tabî'atın Bildürür

Balık eti bârid ü ratbdur tabî'atda 'ayân

Balğam arturur dahı tîz fâsid olur bil i cân

Kankı hıltı kim ma'dede bulur budur sebîl

Olsa gerekdür dimişler lâ-büd ana müstehîl

Hem dahı dirler yaramaz hastalıklar getürür

Lîk yaş balık dimişlerdür menî'i arturur

Tuzlu Balıgun Tabî'atın Bildürür

Hâr u yâbis di bu tuzlu balıga iy hoş-nihâd

Susadur kanı yakar sevdâ ve safr'olur ziyâd

Yumurda Tabî'atın Bildürür

Pes yumurdanun şarusı issilige dir tabîb

Mâyil olur hem anun agı sovukluka habîb

İkisi bile olıcak mu'tedil olur hemân

Ratbdur agı şarusı tıbda dinilmiş 'ayân

Kanı ve dahı menî'i arturur tîz hazm olur

Hem bogazı yumşaduban yürege kuvvet virür

Fâyide ider su'âle yaruca çün kim bişer

Fâyide bulmak dileyen sarusın ol dem içer

Katı bişeni galîzdür yaramazdur dir tabîb

Hem dahı hazm giç olur böyle-dur[ur] tıbda habîb

Ödün Tabî'atın Bildürür

Süd ü yoğurt hâlini bilmek ider-isen taleb

Pes tabî'atda bulara didiler bârid ü ratb

Balğam arturur ma'idede hakîkat şöyle bil

Kankı hıltı kim bulursa ana olur müstehîl

Çok gıdâ virür dahı hem semridür dirler 'azîz

Arturur kanı menî'i dahı hoş olur beniz

Yil ider lîkin südi dirler bu-durur yigirek

Çigle degül bişürüp andan anı içmek gerek

Süd gibi olur aguz amma hazmı giç olur

Andan ıslâh isteyen şekker ya bal-ıla bulur

Kere Yagınun Tabî'atın Bildürür

Hâr u ratb oldı kere yagı çü evvel dercede

Munzıc u dahı muhallildür dimişler iy dede

Öksürüge demregüye fâyide ider ahı

Şol marazlar kim olur sevdâvî anlara dahı

Semridür cismi anunla hem tabî'at nerm olur

Lîk süst olur ma'de balgamı dahı arturur

Sayagı dahı kere yagı gibi gör kudreti

Artukırakdur kere yagından anun kuvveti

Penîrün Tabî'atın Bildürür

Yaş penîr bârid ü ratb oldı semiridür teni

Balgam arturur tabî'at nerm olur işit beni

Kuru peynîr çün galizdür yiseler giç hazm olur

Hem tabî'at kabz olur anunla südde arturur

Tuzlu peynîr hâr u yâbisdür ta'âmı hazm ider

Hıltları göyündürür hem ma'de'i ol germ ider

Ma'deye idüp ziyân u aruk eyler âdemi

Safrâ dahı hem bedende hâsıl eyler âdemî

Yimişler Tabî'atın Bildürür

Hâr u ratb-ımış tabî'atda bil encîr i can

İssi vü ter dimek olur Türkice bilgil 'ayân

Nerm olur anı yiyicek dir tabî'at çün hekîm

Semridür cismi eyüdür öksürüge iy nedîm

Bişürür hem balgamı safrâyı dahı arturur

Çok yimek biti çok eyler gicivügi bitürür

Üzümün Tabî'atın Bildürür

Üzümi bilgil ki hâr u ratbmış iy dil-güşâ

Semridür cismi menî'i arturur bil iy paşâ

Pes tabî'at nerm olur anunla lîkin yili var

Uşlular âveng idüp bir nice gün anı aşar

Çün âveng ola pes andan sonr'anı yimek gerek

İçini sorup dahı kabın tükürmek yigirek

Azırak olur rutûbet kuru üzümde habîb

Çünki issirek olur dimiş kitâbında tabîb

Kuvvet eyler bağıra gögüse öykene dahı

Nef'i var gâyet eyüdür dir etıbbâ iy ahı

Lîk şunlarun mizâcı issi olsa dir hekîm

Yakıban göyündürür kanını vallahü's-selîm

Korukun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur koruk çü safrâyı keser

Giderür susuzlıgı dahı ma'îdeyle ciğer

İssi olursa be-gâyet fâyide bulur bular

Kusmagı dahı giderür bu-durur nefi'î yâr

Hem tabî'at kabz olurmış anı yidükde kişi

Kanı dahı sâkin eyler bu-durur anun işi

Hurmânun Tabî'atın Bildürür

Hâr u ratb olur bilün hurmâ tabî'atda 'ayân

Başa agrı hâsıl idüp diş'ider haylî ziyân

Eyüdür ana kim ol şovuk ma'ide issidür

Eyü olmaz şol kişiye kim mizâcı issidür

Çünki kanı göyndürüp uyuz çıbanlar getürür

Lîk safra vü menî'i kuvvet-ile arturur

Ekşi Tûtun Tabî'atın Bildürür

Ekşi tût çün bârid ü yâbisdür olur kâbız ol

Boğuz ağrısına şişe nef'i olmışdur kabûl

Fâyide ider bulara dahı safrâyı keser

Hem ta'âmun iştihâsın arturur dir iy pişer

Tatlu Tûtun Tabî'atın Bildürür

Tatlu olan tût hâr u ratb olur iy zû'l-basar

Başı agrıdur dahı ol ma’deye ider zarar

Hem dahı virür fesâda kanı hem ishal ider

Ma’dede tîz fâsid olur yimegil anı gider

Zerdâlûnun Tabî’atın Bildürür

Bârid ü ratb oldı zerdâlû tabî’atda ‘ayân

Tîzirek fâsid olur dir anı ma’dede i cân

Her kaçan kim ma’dede safrâyı bulsa şöyle bil

Tîz vaktda lâ-büd ol safrâya olur müstehîl

Ma’de’i şovıdur illâ tab’ı ishâl eyler ol

Anlar-ısan gösterildi sana işbu togrı yol

Şeftâlûnun Tabî’atın Bildürür

Bârid ü ratb oldı tab’ıyla bu şeftâlü dahı

Ma’desi issi olanlara eyüdür iy ahı

Balgam arturur-ımış hem hazmı giç olur-ımış

Pes bu sözi ehl-i tıb olan kitâbında dimiş

Tatlu Enârun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratb oldı bu dahı işitgil sen i yâr

Kim adına didiler Türkî dilinde tatlu nâr

Ma'dede safrâ bulıcak kendüyi ana ohşadur

Benzedür ya'nî bogazı gögsi dahı yumşadur

Ekşi Enârun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbisdür ekşi nâr bilgil iy piser

Kat' idüp safrâyı hem susalıgı dahı keser

Ehl-i tıbbun sözidür bu söz ki fî'l-cümle enâr

Ma'de-y-ile yürege fâyide eyler bil i yâr

Hafakânı giderüp ider gönül ü cânı şâd

Suyı müshil dökicek kâbız olur iy hoş-nihâd

Tatlusın ekşisin[e] katıp bile yimek gerek

Tâ ziyân eylemeye dirler bu-durur yigirek

Yil ki nârdan hâsıl ola tîzirek tahlîl olur

Bu kadar pesdür ne hâcet söz kim ol tavîl olur

Ayvanun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur ayva velîkin tatlusı

Bârid ü ratbdur dimişler olmaz-ısa yatlusı

Tatlusıdur eyüsi ishâli kat' ider piser

Giderür kusmagı ammâ hazmı giç olur meğer

Hem dahı ma'de bulur kuvvetini andan tamâm

Bu-durur nef'i vü zarrı kim işitdün iy hümâm

Elmanun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur elmanun ekşisi 'azîz

Tatlusı bârid ü ratb olur dimiş ehl-i temîz

Çün burûdetde harâretde olupdur mu'tedil

Gül suyıyla bişürüp yimek gerekdür şöyle bil

Gül suyıyla kim yiyeler iştihâyı getürür

Lîk safrâyı bedende lâzemîdür arturur

Turuncun Tabî'atın Bildürür

Kabını dimiş turuncun hâr u yâbisdür tabîb

Eyü ider kokusını ağzunun dir iy habîb

Ma'de vü bağır şovuk olsa ider anı kavî

Gör ki turunc kabı nice nef' ider iy ma'nevî

Yil ki var tahlîl ider âdemde hazm olur ta'âm

Hazm olıcagaz bulur kuvvet lohüm-ıla 'izâm

Pes turuncun etini bil bârid ü ratbdur 'ayân

Hazmı giç olur dimişler bu sözi işit inan

Bârid ü yâbis olur bil ekşisi kuvvet ider

İssi olan yürege safrâyı dahı kat' ider

Hem ta’âmun iştihâsın getürür budur haber

Mahmûm olanlara olmışdur münâsib bî-zarar

Çün bilindi âşkâra nef’i olmadı nihân

Bu-durur andan zarar kim göz’ider dirler ziyân

Nârincün ve Leymûnun Tabî’atın Bildürür

Şol turuncun ekşisi ne-y-ise bunlar dahı hem

Şöyle bil leymûn-ıla nârinci dahı tutma gam

Amrûdun Tabî’atın Bildürür

Bârid ü yâbisdür armûd kabz ider tâ kim meger

Sulu olursa sulusı safrâyı teskîn ider

Giderür susuzlıgı hem gönli döndügin dahı

Ma’de’i dahı kavî ider dimişlerdür ahı

Yimesinden armûdun gâyet ferah bulur nefes

Lîk nefhi var yil eyler yimege itme heves

Erügün Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratb-ımış erük kat' ider safrâyı dir

Giderüp susuzlıgın ishâl ider her kim ki yir

Gerçi fehm idüp ziyânın bileyim dirsen dürüst

Olur-ımış bil erük yinse bu ma'de katı süst

Karâsiyâ Ya'nî Kirâsun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratb oldı tatlusı kirâsun anla cüst

Tuhme ider hem ider dir ma'de'i gayetde süst

Kankı hılt kim ma'dede gâlib-ise ana döner

Eyle olsa anı çok yimekden ideler hazer

Bârid ü yabis-durur ekşisi safrâyı keser

Hem dahı sakin olur dirler harâret iy pişer

Zeytûnun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur zeytûn dahı bil iy cüvân

İştihâyı getürür lîkin ider göze ziyân

Ağrıdur başı dahı sevdâyı ider hem ziyâd

Ma’de’i gey kavî ider dir tabîb iy hoş-nihâd

Hâr yâbisdür işit tuzlusı ekşisi ‘ayân

Âşkârâ oldı tıbda kalmadı hergiz nihân

Kôzun Tabî’atın Bildürür

Har u yabisdür dimişler köz safrâ arturur

Kabz ider ağzı kabardur başa ağrı getürür

Fındukun Tabî’atın Bildürür

İssiligi kurulıgı fındugun işit i yâr

Î’tidâle çün yahındur dir tabîb-i ihtiyâr

Naklidür tıbbun görüp didüm bu sözi iy kişi

Arturur dimiş menî’i lîkin agrıdur başı

Yili eyler arturur safrâyı dahı iy piser

Hazmı giç olur ammâ öksürük olsa keser

Tatlu Bâdemün Tabî'atın Bildürür

Tatlu bâdem mu'tedildür semridür budur haber

Hem talagun bagırun süddesi var-ısa açar

Arturur dimiş menî'i hazmı giç olur dahı

Nerm olur bilgil tabî'at bu-durur nef'i ahı

Acı Bâdemün Tabî'atın Bildürür

Hâr u yâbis [dür] acı bâdem tabî'atda 'ayân

Nef' ü zarrın göriben dinildi işbu söz hemân

Fıstukun Tabî'atın Bildürür

Hâr u yâbisdür bu fıstuk yürege var kuvveti

Balgamî öksürüge gayetde eyü hasleti

Ma'deye dahı dimişler gey eyüdür haşleti

Gönli döndürür velâkin var cimâ'a kuvveti

Süddesini bağırun dahı açar bilgil tamâm

‘İlm-i tıbbundur bu söz benüm degüldür bu kelâm

‘Unnâbun Tabî’atın Bildürür

Mu’tedildür didiler ‘unnabı budur kâ’ide

Kanı sâkin eyleyüp öykene ider fâyide

Lîk budur az ider dirler menî’i iy şebâb

Gey ta’akkul eyle kim didüm sana budur cevâb

İgdenün Tabî’atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur bilgil bu igde iy piser

Hazmı giçirek olur u lîk kuşmağı keser

Öksürüge var-durur fâyidesi lîk iy cüvân

Var-durur dirler bu igdeden ma’deye katı ziyân

Meneveşün Tabî’atın Bildürür

Hâr u yâbisdür tabî'atda meneveş iy fetâ

Kuvveti virür cimâ'a lîk bozar iştihâ

İştihâsın giderür komaz ta'âmun dir hekîm

Meneveş sakızlıgun yimişidür bil iy nedîm

Köknâr İçinün Tabî'atın Bildürür

Hâr u yâbisdür dimiş köknâr içinün ufagı

Çürügi degül be-gâyet eyüsi ola sagı

Öksürüge eyüdür bögrege kızmak getürür

Yili tahlîl eyler ü dahı menî'i arturur

Balgamı kat' idiben safrâ[yı] arturur kişi

Dahı şöyle bil ki dir gâyetde agrıdur dişi

Hâr u ratb-ımış tabî'atda büyügi eyle dir

Sâhib-i Teshîl kitâbında bize uş böyle dir

Alucun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur bilgil alucı iy piser

Tab'ı kabz idüp dahı safrâyı muhkem kat' ider

Keçi Boynuzınun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur dir keçi boynuzı dahı

Yaşı ıtlâk eyler ü kurusı kabz ider ahı

Hem dahı anun ziyânı ma'ide vardur i cân

Bu-durur nef'i vü zarrı kim işitdün sen inan

Kavunun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratb olur-ımış çün tabî'atda kavun

Hâr olur dirler anun tatlusını ehl-i fünûn

Müstehîl olup çü safrâya ısıtma getürür

Olsa şahs ısıtmalu elbetde anı arturur

Dir tabîb fi'l-cümle kavun olsa gerek şöyle bil

Kankı hıltı kim bulursa olur ana müstehîl

Tîz vaktda fâsid olup ma'deye ider ziyân

Gönli dahı dönderüp kusmaklık istedür hemân

Çün kavunı yiseler budur dimişler yigirek

Tîzcek üstine anun hîç nesne yimemek gerek

Göreler kim fâsid oldı ma'dede kavun i cân

Tîzcek issi şu içip kusalar itmeye ziyân

Karpuzun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratb oldı karpuz dahı bilgil iy dede

İssi olan hastalıklara ider çok fâyide

Balgamı idüp ziyâde kat' ider safrâyı dir

Pes tabî'at nerm olur karpuz yiyicek iy emîr

Hıyârun ve Şınhıyârun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü ratbdur tabî'atda hıyâr u şınhıyâr

Kat’ ider safrâyı lîkin hazmı giç olur i yâr

Balgam arturur dahı ma’de sovudur yiseler

Kabını kalın soyup yimek eyüdür bilseler

Kabakun Tabî’atın Bildürür

Çün kabak bârid ü ratb oldı tabî’atda piser

Balgamı arturuban safrâyı şol demde keser

Bâdıncânun Tabî’atın Bildürür

Hâr yâbisdür bâdıncan yaramazdur didiler

Arturur sevdâyı sevdâvî marazlar yiniler

Hem dahı baş-ıla göze var-dur[ur] andan ziyân

Kanı göyündürüben benzi harâb ider i cân

Tatlu yağ-ıla anı çok bişüreler iy piser

K’oldur ıslahı anun kim def’ ola andan zarar

Tomolan Tabî'atın Bildürür

Tomalan bârid ü ratb oldı tabî'atda inan

Gey galîzdür cirmi anun hazmı giç olur i cân

Balgam u sevdâyı cismünde senün ol arturur

Dahı bilgil kim sana yavuz marazlar getürür

Kolkâsun Tabî'atın Bildürür

Hâr u ratb-ımış tabî'atda bu kolkâs bilesiz

Gey kavî ider cimâ'un kuvvetin isterseniz

Şekerün Tabî'atın Bildürür

Şekerün yinisi hâr u ratbdur bil iy 'azîz

Hâr u yâbis eskisidür anlagil anı temîz

Öksürüge eyüdür hem balgamı dahı keser

Yumşadur gögsi bogazı südde'i dahı açar

Kalem Şekerün Tabî'atın Bildürür

Şol şekerdür kim etıbbâ ana fânid dir lakab

Ya'nî iderler 'akde şekeri görme 'aceb

Şol tabî'at kim yini şekkerde var anda dahı

Eyle olur lîk yil eyler dimişler iy ahı

Balun Tabî'atın Bildürür

Bal çü hâr u yâbis oldı südde'i açar kişi

Arturur safrâyı keser balgamı budur işi

Kanı göyündürür amma hazmı ider müntehâ

Tab'ı ishâl eyleyüben getürür hoş iştihâ

Terencübinün Tabî'atın Bildürür

Pes terencübîni bilgil mu'tedildür dir tabîb

Balgamı safrâyı ishâl ider olmasın 'acîb

Yili tahlîl ider ü eyler su'âle fâyide

Yumşadur gögsi bogazı anda var bu kâ'ide

On diremden otuza varıncadur bil şerbeti

Bildün-ise bulısarsın 'izz ü câh u hürmeti

Şîrhıştun Tabî'atın Bildürür

Ehl-i tıbbun naklidür şîrhışta dirler muctedil

Pes rutûbetden yana m3ayil olur dir anlağıl

Dir terengübînden artukrak sürer safrâyı ol

Pâk idiben cismüni râhat ider â'zâyı ol

On diremden şerbeti otuza varınca hemîn

Ol-durur dimiş kitâbında tabîb iy ehl-i dîn

Mârûlun Tabî'atın Bildürür

Kanı sâfî eyler ü safrâyı kat' ider marûl

Çün tabî'atda dimişler bârid ü ratb oldı ol

Uyku getürür menî'i dahı az eyler i cân

Gözi karardur yil eyler bevl hem eyler revân

Kâsnînün Tabî'atın Bildürür

Kâsnî çün bârid ü ratb oldı bilgil iy piser

Cigeri ider kavî hem süddesin dahı açar

Kanı sâkin eyler ü kuvvet virür hem ma'deye

İssi sovuk hastalıga budur eyü agdiye

Yumadın yimek gerekdür ta ki südde'i aça

Yuyıban yir-isen açmaz yir-isen hadden geçe

Pazunun Tabî'atın Bildürür

Pazu dahı bârid ü ratb-ımış anı anlagıl

Balgamı vü yili dahı arturur hem eyle bil

Cirmi kabz eyler şuyı ishâl ider iy şebâb

Nef' ü zarrı bu-durur v'allahu a'lem bi's-sevab

Isfanâhun Tabî'atın Bildürür

Isfanâhun balgamı vü yili az olur inan

Bârid ü ratb olur-ımış ol dahı bildün 'ayân

Öksürüge eyüdür dahı bogaza gögüze

Kanı sâkin eyler-imiş işidüp didük size

Yumşanur dirler tabî'at işidüp itdük kabûl

Kayd olınmışdur kitâb-ı tıbda olma bû'l-fuzûl

Kuzıkulagınun Tabî'atın Bildürür

Bârid ü yâbis-durur dir kuzıkulagın tabîb

Kabz ider tab'ı velî safrâyı kat' ider habîb

Hem dahı ma'ide'i idüp kavî kuvvet virür

Şekki olan kişiler tecribe idiben görür

Kelemün ve Kerdiyenün Tabî'atın Bildürür

Hâr u yâbisdür kelem hem kerdiye dahı i cân

Öksürüge fâyide eyler lîk dişlere ziyân

Yumşadur bogazı vü gögüzi âvâzı dahı

Sâfî eyler bevli hem idrâr ider dirler ahı

Arturur sevdâyı dahı tab'ı kabz ider piser

Hem kavî ider cimâ'a balğamı dahı keser

SONUÇ

"Ahlât-ı Erbaa Teorisi ve Edebiyatta İşlenişi" başlıklı bu çalışmada ahlât-ı erbaanın on üç kategorisi Divan şairlerinden örneklerle ele alınmış, asıl metinlerde incelenen üç eserde detaylı incelenmiştir.

Klasik Türk Edebiyatında ahlât-ı erbaa teorisiyle ilgili en çok işlenen konu dört hıltan biri olan sevdadır. İncelenen tüm şairlerde en fazla onu konu edinmişlerdir. Bu durumun nedeni olarak kara sevdaya tutulması ve bu hastalığın belirtilerinin sıkça ele alınması düşünülebilir. Sevdayı, kan, kalp, ciğer, bahar takip eder. Ancak bu unsurların şairlere göre sıralanışı değişiklik arz etmektedir. Bu değişikliğin en önemli sebeplerinin başında şairlerin teoriyle ilgili bilgileri yer almaktadır. Hekim şairler teoriyi ayrıntılı ele alırken, ilgi duyanlar sadece teoriyle ilgili mazmunlara yer vermiştir. Bu nedenle ahlât-ı erbaanın ele alınışında teoriyle ilişkili beyitler ve bilgiler kadar uyum sağlamayan bilgilere de rastlamak mümkün olmaktadır.

Bu çalışmada yer alan şairler ve asıl metindeki eserlerde ahlât-ı erbaa teorisiyle ilgili çıkarılabilecek tespitler ise:

1. Dört unsur yani ahlât-ı erbaa Ratib Ahmed Paşa, Ahmedî gibi şairlerde bire bir ele alınırken bazı şairlerde dolaylı olarak yer almıştır. Asıl metinlerde yer alan eserlerde ise ayrıntılı bir şekilde incelenip, baskınlıkları, tedavileri gibi özellikleriyle anlatılmıştır.

2. Dört hılt yani kan, safra, sevdâ (kara safra) ve balgam da şairlere sıkça konu olur. Bilgilendirme amaçlı yazılmayan şiirlerde bu hıltlar daha çok benzetme ve mecaz unsuru olarak geçer. Ancak asıl metinlerde Erzurumlu İbrahim Hakkı, Molla Siyâhî ve Muhyiddin Mehî bu hıltları teoriye göre ve bilgilendirici bir şekilde ele alır.

3. Hıltlara ait olan organlar incelenen Divan şairlerinde teoriyle ilgili farklılıkların çıktığı bir bölümdür. Teoriye göre kan hıltının organı kalp ve akciğer, safra hıltının karaciğer ve öd, sevda hıltının dalak ve mide, balgam hıltının ise beyindir. Ancak Nâilî sevda hıltını, kan hıltına ait olan kalbe; Şeyhî ve Fuzûlî sevdâ hıltını, balgam hıltına ait olan beyine yerleştirir. Fuzûlî'nin "Sıhhat u Maraz" eserinde balgam

hıltı, kan hıltının organı olan karaciğere oturtulmuştur. Buna benzer farklılıklar asıl metinlerde de ortaya çıkmaktadır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme eserinde balgam hıltı, kan hıltının organı olan akciğere yerleştirilmiştir.

4. Kan hıltının mevsimi ilkbahar, safranın yaz, sevdanın sonbahar ve balgamın kıştır. Genel özellikleriyle mevsimler, incelenen beyitlerde teoriyle uyum içerisinde verilmektedir. En çok işlenen mevsimler vuslatın habercisi olan ilkbahar ve ayrılık mevsimi sonbahardır.

5. Her bir hıltın fizikî özelliği farklıdır. Kan sıcak ve yaş, safra sıcak ve kuru, sevdâ soğuk ve kuru, balgam ise soğuk ve yaştır. Bu fiziki özellikleriyle hekimlerin hastalığı teşhis etmelerini kolaylaştırırlar. Şiirler ortaya çıkan farklılık ise teori tablosuna uygun olarak eşleştirilmeyen hılt ve organ ile ortaya çıkmaktadır. Şeyhî; sevda hıltını, balgam hıltının organı olan beyine yerleştirdiği için beyin organı ile ilgili sıkça "kuru dimağ" tabirini kullanmaktadır. Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi'nin Marifetnâme eserinde ise sıcak ve yaş olan kalp, eserde sıcak ve kuru; sıcak ve kuru olan karaciğer, eserde sıcak ve yaş; sıcak ve kuru olan dalak, eserde sıcak ve yaş olarak ele alınmıştır.

6. Ahlât-ı erbaa teorisine göre kan hıltı kırmızı, safra hıltı sarı, sevda hıltı siyah, balgam hıltı ise beyaz renge hâkimdir. İncelenen beyitlerde en çok kırmızı ve siyah renkleri üzerinde durulur. Sevgilinin güzellik unsurları genellikle kırmızıyla aşığın ise "kara" ile anılmaktadır. Farklılıklar genellikle sarı rengiyle ilgilidir. Sevdanın baskınlığında ortaya çıkan bir hastalık olan mâlhûlya yani kara sevda ile âşık rahatsızlanır. Bu mizaçta olduğu için renginin siyah anılması gerekirken âşıklığın alameti olarak "sarı yüz" daha sık geçmektedir. Yine sevda hıltının mevsimi olan sonbahar da siyahtan ziyade yaprakların sararması sebebiyle sarı ile anılır, oysa sarı yaz mevsiminin rengidir.

7. Tatlı kan hıltının, acı safranın, ekşi sevdanın, tuzlu ise balgamın tadı olarak teoride sınıflandırılır. Tatlarda da zıtlıkla tedavi uygulanır. Acı ve tatlı, tuzlu ve ekşi, zıt olarak gösterilmekte ve beyitlerde acı ve tatlı zıtlığı sıkça geçmektedir. Tatlı sıkça şarap, dudak, bal ve şeker ile anılır. Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında ekşi tada ait sevda zeytin ile ilişkilendirilir. Asıl farklılıklar ise ana metinlerde incelenen eserlerde ortaya çıkmaktadır. Muhyiddin Mehî'nin "Müfîd" eserinde ekşi olan sevdanın tuzlu

nesnelerden ortaya çıktığını ve acı nesnelerin sevdayı arttıracağının belirtilmesidir. Yine "Müfîd" eserinde tatları fiziki özellikleriyle zıt kabul edilmesi dikkat çekicidir. Tatlının ekşiyi, ekşinin de tatlıyı giderdiğini belirtir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ye göre de acı olan safrayı tuzlu gıdalardan ortaya çıktığını belirtir. Yine Marifetnâme'de ekşinin tatlıyı, tatlının da ekşiyle giderildiğini bildirir.

8. Kan hıltı sabaha, safra öğlene, sevda ikindiye, balgam ise akşam vaktine hâkimdir. Divan şiirinde incelenen şiir ve eserler göz önünde bulundurularak en fazla vakit sabahtır. Sabah vakti şiirlerde genellikle kırmızı, tat, kan ile tenasüp halinde teoriyle uyumlu halde yer alır. Kan hıltının vakti olduğu için kan aldırma vakti olarak da ele alınır.

9. Hıltların musîkî makamları, yaş dönemleri, karakterleri ve burçları incelenen beyitlerde yüzeysel olarak ele alındığından aydınlatıcı bilgileri barındırmaz. Ancak asıl metinlerde yer alan Marifetnâme'de yaş dönemi ile ilgili önemli bir fark vardır. Çocukluk dönemi sıcak ve yaş olan kan hıltına ait olmasına rağmen eserde sıcak ve kuru olarak ele alınır. İhtiyarlık dönemi soğuk ve yaş olan balgam hıltına aittir yine aynı eserde soğuk ve kuru olarak ele alınmıştır.

10. Ahlât-ı erbaa teorisine göre her hıltın bir fizikî özelliği ve bu fizikî özellik göz önüne alınarak uygulanan zıddıyla tedavi esastır. Hem incelenen Divan şairleri hem de asıl metinlerde bu tedavi yöntemi sıkça işlenmektedir. Teoriye uyum sağlayan bilgiler kadar farklılık gösteren bilgilerde mevcuttur. Bir iki örnekle genellemek gerekirse Muhyiddin Mehî'nin "Mufîd" eserinde ikinci derecede soğuk ve yaş olan haşhaş tohumunun balgamdan kaynaklanan nezleye faydalı olduğu belirtilir ki aynı özelliklere sahip iki unsurun bir arada olması tedavi değil hastalık getirir. Molla Siyâhî soğuk ve kuru olan kimyon macununu yine soğuk ve kuru mideye faydalı göstererek başka bir farklılığı ortaya koyar. Eserlerdeki uyum ve farklılıklar detaylı bir şekilde bu çalışmada ayrı başlıklar halinde incelenmiştir.

ADAYIN ÖZGEÇMİŞİ

Sümeyye Benli, 1985 yılında Yozgat'ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Kırıkkale'de tamamladı. 2002 yılında Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü kazandı. 2007 yılında mezun oldu. 2009 yılında Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Tezli Yüksek Lisansı kazandı. 2007 yılından beri özel kurumlarda uzman eğitici unvanıyla görev yapmaktadır.

KAYNAKÇA

AK, Ahmet Şahin, Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi, Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2006.

BEKMEZ, Hasan, Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-151b) (İnceleme- Metin-Sözlük), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2009.

ÇALIŞKAN, Hüsamettin, Şeyhî Divanı'nda Seçilen Elli Gazelin Şerhi, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2009.

ÇETİNKAYA, Fadime, Nef'î Divanı'nda Bitkiler ve Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, Aralık 2008.

ELİAÇIK, Muhittin, Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz'ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 27/ Bahar 2010, s. 131-147.

ERDEM GÜNYÜZ, Melike, Ahmedî Divânı'nın Tahlili, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

ERDOĞAN, Murat, Bâkî Divânı'nda Bitkiler ve Çiçekler, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Elazığ, 2007.

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI, Marifetnâme, Sadeleştiren M. Fuad Başar, Osmanlıca T. Eserler Dizisi: 1, Âlem Yayıncılık, İstanbul, 2006.

FELEK, Özgen, Fehîm-i Kadîm Dîvânı'nın Tahlîli, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

GİRAY, Hayriye Serenay, Çağlar Boyu Müzikle Tedavi ve Uygulandığı Hastalıklar, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kocaeli, 2008.

İPEKTEN, Halûk, Nâilî Hayatı, Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

KARAARSLAN, Berna, Dîvânu Lügati't- Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Mayıs 2010.

KARABEY, Turgut, Ahmet Paşa Hayatı, Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

KARAPANLI, Gürcan, Mekkî Divanı ve Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

KAYA, Emel, Muyîddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.

KEMİKLİ, Bilal, Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Sayı:1, s. 19-36, 2007.

KILIÇ, Yasin, Râtib Ahmed Paşa Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1996.

KURDOĞLU, Veli Behçet, Şair Tabîbler, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.

KURNAZ, Cemal, Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili, Milli Eğitim Yayınevleri, Türk Edebiyatı Dizisi, 2001.

KUZU, Fettah, 15. Yüzyıl Şairlerinden Çâkerî Divânı'nın Tahlili, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2010.

MACİT, Muhsin, Nedim Hayatı, Eserleri ve Sanatı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

MOLLA SİYÂHÎ, Manzûme-i Tıbb, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, (Arşiv: 06 Mil Yz A 578/6), Ankara, 1653.

NAR, Oktay, Şeyhî Hayatı ve Divanı'nın Tenkitli Metni, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007.

ONAY, Ahmet Tâlât, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Haz: Prof. Dr. Cemal Kurnaz, Milli Eğeitim Basımevi, İstanbul, 1996.

SEFERCİOĞLU, Nejat, Nev'î Divanı'nın Tahlîli, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

SİPAHİ, Ferit, Zâtî Divânı'ndan Yetmiş Beş Gazelin Şerhi (1004-1078), Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2002.

SOLMAZ, Süleyman, Necâti Hayatı, Sanatı, Eserleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

TARLAN, Ali Nihat, Şeyhi Divanı'nı Tetkik, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

TARLAN, Ali Nihat, Fuzûlî Divanı Şerhi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

TOPRAK, Muhbet, Şeyhülislam Bahayi Divanı Şerhi, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2006.

YENİTERZİ, Emine, Divan Şiirinde Sağlık ve Hastalıklarla İlgili Bazı Hususlar, Konya, 1990.

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI 10-11, Nobel Matbaacılık, İstanbul-2004/2005, 2008.

http://tr.wikipedia.org